

А. О. ДОБРОЛЮБСЬКИЙ
І. О. СМІРНОВ

КОЧОВИКИ
південно-західної України
в X–XVII століттях

Національна академія наук України
Інститут археології

А. О. Добролюбський, І. О. Смирнов

**КОЧОВИКИ ПВДЕННО-ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ
В X—XVII СТОЛІТТЯХ**

Монографія

Київ
Миколаїв
“Гліон”
2011

УДК 94-057.66(477)“09/16”

ББК 63.3(4к)4

Д 56

Друкується за рекомендацією відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАНУ (Протокол № 6 від 10 вересня 2009 р.).

Рецензенти:

Моця О. П., доктор історичних наук, член-кореспондент НАНУ;

Дзиговський О. М., доктор історичних наук, професор.

Відповідальний редактор:

Симоненко О. В., доктор історичних наук, член-кореспондент Німецького інституту археології.

Автори висловлюють щире подяку керівництву ДП НДЦ ОАСУ «Лукомор'я» та БО НРБФ «Меценат» за фінансову підтримку в надрукуванні монографії.

Добролюбський А. О.

Д 56 Кочовики південно-західної України в X–XVII століттях : монографія / А. О. Добролюбський, І. О. Смирнов. — К. ; Миколаїв : Ліон, 2011. — 172 с.

ISBN 978-966-02-5409-1

ISBN 978-617-534-056-1

У монографії цілісно досліджується історичний феномен номадизму на південному заході України у другому тисячолітті за Р.Х. на основі комплексного аналізу археологічних та письмових джерел. Розглядаються теоретичні проблеми кочознавства та питання регіональної історії у сучасній історіографії, роль кочовиків як суттєвого фактора у системі контактної зони між осіло-землеробським та кочовим світами. Вивчаються періодизаційні закономірності та особливості історичного розвитку кочовиків кінця IX – середини XVII століття – від печенігів до ногайців, їхнє місце та роль в історії України в епоху середньовіччя.

Для істориків, археологів, краєзнавців, викладачів та студентів, а також усіх, хто цікавиться середньовічною історією нашої країни.

УДК 94-057.66(477)“09/16”

ББК 63.3(4к)4

ISBN 978-966-02-5409-1

ISBN 978-617-534-056-1

© Добролюбський А. О., Смирнов І. О., 2011

ЗМІСТ

Вступ	4
Розділ I. Історико-концептуальні передумови дослідження	7
Розділ II. Домонгольський час на заході степового Причорномор'я (кінець IX – перша половина XIII ст.)	20
Розділ III. Золотоординський час (друга половина XIII – XIV ст.)	60
Розділ IV. Післяординський час (XV – перша половина XVII ст.)	98
Розділ V. Періодизація і закономірності розвитку кочового світу на південному заході України в X–XVII ст.	118
Висновки	131
Література	134
Перелік скорочень	144
Додатки	146

*Світлій пам'яті нашого
вчителя професора Петра
Йосиповича Каришковського
присвячуємо*

ВСТУП

Історія кочовиків південного заходу України у II тис. за Р.Х. ще не написана.

Не можна стверджувати, що її завжди обминали традиційні історичні, історіографічні та археологічні сюжети – навпаки, багато її питань вибірково висвітлені у зв'язку з історією інших народів і держав середньовічної Східної Європи. Але це не дає можливості скласти певну уяву про закономірності та особливості історичного розвитку кочовиків у регіоні, визначити їх місце та роль в історії нашої держави.

Стан досліджень даного питання недостатній. Наприкінці XX ст. таку ситуацію частково почала змінювати археологія. Тематичне історико-археологічне вивчення кочових старожитностей південного заходу України X–XVII ст. здійснювалося авторами протягом 80–90-х рр. XX ст. Вдалось узагальнити сукупність літературних та історичних відомостей про кочовиків і встановити регіональні особливості розвитку кочових культур – характер проникнення кочовиків на захід степового Причорномор'я та взаємодію з осілим землеробським населенням. Остання зумовила своєрідність історичного розвитку цього регіону. Проте закономірності цього розвитку залишаються недостатньо висвітленими.

Археологічні матеріали різних епох показали, що степи українського Північно-Західного Причорномор'я довгий час служили нібито «коридором», яким здійснювалися контакти між населенням Східної Європи та кочовим світом Євразії. Тут зустрічаються пам'ятки, що відносяться як до степових культур, так і до культур балкано-дунайського та карпатського кіл. Публікація матеріалів археологічних досліджень показала, що захід

українського степового Причорномор'я являє собою важливий центр культурних та історичних процесів давнини, значний вузол культурогенезу, який здійснював політичний вплив на сусідні терени.

Характерною рисою історичного розвитку цієї території є взаємодія різних культурних традицій, що ведуть до складання якісно нових культурно-історичних спільнот та розвитку нових форм господарської діяльності і соціального життя.

Археологічне узагальнення кочових старожитностей IX–XIV століть, вивчення можливостей їх культурно-типологічних визначень, датувань та спеціального аналізу були проведені нашими попередниками. У даній роботі хронологічні рамки дослідження розширені майже вдвічі. Поряд із введенням до наукового обігу нових джерел вперше висвітлюється історія кочовиків з середини XIV до XVII століття – часу утворення Бужацької та Єдисанської орд. Також вперше робиться спроба тематичного вивчення кочовиків II тис. за Р.Х. на південному заході України як особливого історичного явища. Кочова культура вивчається діахронно, за допомогою синхронно-просторових зрізів, які змінюються та охоплюють історичне оточення ділянки степової зони між Інгульцем, Прутом та Дунаєм. Ця територія розглядається як особливий регіон, що розвивається окремо, і як контактна історико-географічна область.

Західна частина причорноморських степів та її історико-географічне оточення розглядається як своєрідний «демографічний котел», який з кінця IX до середини XVII століття з різною інтенсивністю заповнювався кочовиками залежно від загальної ситуації, яка складалася і змінювалася у степах Євразії. Хвилі кочовиків, що тиснули одна на одну зі сходу, розбивали і розмивали осіло-землеробський «бар'єр» по лінії Нижнього Дунаю, Карпатських гір та кордону степу і лісостепу між Дністром та Дніпром. Найкритичнішою ділянкою взаємодії двох світів тут був Нижній Дунай. Здолавши його, кочовики майже без перешкод потрапили до дунайських долин, Балкан, Південного Прикарпаття та Угорщини. Іншою критичною ділянкою була північна частина басейнів Пруту, Дністра та Південного Бугу, куди кочовики рухались у разі невдачі на Дунаї і Бельцьким степом обходили Карпати з півночі. Зі свого боку, Нижнє

Подністров'я як особливо контактна зона, що майже завжди зберігала землеробське населення, було своєрідним клапаном, який часто забезпечував неможливість зворотної відкочівки на схід.

Ступінь демографічного напруження кочового світу в степах від Інгульця до Дунаю зумовлювався силою тиску зі сходу, з-за Дніпра. Він залежав також від способу ведення кочового господарства (табірного чи напівкочового) та від сили зворотного тиску осіло-землеробського світу на схід. Останнє зумовлювалося внутрішнім станом держав і народів Карпато-Дунайського регіону як компонентами системи держав Європи та їх взаємовідносинами. Міра демографічної напруги у степовій зоні відбивалася у зовнішньополітичній активності кочовиків та їхніх внутрішніх суперечках. Ця порівняльна напруга є основою запропонованої авторами періодизації.

Регіон, який розглядається за допомогою діахронно-синхронної методики, є однією з контактних ділянок взаємодії двох світів – осіло-землеробського та кочового, загальноєвропейського та азіатського – з різними загальними та внутрішньоформаційними закономірностями, різним устроєм політичного та соціального життя, ідеологією та суспільно-економічним становищем. Основні особливості та закономірності взаємодії цих світів з кінця IX по кінець XVII століття встановлюються та досліджуються у запропонованій праці.

РОЗДІЛ I

ІСТОРИКО-КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПЕРЕДУМОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Географічні особливості південного заходу України

Смуга степів, яка тягнеться вздовж долини Дунаю на захід і примикає до Чорного моря, є єдиною та специфічною природною і культурно-етнографічною зоною. З півночі вона обмежена лісами і лісостеповими масивами, а з заходу – Карпатськими горами. Проте степ чергується тут з азональним ландшафтом долин великих річок – Південного Бугу, Дністра і Дунаю, їхніх приток, лиманів та озер. Відповідно до сучасного фізико-географічного районування, ця зона є складовою частиною Причорноморської низовини і Причорноморської середньостепової провінції, яка, на відміну від більш північних районів, характеризується великими тепловими ресурсами і вираженою недостатністю атмосферної вологи. Це аридна зона. Тутешні ґрунти порівняно однорідні, чорноземні, основним видом ландшафту є лесові рівнини з південними малогумусними чорноземами. На півдні незначні площі займають сухостепові ландшафти [70, с. 49; 134, с. 3–12].

Лісостепова зона, яка тягнеться вздовж долини Дунаю, повільно переходить в область західно-дністровського Причорномор'я, яка являє собою акумулятивну рівнину, що розділена балками і долинами. Ця територія виділяється теплішою зимою і порівняно великою кількістю опадів. Її більшу частину займають лесові рівнини з малогумусними чорноземами, є балки з ерозованими схилами, чорноземні та солончакові ґрунти. У нижній течії Дунаю сформувалися своєрідні дельтово-плавневі ландшафти. Характерною особливістю ландшафтної структури є

великі за площею комплекси озер, а у приморській частині – лимани з піщаними пересипами.

Долини річок і балок розчленовують межиріччя Дністра та Південного Бугу на платоподібні вододіли. Клімат тут дещо посушливий, малі річки мають епізодичне стікання. Найбільші озера знаходяться у прибережній смузі Чорного моря і являють собою пригирлові частини річкових долин і балок. На південь є солончакові площини та чорноземи на низьких терасах Дністра, Кучургана, Малого та Великого Куяльників, Тилігулу. Це – пересічна місцевість із величезними вододілами, що придатні як для кочового господарства, так і для землеробства.

Межиріччя Південного Бугу та Дніпра розділене менше, ніж попереднє, і має більш широкі вододіли. Річкові долини заповнені піщаними лесовими та алювіальними складками; на схилах балок залягають, головним чином, делювіальні суглинки. Кліматичні умови характеризуються довгим теплим літом, короткою малосніжною зимою, слабкою вологістю, відносно частим повторенням засух та суховіїв. Тут переважають вододільні лесові рівнини з південними і солончаковими чорноземами, у долинах Південного Бугу, Інгулу та Інгульця – місцевості з вираженими лесовими терасами, які чергуються з піщаними терасами і масивами піску. Більш ширші частини долинних місцевостей також придатні як для землеробства, так і для кочового господарства [144, с. 149–161].

Історико-географічне і ландшафтне районування степів Північно-Західного Причорномор'я є досить невизначеним. Можливість виділення цієї області в особливий історичний регіон поки дискусійна через брак очевидних формальних підстав. Південний та північний кордони регіону очевидні – це чорноморське узбережжя та межі степу і лісостепу, західний кордон проходить Дунаєм. Східний кордон умовний – це може бути будь-яка велика річка, долина якої може розглядатись як самостійна історична область. У цьому сенсі виділення Дніпра найбільш продуктивне в методичному відношенні. Будучи великою водною межею на шляху кочовиків зі сходу на захід, Дніпро є основним шляхом, що протягом століть пов'язував слов'янський світ з Чорним морем. Історичні процеси у Подніпров'ї мали свої закономірності і чітко відрізнялися від того, що відбувалося на

заході причорноморських степів. Якщо вважати пониззя Дніпра самостійним історико-географічним регіоном, то східний кордон Північно-Західного Причорномор'я опиняється у межиріччі Дніпра та Південного Бугу (умовно у долині Інгульця). Тут межували дві історичні кочові області – Ателькуза та Дешті-Кипчак.

Подібність фізико-географічних, кліматичних і ландшафтних умов Буго-Дніпровської та Буго-Дністровської областей загалом досить велика. Історичні долі населення усієї цієї території також були схожі. Будучи маргінальною географічною областю, що придатна для скотарського та землеробського господарства, ця територія може розумітися як контактна зона.

Поєднання степового та лісостепового ландшафтів, вододілів і річкових долин, гірських відрогів з лісовими масивами і причорноморських областей вимагало адаптації прибулих сюди соціальних організмів, різних за своїми соціально-економічними характеристиками та етнокультурними традиціями. Адаптація, в свою чергу, створювала неповторну своєрідність історичних процесів як результат взаємодії численних характеристик. Це зумовило складний та багатогранний характер історіографії нашої теми.

Вивчення середньовічного номадизму східноєвропейських степів

Більшість дослідників кочового скотарства як особливого типу господарської діяльності підкреслюють, що вона не відокремлена від інших типів цієї діяльності непрохідною стіною, а, навпаки, пов'язана з нею різними перехідними формами [83, с. 54–75; 141, с. 6–12]. Тому терміни «кочовики», «номади» часто закріплюються лише за специфічними формами рухомого скотарства, а інші види господарської діяльності, також пов'язані з пересуванням, зветься «бродячими». Дискусія про ці форми, а також послідовність ступенів господарського розвитку кочовиків точиться давно і має велику історіографію [158, с. 7–36; 83, с. 54–75].

Нагадаємо, що в 1930-ті рр. група дослідників при ДАІМК під керівництвом М.П. Грязнова розробила концепцію під

назвою ІКС (Історія кочового скотарства). Суть її полягає в тому, що в степах Євразії до виникнення кочового скотарства було поширене комплексне землеробсько-скотарське господарство. В подальшому стало зрозуміло, що ці обидва типи діяльності людей виникли приблизно одночасно і розвивалися паралельно, хоча, в залежності від географічних умов, переваги набував або один, або інший з них [2, с. 4–13].

Залишаючи осторонь питання про характер господарства і спосіб життя населення тих областей Євразії, де поєднання скотарства і землеробства неможливе за географічними умовами (це не має прямого відношення до нашої теми), підкреслимо, що при кочовому скотарстві природні ресурси степів у цілому використовуються повніше, ніж при інших видах виробничого господарства. Пастухи поєднували скотарство з примітивним землеробством, яке не мало технічних засобів для освоєння важких степових ґрунтів і обмежувалося обробкою алювіальних річкових терас. Кочовики ж відірвалися від долин річок, до яких завжди були прив'язані пастухи, й охопили своїми пасовиськами річкові вододіли (за умови наявності там джерел води для худоби і людей).

Склад череди кочовиків був продиктований, головним чином, географічними умовами. В причорноморських степах це були переважно коні та вівці, поєднання яких особливо сприятливе. Коні можуть тебенювати, тобто розгрібати копитами сніг і навіть розбивати льодову кірку, що вкриває його, і, таким чином, здобувати корм і для себе, і для овець. Коні з'їдають тільки верхівки трави, тоді як вівці, йдучи слідом за ними, зрізують її під корінь.

Неминучі у скотарському господарстві стихійні лиха – ожеледиці або епізоотії – завжди тримали номадів під загрозою зuboжіння і, як наслідок, викликали необхідність швидкого відновлення втраченого за чужий рахунок – шляхом викрадення тварин, грабежу та завоювань. До цього ж приводили й ускладнення з обміном, замість якого в Причорномор'ї завжди була можливість отримати недостатні продукти землеробства і виробни кваліфікованого ремесла у військову здобич. Спосіб життя добре озброєних кочовиків створював умови для розвитку у них войовничості і військової справи. «Жодне історичне сере-

довище, мабуть, не дає такого підбору зразків військової гідності і доблесті, який дає кочовий світ», – писав емігрантський історик-номадист П. Н. Савицький [117, с. 87]. Кочовики можуть здійснювати раптові напади не лише на таких же сусідів у випадках суперечок з ними через пасовиська, але й на далекі країни, для чого створювалися грабіжницькі загони і численні ополчення різних племен. У результаті утворювалися величезні, хоч і недовготривалі, кочові імперії, до складу яких частково входили народи зі значно вищим рівнем культурного та соціального розвитку, ніж самі кочовики. Данницькі відносини, що виникали у таких об'єднаннях як головний шлях отримання надлишкового продукту, були економічною основою добробуту кочової верхівки.

Між іншим, у сусідній лісостеповій зоні господарство лишалося, як і раніше, осілим, землеробсько-скотарським і мало досить умовну і обмежену потребу в обміні зі скотарями. Кочовики ж завжди були зацікавлені в обміні і торгівлі із країнами з розвиненим сільським господарством та ремеслами; вони неодноразово починали війни з метою відновлення закритих прикордонних ринків. У тих випадках, коли не було безпосереднього зв'язку між кочовиками і країнами, які мали потребу у їхній продукції, обмін здійснювався через населення проміжних областей. А потреба у їх продукції визначалася не посередниками, а споживачами цієї продукції.

Соціальний розвиток кочового суспільства, як відомо, йшов в одному напрямку, оскільки була можливість реалізації надлишків скотарства. Тварини стають формою накопичення багатства, що забезпечує економічну та соціальну зверхність його володаря над одноплемінниками, які частково потрапляють у таку або іншу форму залежності від нього. Багатство і влада йшли поруч. Зубожілі номади потрапляли до економічної кабали та обслуговували господарство заможних – все це, як правило, було завуальовано звичаями родової солідарності, взаємодопомоги тощо.

Рабство не поширилося у кочовому суспільстві. Потреба в широкому використанні рабів у скотарстві була відсутня, оскільки воно забезпечувалося колективною працею залежних одноплемінників. Рабами ставали наложниці та прислужники: їхньою

справою була обробка продуктів скотарства (молока, шерсті, шкіри тощо) і особисті послуги своїм господарям. Кількість тварин у багатих господарствах, будучи розподіленими для зручності утримання на частини, могла збільшуватись без незначних труднощів. У кочовиків виникали господарства, які володіли тисячами голів скоту, розділеного на табуни і отари, і які займали під пасовиська величезні ділянки землі.

На думку М. І. Артамонова, кочове і напівкочове скотарство отримало широке розповсюдження і зайняло весь степ, потіснивши колишні форми комплексного скотарсько-землеробського господарства, хоча останні повністю могли б продовжити своє існування так, як продовжували існувати у сусідній, лісостеповій смузі. Це виникло, коли обмін між народами досягнув рівня, при якому спеціалізація виробництва отримала зміст і означала певний прогрес у покращанні добробуту виробників [2, с. 4–17].

Кочовики Причорномор'я опинилися втягнутими до системи міжнародних відносин, визначну роль в якій у середньовіччі відігравали високорозвинені держави. Якщо в останніх не виникало б підвищеного попиту на продукти скотарства, рівень господарського розвитку кочовиків залишався б практично однаковим. Але доведено, що це було зовсім не так. Гадаємо, що кочове спеціалізоване господарство в причорноморських степах було, переважно, відповіддю на попит у скотарській продукції як подальший розвиток тих процесів, що привели до відокремлення ремесла і виникнення торгівлі. Вочевидь, широке розповсюдження кочового скотарства у південноукраїнському степу відповідає, в цілому, другому великому суспільному розподілу праці (за Ф. Енгельсом) [14, с. 21–43].

Зрозуміло, що кочовики степового Причорномор'я у середні віки брали активну участь у формуванні нових народів Європи [33, с. 320–342]. Однак, на нашу думку, вони не внесли до прогресивного розвитку цього регіону нічого більш значного, ніж сам факт свого існування. Внутрішній соціально-економічний розвиток номадів відрізнявся консерватизмом і застійністю, які були зумовлені обмеженими можливостями їхнього господарства, що тісно залежало від умов степів. Їх історія – це безперервні війни і грабежі сусідів (так звана «баранта»), внутрішні конфлікти і завоювання, які приносили смерть і спустошення.

Соціально-економічний устрій кочовиків майже не змінювався, а залишався таким самим, яким був при появі кочового суспільства, тобто перехідним від патріархально-родового до класового, з військово-демократичною чи примітивно-державною організацією. Ці обставини дали підставу А. Тойнбі, а слідом за ним і багатьом іншим західноєвропейським дослідникам стверджувати, що кочовики євразійських степів взагалі «не мали власної історії» [142, с. 142-181]. Дійсно, таке поверхове враження може виникнути – загальновідомо, що тільки завоювавши більш розвинені суспільства, кочовики запозичили у них деякі елементи культури і політичної організації, користувалися ними, доки нова хвиля завоювань не зносила їх з теренів, що вони займали, або ж взагалі з лиця землі.

Різні сторони наведеної короткої характеристики кочовиків Євразії давно сприймалися дослідниками у руслі «окраїнолюбивого» чи «степолубивого» трактування. Російський «євразійський» історик П. Н. Савицький вважав кожне з цих трактувань плідним, оскільки воно є стимулом для вивчення номадознавства взагалі. «В науке, – писав він, – имевшей до сих пор дело с кочевым миром, по понятным причинам преобладали окраинолюбивые мотивы: ведь наука эта создана окраинными народами. Нельзя закрывать глаза на то, что окраинолюбие имело не только плодотворные последствия; оно приводило к тенденциозности выводов. Придавалось преувеличенное значение культурной зависимости степного мира от периферических стран, в особенности западных и южных; без достаточных оснований всё и вся в степном укладе возводилось к периферическим влияниям (иными словами, игнорировалось качество кочевой среды как самостоятельного исторического мира)» [117, с. 103]. Тому свого часу він вважав, що необхідно («ради широты и полноты охвата») посилювати «степолубиві» мотиви: «с тем, однако, чтобы плохие примеры не получили подражателей, дабы не повторилось все то же, только наоборот. Степелюбие не должно приводить к тенденциозности выводов».

Якщо абстрагуватися від історіографічної строкатості у проблематиці номадизму, характерної для сьогоденної науки, то можна відчутти обидві тенденції, які різною мірою проявляються у працях сучасних дослідників. С. О. Плетньова спостерігала

їх від середньовіччя, називаючи ці тенденції «ідеалізаторською» і «негативістською». У першому випадку тісне спілкування кочовиків з природою, з тваринами, з конем, мистецтво вершництва, розвинені військові навички, звичаї побратимства, підкреслена повага до старших і до пам'яті предків, суворі степові закони, які карали страшною смертю за крадіжки та прелюбодіяння, викликали в істориків та сучасників підвищено-захоплююче ставлення до «степових лицарів». З іншого боку, критичне ставлення до кочівництва («негативізм») підкреслювало жорстокість до ворогів, безжалісність до переможених, бруд і безмежну невимогливість у побуті, вимагання подарунків (своєрідне хабарництво), надмірне, що межує з низькопоклонством, визнання сильних світу цього. Європейські та передньоазіатські автори з роздратованістю і неприязню описували навіть зовнішній вигляд тюрко- і монгололомовних кочовиків: часто-густо їх вражала різко виявлена монголоїдність, яка здається негарною європейцям, іранцям, семітам. І навіть пристрасть до коней розцінювалась у творах «негативістів» як надмірна розбещеність. У давніх легендах з'являлись образи фантастичних кентаврів [102, с. 60–62].

На думку сучасного американського історика-євразійця Ч. Гальперіна, наукове вивчення номадизму в Росії виникло і вироблялось у руслі традиційного упередження до цієї тематики. Російська «імперська» ідеологія розглядала азіатів і кочовиків з підозрою і презирством [170]. За доби Петра I в історіографії цього питання зародився так званий напрямок «вестернізації» – номадизм вивчався з позицій «європейського відчуття величності». Ця тенденція розвивалася протягом усього XVIII ст. і стала платформою для зародження колоніальної ідеології XIX ст. Російська великодержавна політика по відношенню до «малих» народів на рубежі XX ст. була, безумовно, шовіністичною. Так, у шкільному курсі з історії Центральної Азії виклад починався з кінця XIX ст., поза будь-яким зв'язком з історією російсько-кочівницьких відносин (таке ж положення існувало й щодо теренів України, насамперед, стосовно історії козаччини та тюркських степовиків). Ранні російські сходознавчі дослідження просякнуті упередженням проти мусульман та кочовиків [30, с. 1–27]. Очевидно, що російська офіційна історіографія усім своїм напрямком заперечувала «ідеалістичне» трактування кочовиків.

Її відверто імперський характер П.Н. Савицький лагідно назвав «окраїнолюбством».

Ця термінологія породжена, з одного боку, зовнішньою об'єктивністю російської емігрантської школи номадознавства, а з іншого – загальною концептуальною спрямованістю так званого «євразійства». Засновником цієї історичної течії на Заході вважається Г.В. Вернадський [171]. Загальний зміст цього напрямку визначався «науковою» посилкою, яка була сформульована ще Наполеоном: «Зачепа росіянина – побачиш татарина». Така тенденція дуже популярна у західному номадознавстві.

Радянська історична школа, на думку американських та європейських євразійців [181, р. 199–429], запозичила основні історіографічні імперські догми. Радянські історики, слідом за своїми «дожовтневими» попередниками, майже одноставно оголосили «своїм» давньоруський період історії (до татаро-монгольського завоювання) та назвали його «золотим віком національної слави» [26; 27]. Така ж тенденція існує і в сучасній російській історіографії.

Детальний огляд російської дореволюційної та радянської історичної літератури про взаємовідношення Київської Русі і кочовиків здійснений Р. М. Мавродіною [82]. Тут ми лише звернемо увагу на відверту спадкоємність історичної школи – у сфері вивчення як політичної історії, так і суспільно-економічних відносин, побуту, культури тощо. Зі свого боку, С. А. Плетньова вважала, що, на відміну від російської зарубіжної «буржуазної» історіографії, праці, написані радянськими вченими за писемними джерелами, відрізняються «творчим марксистським підходом до матеріалу». Правду кажучи, лише в радянські часи до проблем номадизму були залучені дані інших історичних дисциплін (особливо археології), що значно поширило дослідницькі можливості [102, с. 6–10]. Таке саме явище характеризує, на її думку, і етнографічні та лінгвістичні штудії: в дореволюційних працях зібрані найцікавіші матеріали, а в книгах, написаних за радянських часів, окрім публікації матеріалу, простежуються спроби його узагальнення. Це дозволило встановити загальні закономірності та особливості історії кочовиків і їхньої культури.

Отже, якщо в російській та частково західній історіографії в цілому була поширена думка, що кочові народи Євразії являють

собою аморфну масу варварів, які не здатні до створення культури, хоч іноді їй сприймають культурні досягнення своїх осілих сусідів, то в останні десятиріччя цю упереджену думку поступово долають археологія та етнографія. Археологи отримують при розкопках мізерну кількість інформаційного матеріалу, але мають його розшифрувати і створити, по можливості, повне уявлення про культуру народу, його економіку, суспільні відношення тощо. Для цього вони змушені залучати і досліджувати різні групи джерел – писемні, етнографічні, фольклорні, лінгвістичні. Саме у працях археологів раніше, ніж у представників інших наук, з'явилась тенденція до порівняння та обробки всіх відомих джерел, які стосуються народу, етносу чи регіону, що вивчається. Це створило тенденцію до вивчення соціально-економічних відносин у кочовиків, що сьогодні зберігається і в українській науці. На жаль, історія степових кочовиків з кінця I тис. за Р.Х. і до XVIII ст. викладається дуже побіжно. Мета нашої роботи – по можливості заповнити цю лакуну.

На початку 1930-х рр. проблема кочового скотарства вивчалася В. В. Гольмстеном, М. П. Грязновим, Г. П. Сосновським, М. І. Артамоновим, а також Б. Я. Владимірцовим, С. П. Толстовим, А. Н. Бернштамом. Вони досліджували родові відношення у кочовиків та генезис феодалізму в скотарських об'єднаннях. Була запропонована і, з деякими застереженнями, визнана так звана теорія «кочового феодалізму». Визнаним виявилось і те, що кочовики за самою суттю свого господарства можуть вийти не тільки на перехідний від первісно-суспільного до феодального ступінь («патріархально-феодальний етап», «напівфеодальний», «прафеодальний» тощо), але й пройти стадію феодалізму.

Наслідком теорії про «кочовий феодалізм» з'явилось декілька дискусій в середині 1950-х рр., переважно на сторінках журналу «Вопросы истории» (1955–1956 рр.). Більшість дослідників збігалася в оцінці суспільства кочовиків як майново-диференційованого, але у визначенні суті самої диференціації згоди не було. Одні знаходили в них розвинений феодалізм (Г.Є. Марков), інші вважали, що насправді існував лише специфічний «кочовий феодалізм» (Л.М. Гумільов), треті визначали цей суспільний лад як «патріархально-феодальний» або «прафеодаль-

ний» (Л. П. Лашук). Одні вважали, що основу суспільного ладу кочовиків складала власність на худобу, інші – власність на землю (пасовища). Найбільш продуктивною виявилась позиція С. Є. Толібєкова – він вперше виділив три форми (типи) кочового господарства: 1) кочове або «табірне», з відсутністю землеробства і осілості; 2) напівкочове, з постійними зимівниками і частковою заготівлею кормів для молодняка і високопородних коней; 3) напівкочове, з паралельним розвитком землеробства і осілості. Кожній з цих форм відповідають певні суспільні відношення: першій і другій – первісносуспільні, третій – класові [83, с. 54–75].

Ця основна ідея С. Є. Толібєкова була сприйнята й розвинена іншими радянськими дослідниками – Г. О. Федоровим-Давидовим, С. І. Руденком, Г. Є. Марковим. Розробляючи її далі, вони простежили переходи від одних форм до інших. Причини таких переходів різноманітні і залежать безпосередньо від конкретних регіональних особливостей. В цілому це свідчить про можливість зворотності історичних процесів у кочових суспільствах. Трохи забігаючи наперед, звернемо увагу, що така зворотність підтверджується і нашими власними спостереженнями на матеріалах українського степового Причорномор'я [45, с. 82–83; 127, с. 182–190].

Таким чином, у 1970–1990-х рр. більшість номадистів вивчала соціально-економічні умови розвитку і функціонування кочового світу у динаміці, шляхом вивчення змін у структурі господарства, в залежності від стадії кочування в різних регіонах. К. П. Бунятян вважає, що кочові народи демонструють багатогранність конкретно-історичного процесу і являють собою одну із бокових, тупикових гілок у прогресі розвитку виробничих сил суспільства. Тут неможливий перехід від однієї форми власності на землю до іншої, а, отже, не формується феодальна власність на землю; тут неможливий перехід від однієї форми власності на худобу до іншої, оскільки остання існує в найрозвинутішому вигляді

У цій роботі нас цікавить регіональний варіант кочового господарства на північному заході українського степового Причорномор'я. Він поєднує різні модифікації кочування. Тому найбільш продуктивною основою систематизації нам

уявляється стадіальний характер кочування. Він визначається екологією конкретних районів і, разом з тим, тісно пов'язаний зі стадіальними господарськими і соціальними процесами в кочових суспільствах. Такий підхід був запропонований свого часу А. М. Хазановим [152, с. 10–12; 174] для євразійських степів як універсальний. Автор виділяє п'ять видів кочування. Всі ці типи простежуються в українському Причорномор'ї.

1. Все населення кочує, не маючи стабільних маршрутів, і ніде довго не затримується – випадок, характерний лише при загальних переселеннях, завоюваннях і подальшому опануванні нових територій. У Причорномор'ї як окраїнній зоні степів такий тип може бути пов'язаний чи не з усіма кочовиками, що проникали сюди у періоди «навал». Археологічні пам'ятники таких «табірних» періодів кочування або невідомі, або нечисленні і дуже важко виділяються (гуни, авари, угорці, огузи-торки).

2. Все населення кочує відносно нестійкими меридіональними чи радіально-круговими маршрутами. Постійні зимівники відсутні. Це – періоди відносної стабілізації між навалами.

3. Все населення кочує стабільними маршрутами, маючи постійні зимівники. Землеробство відсутнє. Такий тип виникав у причорноморських степах у періоди більш тривалої стабілізації (печеніги у X ст., ногайці Малої орди наприкінці XV ст.). Поодинокі поховання концентруються у певних районах, в нашому випадку – на лівобережжі Дунаю або Дністра.

4. Все населення кочує навесні, влітку та восени, повертаючись на зиму до постійних жител. Практикується як кочове скотарство, так і землеробство як допоміжний спосіб господарства. Відоме в Північному Причорномор'ї у періоди стабілізації (половці в XII–XIII ст.), а також при наявності великої степової держави (чорні клобуки в золотоординський час, ногайці на початку XVI ст., до виникнення орд у складі Кримського ханства тощо).

5. Частина населення кочує більшу чи меншу частину року в меридіональному та широтному напрямках, тоді як інша частина живе осіло й займається землеробством. Такий тип також є характерним для періодів стабілізації; в нашому регіоні він особливо виражений з кінця XVI ст., після остаточного пересе-

лення сюди ногайців та утворення Єдисанської, Буджацької та інших орд.

Всі ці типи різною мірою і у різний час представлені в середньовіччі на заході українського Причорномор'я як маргінальної географічної зони. Вони залежали від способів кочування прибулого населення та історичних умов його адаптації в регіоні. Обмеженість джерел не дозволяє завжди з бажаною повнотою їх простежити. Ясно тільки, що вони тут існували завдяки особливостям екологічного середовища і змінювалися залежно від історичних обставин. Вони нерідко змінювалися зворотно, доповнюючи і протистоячи один одному.

Так, у XII–XIII ст., у період стабілізації, господарство печенігсько-торкського населення, що було витіснене сюди половцями, знову почало набувати рис напівосілости, але майже повністю втратило чи видозмінило їх після татаро-монгольської навали. Потім тенденція до седентеризації знову пробиває собі шлях у золотоординські часи.

Таким був загальний історичний контекст, у якому в історично особливому контактному регіоні – в степах від Південного Бугу до Дунаю – розцвітали і гинули, приходили та змінювали один одного різні кочові етноси і їхні соціально-політичні об'єднання, відбувалися події, які мали великий вплив на історію багатьох народів та держав.

Такі концептуально-класифікаційні передумови проблематики номадизму, виходячи з яких ми переходимо до освітлення історії кочовиків в X–XVII ст. на південному заході України.

РОЗДІЛ II

ДОМОНГОЛЬСЬКИЙ ЧАС НА ЗАХОДІ СТЕПОВОГО ПРИЧОРНОМОР'Я (кінець IX — перша половина XIII ст.)

Загальна характеристика проблематики

Друга половина I тис. за Р.Х. є одним з найважливіших періодів в історії Європи. Це доба, коли проходить утворення перших етнічних феодальних державних об'єднань, формування сучасних народів, заселення ними територій, які складали й досі складають ядро національних географічних регіонів. Кочовики часто були вирішальним чинником у цих процесах. Перманентно-непримиренний культурно-ідеологічний конфлікт між осілим та кочовим світами іноді пояснюється загальним органічним неприйняттям чужої культури, характером соціального життя та економіки [162, р. 456–484]. Однак постійна необхідність вступати у сусідське спілкування породжувала дружні відносини між представниками обох світів – це стосувалося політичних союзів, торгівлі, етичних уявлень тощо. Такі спорадичні зв'язки між людьми на різних соціальних рівнях, особливо на вищих, не змінювали, на думку євразійців, ситуації загальної культурної неспіввіднесеності кочових та осілих суспільств.

Таким чином, між двома світами на певному рівні склався «етно-релігійний бар'єр» – культурне сприйняття чи несприйняття одне одного коливалося у залежності від перерахованих чинників у кожному конкретному випадку, і це зумовило подвійний та суперечливий характер контактів у широкому діапазоні від паралельного й органічного взаємопроникнення до майже повної самоізоляції.

Цей хиткий баланс між ворожнечею та миролюбством породив у середньовічному літописанні своєрідний історичний феномен – «ідеологію тиші» чи «мовчання», тобто, взаємне неприйняття об'єктивних переваг культурних досягнень ворожого світу [170, р. 142]. У передмонгольський період історії Київської Русі з IX по XIII ст. взаємини між слов'янськими та тюркськими кочовими народами спочатку були такі: після хрещення Русі наприкінці X ст. етно-релігійний бар'єр дещо зміцнився, але до прийняття степом ісламу (в XIV ст. за золотоординського хана Узбека) ще не сформувався остаточно. Іслам був тільки однією з багатьох релігій кочовиків. Тому саме слов'янське етнічне та релігійне упередження також ще не викристалізувалося до кінця: південні і східні слов'яни та їхні сусіди знаходили можливість для будь-якого виду контактів.

Саме такі обставини, на думку М. Чернявського, породили російську та радянську офіційну історіографію, створену для того, щоб «уникнути, обійти це питання якомога скоріше» – так зробили, наприклад, Б.Д. Греков, А.Ю. Якубовський, В.В. Каргалов та інші. Насправді ж, вважає Ч. Гальперін, штучно створена давньоруськими літописцями «ідеологія мовчання» породжує таку саму і для «тенденційної» новітньої історичної літератури. Повністю ігноруючи весь рух історичної думки і пошуків по проблемі «Київська Русь та кочовики» [42, с. 34–40; 44, с. 177–184], він пропонує власне трактування цього питання.

Східні слов'яни були у мінливих – ворожих чи мирних – відносинах з кочовими та напівкочовими народами – Хозарією, «урбанізованою» Волзькою Булгарією, кочовими печенігами, огузами-торками та кипчаками-половцями. Це було загальним контекстом для розуміння характеру їх так званих «амбівалентних» контактів [178, р. 380–387; 179, р. 95–101; 180, р. 112–118].

Першим кочовим народом, з яким східні слов'яни систематично стикалися чи знаходилися у постійному культурному контакті, були хозари. Хозарський каганат контролював торгівлю у своєму регіоні, відігравав значну роль у міжнародних справах та частково перешкоджав проникненню ісламу з Кавказу на північ. Така ситуація створювала культурно-релігійну толерантність та високий рівень взаємоприйняття. Між тим відомості про хозарсько-слов'янські відносини настільки перекурені тенденційними

та довільними інтерполяціями, тлумаченнями літописів та хронік, що будь-які їхні інтерпретації як на Заході, так і у вітчизняній науці зовсім безґрунтовні та недоведені. Відомо тільки одне – до приходу варягів, які заснували у IX ст. Київську державу, слов'яни платили хозарам данину. В X ст. київський князь Святослав завдав поразки хозарам та знищив каганат. Нічого більше про характер слов'яно-хозарських контактів невідомо.

Однак сила хозарського впливу на Русь була дуже велика – слов'яни навіть користувалися титулом «каган», про що згадано в Бертинських анналах, у «Слові про закон і благодать» Іларіона та навіть у «Слові о полку Ігоревім». Це – єдиний випадок запозичення тюркського кочового титулу некочовим народом [169, р. 87]. Але, оскільки хозарські вожді стали використовувати цей титул тільки після прийняття іудаїзму, в давньоруських джерелах він згадується дуже рідко [31, с. 364–365].

Кочовики-печеніги, які змінили хозар у X–XI ст., були зі слов'янами у виключно ворожих стосунках. Особливо ця ворожнеча посилилася після прийняття Руссю християнства 988 р. До цього слов'яни сприймали печенігів просто як чужих кочовиків без підвищеної емоційно-релігійної нетерпимості – тільки пізніше вони були названі у літописах «поганими» (від латинського *paganus* – язичник).

Ми викладаємо головні позиції «євразійської» точки зору на взаємовідношення Русі зі степом з тих міркувань, що вона теоретично може бути відправною при аналізі контактної зони. Ця точка зору повністю ігнорувалась радянськими дослідниками. Нам зараз, при вивченні кочового населення Півдня України, вона здається досить продуктивною.

У IX ст. печеніги, які мешкали в заволзьких степах, з'явилися на сторінках історичних творів. До цього часу європейська політична географія являла собою дуже неоднорідну агломерацію племен, народів і держав. Їх зовнішній східний кордон проходив, розсікаючи континент з півночі на південь, по Ельбі, верхів'ях Дунаю, Балканах і, поступово вирівнюючись, у IX–X ст. повторював обриси римського лімесу. Реально цей кордон поділяв Європу на два різних світи.

На захід і на південь від нього зберігалися традиції християнської релігії і церкви, авторитет імператорської влади, ієрар-

хічна структура управління. Це була цивілізація європейського класового суспільства, яке вступило у феодалну формацію.

На схід і на північ від нього лежали безмежні простори континенту, які були покриті незайманим лісом, – світ варварів, *Barbaricum*. Широкий клин степів був просторим проходом, яким хвиля за хвилею в серце континенту вдиралися кочові орди – гуни, алани, авари, угри, татари. Вони стирали з лиця землі своїх осілих попередників і сусідів, а потім один за одним гинули у боротьбі з феодалними державами.

Вздовж степового кордону, обтікаючи його, розселялися слов'яни. Вони заповнили простори Східної Римської імперії, яка слабшала, вдихнувши у неї нові сили життя; започаткували декілька недовговічних державних об'єднань, які були утворені у союзі з кочовиками. Таким був Аварський каганат, таким було й Болгарське ханство, яке швидко трансформувалося у слов'янське царство. Нарешті на початку IX ст. слов'яни утворили свою першу феодалну християнську державу – Велику Моравію; загальнослов'янська культурна традиція, яка зародилася тут, розвивалась потім протягом багатьох століть [76, с. 9–11].

Південними сусідами слов'ян були тюркські племена, які утворили у степах Євразії між Дніпром, Волгою і Кавказом кілька могутніх каганатів [3, с. 326; 102, с. 20–21]. У політичну орбіту Хозарії потрапили і деякі слов'янські племена, які жили на Доні, Оці, Середній Наддніпрянщині.

Споріднені хозарам болгари розділились: частина з них посунула на середню Волгу, утворивши Волзьку Булгарію [122, с. 167–172]. Інша частина пішла на Балкани і злилась із слов'янами, давши початок Болгарії. Частково вони залишилися на території першого, як вважають деякі російські дослідники, державного утворення болгар – Великої Болгарії, яка знаходилась на землях Таманського півострова, частково Прикубання і Східного Приазов'я [102, с. 25–26].

Перше Болгарське царство, яке склалося у Подунав'ї, протягом VIII–IX ст. перебувало у стані перманентної війни з Візантійською імперією. Якраз сюди, до степів Північно-Західного Причорномор'я і до Нижнього Подунав'я, вдерлися спочатку угри, а слідом за ними – печеніги. Вони ж завдали клопоту населенню балкано-дунайської культури, а також людностям, що

залишили після себе археологічні культури Дрїду і Редукенені [186, р. 113–142].

За сучасним станом джерел важко встановити походження печенігів, де і як жили вони до IX ст. Три найвідоміших їхніх підрозділи у X ст. називалися «кангар» [69, с. 44–52]; у VIII ст. вони під назвою «кангли-кангар» фіксуються джерелами на північ від Аральського моря, а раніше, на початку нашої ери, – там, де китайські хроністи розміщували вороже Піднебесній імперії кочове об'єднання «Кангюй» [34, с. 85–86 ; 102, с. 25]. У печенізьких об'єднаннях переважав тюркський етнічний компонент.

На думку С. О. Плетньової, для печенігів того часу було характерне «табірне» кочування, а це означає військово-демократичний суспільний лад. Печеніги були при тому оточені з усіх боків вагомими сусідами: зі сходу – кипчаками, з півдня – гузами, з півночі – башкирами і Волзькою Булгарією, яка ставала все могутнішою. Їх табірна економіка була готова до нападу на сусідів у будь-який момент. Цей напад підготував тиск гузів зі сходу. Трапилось це наприкінці IX ст. Тікаючи зі своєї країни, «печенєги... стали бродить по разным странам, нащупывая себе место для поселения» [69, с. 48–50]. Цим місцем стали степи Хозарського каганату між Волгою і Сіверським Дінцем, які були зайняті на той час напівосілим населенням салтово-маяцької культури, а також причорноморські степи між Дніпром і Сіретом, які були зайняті стійбищами та пасовиськами угрів.

Історія печенігів того часу ґрунтовно висвітлена у численній літературі. Конспективно прослідкуємо її за О. Й. Прицаком та С. О. Плетньовою [179, р. 96–99; 135, с. 95–101]. З появою у східноєвропейських степах печенігів загинуло багато степових болгарських поселень на Дніпрі і в Криму. Угри, яких Костянтин Багрянородний називав «турками», розділилися: «одна часть поселилась на востоке, в части Персиды... а другая часть, вместе со своим воеводой и предводителем Леведием, поселилась в западной стороне, в местах, называемых Ателькуза» [69, с. 46–47].

Про локалізацію Ателькузи у східноєвропейських степах, як і про розміщення Леведії, існує багато легенд, однак зараз нібито встановлено, що це степи між Дніпром і Сіретом. Звідси угрів знову вигнали печеніги. «Придя в страну, ими занимаемую, и найдя, что в ней живут турки, они (печенєги. – *Авт.*) победили

их на війне, поселились сами в этой стране и владеют ею, как сказано, до сего дня, в течение 55 лет... Турки, обратившись в бегство и ища новой земли для поселения, пришли и выгнали жителей из Великой Моравии и поселились в их земле, где живут и поныне» [69, с. 45–49]. Цей час – кінець IX ст. – вважається часом «отримання батьківщини». Перш ніж відправитись на захід, угри шукали вільні землі у південноруських степах і підкочували до Києва (під керівництвом ватажка Алмоша 898 р.)¹. Потім двома хвилями, на південь та на північ від Карпат, вони просунулись до Алфьольду, де й зайняли територію Великоморавського князівства, яке занепало наприкінці IX ст. Ця кочова хвиля спромоглася міцно увійти до сім'ї народів Європи.

Печеніги, які зайняли Ателькузу, перші десятиліття уникали зіткнень з Руською державою. Тільки в 915 р. «приидоша печенези первоше на Рускую землю и сопротивляше мир со Игорем и приидоша к Дунаю» [104, с. 31]. Кочування носило, як видно, мирний характер. Головний тиск печенігів у цей час був спрямований на Подунав'я, зокрема на Болгарію. Однак протягом усього X ст. Перше Болгарське царство, попри розпад у 963 р. та знищення Східного Болгарського царства у 972 р., стримувало проникнення печенігів на правобережжя Дунаю. Ніяких достеменних відомостей про форсування печенізькими ордами Дунаю до 20-х рр. XI ст. у джерелах немає [165, р. 15–16]. Болгарське царство у боротьбі спочатку з уграми, а потім з печенігами тимчасово навіть витіснило останніх із південної частини Прутсько-Дністровського межиріччя. З цього часу тут поширюється археологічна культура того ж вигляду, що й в інших областях Болгарського царства, – балкано-дунайська [146, с. 122–124].

Таким чином, уже всередині X ст. печеніги достатньо міцно і надійно контролювали всю Ателькузу. Чотири племені – «хопон», «юла», «ертін» і «харабої» – заселяли західну частину «Печенігії». Округ «хопон» межував з Болгарією, «юла» – з

¹ Ця дата звичайно наводиться як така, що відповідає літописному 6406 р. Але в угорській історичній традиції датою приходу угрів Арпада до Алфьольду вважається 895 р. Якщо погодитися з пропозицією Б.О. Рибаківа про те, що для літописних статей, присвячених другій половині IX ст., використовувалася олександрійська система дат, то прихід угрів під Київ відноситься до 889 або 890 р., що збігається з угорською традицією.

«Туркією» (мадярами), «харабої» – з Руссю, а округ «ертін» – з підвладними Русі землями [148, с. 139–140]. Міцність влади печенігів підтверджують не тільки їх потенційно-агресивні взаємовідносини з сусідами, але й політика візантійського двора. Остання виходила, як відомо, із системи політичної і військової рівноваги, що заснована на мирних відносинах імперії з печенізькими племенами степів між Дніпром і Дунаєм.

Відомо, що між Нижнім Дніпром і Дністром, у басейнах Дністра і Пруту, а також у Прикарпатті, антська праязько-пеньковська культура поступово трансформується в слов'янську культуру VIII–IX ст. типу Луки-Райковоцької [119, с. 123]. Тут, на колишній антській території, «Повість временных лет» вміщує три племена – хорватів, тиверців та уличів. Східнослов'янські хорвати були залишками великого праслов'янського об'єднання, і відомо, що вони брали участь у поході князя Олега на Візантію в 907 р. Тоді вони мешкали в районі Верхнього Дністра [139, с. 138–139]. Вже у X ст. сюди починається приплив іншого слов'янського населення з південних районів – тиверців та уличів, які раніше жили у басейні Середнього та Нижнього Дністра і на Південному Бузі, а також у Подніпров'ї, південніше полянської землі. Кочовики, які розселились на південних окраїнах слов'янських земель, примушують слов'ян відступити на північ та північний захід. І уличі, й тиверці поступово просувались у більш західні райони Північного Причорномор'я, в основному у лісостепові області басейну Південного Бугу. Тут вони розчинялися серед побузького слов'янського населення і, врешті-решт, втратили свої племінні особливості [119, с. 132].

Такою була історична обстановка у X ст., яка склалася в епіцентрі контактного регіону – басейнах Пруту, Дністра і Нижнього Дунаю. Печенізькі орди, що зайняли Ателькузу, витиснули на північ, у лісостепові області, слов'янські племена, а на захід – угрів. У Нижньому Подунав'ї продовжувало існувати Перше Болгарське царство, яке згодом ослабло і роздробилося. Північно-Західне Причорномор'я протягом майже усього X ст. було ніби коридором для руських походів проти Візантійської імперії і Болгарії. Тут зіткнулись політичні інтереси двох наймогутніших держав Східної Європи – Візантії і Русі, що відбилося на історії регіону.

Весь цей час – від появи печенігів до середини XIII ст. (початку татаро-монгольської навали) – розбитий нами на чотири періоди (етапи), в залежності від ступеня демографічної напруги у степовій зоні, у «кочовому котлі». Далі ми розглянемо кожний період окремо.

I-й період (кінець IX – перша половина XI ст.). Початок, розквіт та занепад панування печенігів

Окреслена історична ситуація на заході степового Причорномор'я у процесі її становлення до X ст. більш-менш повно і аргументовано верифікується археологічними даними. Якщо слов'янські і балкано-дунайська культури репрезентовані великою кількістю достатньо (хоч іноді суперечливо) вивчених археологічних пам'яток, то пам'ятки степових кочовиків – поховальні – визначаються у багатьох випадках досить проблематично. Багато племен, які після гунської навали залишилися кочувати у східноєвропейських степах і про які згадували джерела V–VIII ст. – акацири, барсіли, сарагури, угри, савіри, авари, утігури, оногури, кутрігури, болгари, хозари і багато інших – не залишили по собі виразних археологічних пам'яток, які можна було б впевнено пов'язати з будь-яким з перелічених народів. Незважаючи на добру вивченість південноукраїнського степу завдяки багаторічним археологічним роботам на новобудовах, тут можна виділити лише гунські і печенізькі поховання, та й ті не завжди достатньо впевнено [44, с. 22–23]. Всі вищезгадані народи, вважала С. О. Плетньова, знаходились у ці століття на першій стадії кочування, і продукти землеробства та ремесла отримували від сусідів переважно військовим шляхом, оскільки знаходились у стані «війни-навали» [102, с. 27].

Так, після знищення хозарами приазовської Великої Болгарії у середині VII ст. болгарська орда Аспаруха переселилася до степів Нижнього Дунаю. В Подунав'ї ця орда кочувала близько 100 років і не залишила практично ніяких археологічних слідів. Пошук ставки Аспаруха в Етулії, а також виявлення археологічних пам'яток «Чорної Болгарії» IX – першої половини X ст. досі не дали більш-менш конкретних результатів [44, с. 178–180].

Проте чудово простежується симбіоз кочовиків-болгар із землеробами-слов'янами, які прийшли на ці землі наприкінці VI ст. Завдяки цьому етно-політичному феномену виникла Дунайська Болгарія – державне утворення з високою культурою [17, с. 79–92]. Це – яскравий приклад симбіозу в контактній зоні. В цей час у степу тривали нескінченні війни, переміщення та пересування, але на початку IX ст. становище тут дещо стабілізувалося. Хибні спроби «в какой-то мере выделять в кочевнических древностях указанного времени погребальные памятники, оставленные кочевым населением данного региона» [156, с. 93–96], можуть у кращому випадку оцінюватись лише як попередні.

Це саме стосується й угрів. Незважаючи на чіткі вказівки письмових джерел [69, с. 171], жодних археологічних слідів їхнього перебування у Північному Причорномор'ї поки що не виявлено. Очевидно, що й тут угри знаходились у стані постійного кочування і пересування, хоча якраз в Ателькузі ними був зроблений перший крок від військово-демократичної форми правління до державності: вони вибрали за звичаєм хозар першого князя – Арпада. Однак підкочівка до Києва, яка зафіксована у руському літописі під 893 р., відбувалася з кибитками та родинами – отже, це була характерна форма «навали». Таким чином, і угри, які не залишили в Ателькузі ніяких слідів свого перебування, знаходились на першій, так званій «табірній», стадії кочування [102, с. 29].

Ймовірно, що на цій стадії знаходилися й прибулі сюди печеніги. Їхні могильники в Ателькузі невідомі ані в X ст., ані пізніше. Поодинокі поховання, які можна вважати печенізькими, переважно впускні. Їхнє хронологічне виділення із загальної сукупності відомих пам'яток X–XIV ст. у степах Північно-Західного Причорномор'я поки що непевне. Зазвичай це чоловічі поховання: кістяки лежать головами на захід (з незначними відхиленнями) та супроводжуються рештками коней (черепами та кістками ніг), орієнтованими у тому таки напрямку. У складі начиння – шаблі, вістря стріл, списів, а також стремена та вудила. Датування цих пам'яток умовне – відомо, що подібний поховальний обряд зберігся у печенігів значно пізніше, після втрати ними політичного володарювання в степах та, можливо, при частковому переході до осілості. Традиційність та стійкість цього обряду, на

думку С.О. Плетньової, дозволяє припустити утворення етнолінгвістичного угруповання печенігів відразу ж після приходу їх у донські та придніпровські степи. Можливо, що це так: у Північно-Західному Причорномор'ї такий поховальний обряд існує до золотоординського часу включно [39, с. 126–131].

Таким чином, угри відомі в Ателькузі лише на підставі письмових джерел, а печеніги X ст. – ще й за фрагментарними археологічними пам'ятками. Інші археологічні пам'ятки в контактній зоні, пов'язані з балкано-дунайською і слов'янською культурами, значно більш численні. Їх вивчення та співставлення дають можливість уточнити характер і динаміку історичних процесів у регіоні до X ст. включно.

Культура, яка сформувалася в межиріччі Нижнього Дніпра і Дністра, в басейні Дністра і Пруту і в Прикарпатті, типу Луки-Райковецької, в VIII–IX ст., багато в чому нівелює культури слов'янського населення на захід від Середньої Наддніпрянищини та лісостепових областей межиріччя Пруту і Дністра. Це пов'язано з тим, що слов'янське населення нижньодунайських земель ішло декількома великими потоками, в тому числі і з різних місцевостей Східної Європи. Ця ранньослов'янська культура відображена на пам'ятках Румунії і Молдови [153, с. 4–5]. Її культурна атрибуція у дослідників сумніву не викликає. На деяких поселеннях (Ханськ, Петруха та інших) культурний прошарок ранньослов'янських поселень підстилає більш пізній прошарок X–XII ст. Можна вважати визначеним, що це була розвинута землеробська культура, яка залишила численні городища та селища з чіткою соціальною стратифікацією [139, с. 3–24].

Якщо у північних районах Молдови ранньослов'янські пам'ятки перекриті поселеннями давньоруської матеріальної культури і між двома цими культурами простежена генетична спадкоємність [145, с. 80–85], то у центральних районах Прутсько-Дністровського межиріччя і у Нижньому Подністров'ї цей зв'язок проявляється менш яскраво або зовсім не спостерігається. Найпівденніша пам'ятка Луки-Райковецької культури – біля с. Шабо – зникла у X ст. [121, с. 119–136]. У цьому регіоні елементи південнослов'янської матеріальної культури також іноді повністю змінюють ранньослов'янські [147, с. 5]. Ці південнослов'янські риси має культура Першого Болгарського царства, або

балкано-дунайська культура, але до кінця X ст. вони тут повністю зникають [153, с. 3–9].

У Верхньому Подністров'ї слов'янські хорватські пам'ятки на початку X ст. поступово змищуються з так званими «підплитовими похованнями», які пов'язуються з відтоком слов'янського населення з районів Нижнього Дністра, тобто з переселенням сюди тіверців, що посунули зі своїх місць під тиском кочовиків. Більшість таких поховань з верхньодністровських ґрунтових могильників відноситься вже до XI–XII ст. Поселення міського типу в Середньому Подністров'ї були або зруйновані, або покинуті їхніми мешканцями через напади степняків, що посилитися. Область Верхнього Подністров'я стає хорватсько-тіверською. Оформлення хорватської землі в особливу давньоруську область деякою мірою було зумовлене специфікою іменного складу населення Верхнього Подністров'я. Територія Галицької землі в XI ст. співпадає з ареалом підплитових і ґрунтових могил хорвато-тіверців. За рішенням Любецького з'їзду руських князів 1097 р. один з Ростиславичів – Василько – був затверджений до Теревовля, який знаходився у самому центрі Північного Подністров'я, у місцях особливої концентрації згаданих могильників [119, с. 128].

Значна частина подніпровських улличів наприкінці IX – на початку X ст., також під тиском печенігів, проринулася до лісо-степових областей Верхнього Побужжя, та, змішавшись із місцевими слов'янами, утворила культуру, що відома за розкопками укріплених та неукріплених поселень [151, с. 156–174]. Нижчі шари численних міст, які тут виникли, відносяться до X ст. З цього часу тут збільшується кількість поселень. Розчинившись у середовищі місцевого слов'янського населення, улличі втратили племінні особливості й так увійшли до складу давньоруської держави. Постійні навали тюркських кочовиків викликали часті міграції населення, що, врешті-решт, спричинилося до повного знищення етнічних особливостей улличів.

Якщо відхід слов'янських племен на північ, у лісову та лісо-степову зони, під тиском кочовиків викликав їхню етнокультурну консолідацію у давньоруську людність та, відповідно, чітке розмежування з кочовим світом уздовж північного кордону степового коридору, то у центральній та південній частинах Пруто-Дністровського межиріччя, у Середньому Подністров'ї та у

Нижньому Подунав'ї контакт і взаємодія проходили у більш складних формах. Більшість тіверців, які відступили звідси на північ, злилася з іншими спорідненими слов'янськими племенами та зберегла землеробський устрій. Вони «звільнили» для кочовиків ці землі. Їхні численні міста та поселення – Олонешти, Раскаєци, Тодорово та інші у пониззях Дністра – були знищені печенігами, але з півдня останніх стримувало, як ми вже згадували, Перше Болгарське царство.

Тиск кочової стихії на захід у X ст. виявився найсильнішим у центральній та південній частинах Пруто-Дністров'я, й пульс історії контактного регіону починає найбільш інтенсивно битися саме тут. Ключ від Балкано-Подунав'я знаходився у сучасних бессарабських степах, а Перше Болгарське царство відіграло роль своєрідного замка. Печеніги не могли просунутися західніше Дунаю. Можливо, не випадково їхні поховання цього часу локалізуються у долинах Пруту та Дністра, потрапляють і до Бельцького степу. Тиск кочовиків на захід був сильним, але, стриманий на Дунаї, він частково виплескувався на північ. Печеніги поступово проникали й до Південного Потисся протягом усього X ст. [113, с. 2-6]. Прихід торків (гузів) зі сходу підсилив цей тиск. Лише 1036 р. Ярослав Мудрий розбив печенізьке військо, яке підійшло до Києва, та фактично знищив печенізьку небезпеку. Для печенігів залишається єдиний шлях – за Дунай, на південь та на захід. Демографічне напруження в Ателькузі у першій половині XI ст. сягнуло максимуму. І з цієї точки зору конфлікт та наступна боротьба між Кегеном і Тирахом стає соціально-економічно зумовленою – стиснення «табірної» економіки Ателькузи зовнішніми силами стимулювало внутрішньосоціальні протиріччя та потребувало вишлеску.

Демографічний центр Ателькузи знаходився на Лівобережжі Дністра, у районі сучасного Тирасполя. Тут є поховання як першої, так і другої хронологічних груп, виділених С. О. Плетнєвою. Перша група пов'язується нею з печенігами, друга – з торками. У будь-якому випадку, в долині Дунаю на захід від Пруту зустрічаються поховання переважно другої групи. Топографія археологічних пам'яток рубежу XI-XII ст. свідчить, що поховання з печенізько-торкськими рисами переміщуються на

Лівобережжя Дунаю, у той час як на Дністрі з'являються поховання з половецькими ознаками обряду [39, с. 24–25]. Вважаємо, що ці спостереження опосередковано підтверджують міркування про посилення печенізького, а потім й торкського тиску саме на Дунай та Балкани.

Складність питання про взаємодію тут печенігів з племенами балкано-дунайської культури поки очевидна у традиційному розумінні контакту, але посилюється й тому, що з часу свого відкриття ця культура трактувалася дослідниками найрізноманітнішим чином. Не вдаючись до подробиць, треба зазначити дві головні історіографічні тенденції.

З одного боку, визначається її певна схожість із салтово-маяцькою культурою, яка пояснюється тим, що ареал балкано-дунайської культури загалом співпадає з кордонами Першого Болгарського царства. Вона існувала у Пруто-Дністровському межиріччі з кінця VII по кінець X ст. У кераміці цієї культури, подібно до кераміки Подоння VIII–IX ст., дослідники відзначають сильний домішок слов'янських елементів. Цей факт, поряд з антропологічними даними, підтверджує участь у формуванні культури Першого Болгарського царства двох важливих компонентів – слов'янського та тюрксько-болгарського. Встановлений і певний вплив кочових культурних елементів, що, ймовірно, пов'язано з седентаризацією кочовиків.

Друга точка зору відстоюється, переважно, румунськими істориками й археологами. Не відкидаючи подібність елементів балкано-дунайської та салтово-маяцької культур, вони вважають останню генетично пов'язаною з черняхівською (у їхньому розумінні – провінційно-римською) культурою. Її балкано-дунайський варіант (культура Дрїду) існував у Подністров'ї і Попрутті майже до XIV ст., до початку складання на цій території Молдавської феодальної держави [153, с. 28–32].

Територія поширення пам'яток балкано-дунайської культури IX–XI ст. у Пруто-Дністров'ї та Подунав'ї практично співпадає з топографією печенізько-торкських поховань [41, с. 110–111]. Якщо абстрагуватися від будь-яких точок зору з приводу етнічної належності культур Дрїду і Редукенені (що інтерпретуються як романо-болгаро-слов'янські) і просто вважати їх автохтонними по відношенню до кочовиків, то можна бачити як «відступ»

пам'яток культури Дрідю на захід від Пруту в X-XI ст., так і концентрацію там само пам'яток культури Редукенені XI-XII ст. [137, с. 25-27]. При цьому число печенізько-торкських поховань, будучи досить значним на схід від Пруту, в межиріччі Пруту і Серету виявляється дуже малим [182, р. 177]. Це означає витіснення автохтонного населення на захід від Пруту в X ст. у зв'язку зі зростанням напруження в Ателькузі. Можна бачити, що до XI ст. кордон між кочовим та осілим світами проходив тут саме Прутом.

У зв'язку з цим дискусійною є також інтерпретація поселень XI-XII ст. у центральній частині Пруто-Дністровського межиріччя. У цьому питанні намагався розібратися Г. Ф. Чеботаренко [153]. Він слушно підкреслив найбільш проблематичне місце цього історико-археологічного сюжету – відсутність надійно датованого матеріалу. У переважній більшості випадків на розкопках цього часу комплекси не були поділені хронологічно, тому їх датування виявилось дуже широким, у межах X-XIV ст. Очевидним завданням став поділ їх на хронологічні етапи. Найдавніший з них, що відноситься, як вже згадувалося, до кінця IX – початку X ст., стало вже загально визнаним співвідносити з салтово-маяцьким степовим болгарським варіантом. Далі розвиток культури пішов власним шляхом, який можна було б співставити з розвитком культури Першого Болгарського царства, оскільки у її складанні приймали участь ті самі компоненти, що й на загальній території цієї держави – на землях теперішньої північно-східної Болгарії.

Г. Ф. Чеботаренко відмовився відносити ці пам'ятки до балкано-дунайської культури, слушно вважаючи, що у контактній зоні, у районах стику двох культур – східнослов'янської та південнослов'янської – взаємовплив мешканців цих поселень має відбиватися у їхній матеріальній культурі. Але при цьому він впевнений, що такі пам'ятки є також залишками матеріальної культури кочовиків, які, переймаючи поступово осілий спосіб життя, у подальшому беруть активну участь у розвитку матеріальної культури в цілому та стають її органічним компонентом. Серед цих кочовиків були печеніги і половці-кумани, а також, можливо, залишки салтово-маяцького населення (алан? болгар?), яке відійшло з Дону на захід під тиском печенігів наприкінці IX або у X ст.

Таке трактування не здається нам вдалим та достовірним. Тут ми згодні з тими колегами, які вважають, що навіть з формальних історичних міркувань неможливо говорити про осідання половців у X ст. на землю хоча б тому, що їх в цей час тут не було й не могло бути. Загальний ж вплив кочовиків на матеріальну культуру цих поселень досить проблематичний і поки не може бути доведений. Можна умовно погодитися, що визначальним елементом, який складав основу осілого населення цього регіону, був давньоруський, але тільки враховуючи те, що ранньослов'янське населення, яке відоме тут у IX–X ст. поряд з культурою Дрїду, було витіснене печенігами на захід від Пруту. Це співпадає з хронологічними спостереженнями Г.Ф. Чеботаренко. Однак існування таких пам'яток у лісостеповій зоні Пруто-Дністров'я у більш пізні часи може пов'язуватися, на нашу думку, з іншими причинами.

Підвищення демографічного тиску в контактній зоні з боку кочового світу все більше врівноважувалося зустрічною демографічною «віддачею» осілого населення, особливо у районах лісових масивів центральної частини Прутсько-Дністровського межиріччя. Ймовірно (картографування це підтверджує), печеніги до кінця X ст. повністю витіснили з цього лісового масиву землеробів у зв'язку із спочатку поступовим, але дедалі зростаючим тиском на них огузів-торків, а потім половців зі сходу, а також через неможливість у той час переправитися через Дунай. Проте після знищення візантійцями Болгарії «в пустоту, которая образовалась после разрушения Болгарского царства, устремились сначала печенеги, потом узы (торки) и куманы (половцы), теснившие их с тыла», – писав В. Г. Василевський [18, с. 4], вірно зрозумівши та оцінивши загальну демографічну ситуацію. Збивши «замок» у вигляді Болгарії з брами степового коридору, кочовики заповнили з середини XI ст. степову частину долини Дунаю та «виплюскувалися» далі; їх тиск на північ різко послабшав. Лісова частина Пруто-Дністров'я знову стала порівняно безпечною для осілого населення, яке відступило за Прут; воно повертається на колишні місця проживання. Звичайно, на цих пам'ятках в XI–XII ст. знову простежуються східно- та південнослов'янські риси, і це населення вступає у контакти з кочовиками за нової демографічної ситуації у кочовому

світі – послаблення тиску і зменшення надлишку населення у степу та, можливо, на початку переходу до другої стадії кочування. Мабуть, саме на такому рівні кочовики можуть вступати у тривалі мирні взаємини зі своїми осілими сусідами. На табірній стадії, на якій печеніги знаходилися у X ст., їхня політика – як зовнішня, так і внутрішня – була неминуче агресивна. В Ателькузі її соціальна дестабілізація відбилася у внутрішніх розладах, особливо у боротьбі між печенізькими ватажками – ханами Кегеном та Тирахом. Спробуємо прокоментувати її з соціально-економічної та демографічної точок зору.

2-й період (середина – кінець XI ст.). Печеніги, торки та половці у контактній зоні

Система політичної і військової рівноваги, встановлена візантійським двором і дипломатією для своєї північної політики, базувалася на цілковитому володарюванні печенігів у степах Ателькузи. І вона безперечно існувала до появи з-за Дніпра гузів (торків), «которые с ними граничили, разоряли и грабили их страну и вынудили, таким образом, к переселению» [110, с. 160-161]. Гузи, під тиском половців і в пошуках вільних земель та здобичі, шукали щастя й на півночі, але після поразки у 1054 та у 1060 рр., спочатку від Ярослава Мудрого, а потім – об'єднаних сил руських князів, усе частіше прямували до центру Ателькузи та за Дністер, до Дунаю. Між іншим, військово-демократичний лад печенігів не припускав, вочевидь, відчутної централізації та концентрації населення. Тому натиск торків-гузів мав для них подвійні наслідки: необхідність подальшої експансії на захід і внутрішнє «кровопускання» за рахунок суперечок між окремими печенізькими ордами.

Хан Кеген, який отримав славу у вдалих сутичках з гузами, разом з вірними йому двома колінами печенігів – Белерманідів і Пагуманідів – був змушений переховуватися від свого ворога хана Тирана у пониззях Дніпра і кочувати узбережжям Чорного моря до гирла Дунаю, не знайшовши собі спокійного та небезпечного місця. «Жажда мести, томившая его варварскую душу» [18, с. 7], була соціально-економічно повністю обґрунтована:

пасовиська Ателькузи були майже повністю зайняті прибічниками Тираха. Між іншим, спроби переходів через Дунай печенігів, які були змушені шукати притулок у низинах та болотистих областях біля гирла цієї річки, вже відбувалися. Важко сказати, як склалася б ситуація в Ателькузі, якщо б імператор Василь II (Болгаробійця) не знищив Болгарії. Але це сталося, і боронити від кочовиків дунайські кордони, тобто дунайський «замок», імперії не було чим. Одразу ж після смерті Василя II, починаючи з 1026 р., Болгарія стає ареною періодичних інвазій з півночі печенігів, які вбивають, грабують та забирають у полон багато болгар. У 1034 р., вдершись на територію Болгарії, печеніги сягли аж Солуня; все живе, що зустрічалося на їхньому шляху, вони грабували та знищували. Подібні печенізькі навали повторювалися у 1035 р. та тричі у 1036 р. Однак це поки що були тільки нерішучі викиди населення із кочової Ателькузи.

У 1048 р. 20-тисячна орда печенігів під проводом Кегена, перейшовши Прут, Серет і Ялوميцю, з'явилася біля Силістрії. Їм було відведено землі у Придунайській Болгарії, а також три фортеці. Цим імператор Костянтин Мономах вирішив захистити свої землі від нових навал. Але захист був недостатньо надійним – при загальних історичних умовах того часу Дунай виявився найслабкішим місцем осіло-землеробського бар'єру, придатним для демографічного викиду кочовиків. Мабуть, цей викид назрів незалежно від того, як імператор повівся перед послами Тираха, гордо відмовивши їм у всіх домаганнях. Влітку 1048 р. 800 тисяч печенігів під проводом Тираха перетнули Дунай та увійшли в межі імперії. «Это событие, оставляемое без внимания во всех новых исторических сочинениях, имело громадное значение в истории человечества. По своим последствиям оно так же важно, как переход за Дунай западных готов, которым начинается так называемое Великое переселение народов» [18, с. 7–8]. Співставляючи перехід печенігів за Дунай у межі Візантійської імперії з успіхом турків-сельджуків у Малій Азії, В.Г. Василевський з дивовижною прозорливістю вказував на одну з «найгарячіших» точок євразійської і всесвітньої історії наприкінці XI ст. – контактну зону на заході степового Причорномор'я. Історичний «котел», який поступово накопичував та акумулював тут протиріччя соціально-економічної енергії кочового і осіло-землеробського світів, закипів та вибухнув.

Перехід печенігами Дунаю, короткочасна навала гузів (торків) та поява половців у степах Північно-Західного Причорномор'я ознаменували початок нового періоду – дестабілізації у контактній зоні у зв'язку з різким проникненням до неї нового кочового населення. Якщо гузи у період своєї навали знаходились на першій, табірній, стадії кочування, то не дивно, що вони після себе не залишили виразних поховальних пам'яток. У попередньому розділі йшлося про те, що С. О. Плетньова виділила ці пам'ятки за обрядом у другу хронологічну групу, датуючи їх XI ст. в цілому [135, с. 218]. Виходячи з наших матеріалів, стверджуємо, що вони мало відрізняються від печенізьких і в Ателькузі достеменно не відомі. Це також стосується й торкських матеріалів, бо взагалі вони надто схожі з печенізькими, та історіографічні спроби виокремити їх були визнані невдалими [148, с. 127]. Тому у Північно-Західному Причорномор'ї ми, слідом за своїми попередниками, виділяємо загальну групу печенізько-торчеських матеріалів, тим більше що спорідненість тих та інших добре відома. У зв'язку з подальшим викладом тут можна відмітити, що питання етнічної атрибуції кочових старожитностей щодо Північно-Західного Причорномор'я були розглянуті А. О. Добролюбським, П. Діакону, Н. Сампетру, В. Спіней та іншими. На сьогодні це добре розроблений сюжет в історіографії. Тому спробуємо уникнути зайвого повторення.

Політична історія гузів-торків у степах Східної Європи досить коротка. Являючи собою потужне державне об'єднання у Приараллі, гузи в IX ст. започаткували рух тюркських племен на захід, який здійснювався, як ми вже казали, двома хвилями. Південний, відомий як рух сельджуків, ішов через Середню Азію, Іран, Малу Азію. Північний рух гузів-торків (огузів) ішов через степи Східної Європи. Гузи-торки проникли до Північного Причорномор'я після розгрому Святославом у 965 р. Хозарського каганату і поступово почали витискати печенігів на захід. У спільності з частиною приєднаних до них печенігів (що було звичайним при розладах, які почалися у внутрішньополітичній боротьбі в Ателькузі) вони швидко розбили головні печенізькі сили та заповнили у 50–60-х роках XI ст. південноєвропейські степи до Дунаю [153, с. 139–141].

Складні відносини, які виникли у печенігів з Візантією після вторгнення Тираха, докладно змальовані [18, с. 12–26; 165, р. 73–79]. Для нашої мети є важливим висновок про те, що, оволодівши долиною Нижнього Дунаю з прилягаючими до неї землями, кочовики утворили тут ситуацію надзвичайної політичної та економічної нестабільності, аж до хаосу. Спочатку візантійським військам за активної підтримки Кегена вдалось нібито ліквідувати наслідки інвазії. Печеніги були розбиті, частину їх знищено, частина втекла на північ від Дунаю. Взятий численний полон був розселений у Західній Болгарії, на території районів Софії, Ніша, Овче-поля і Македонії. Звідти незабаром вони почали здійснювати спустошливі рейди на візантійські володіння і грабували болгарське населення. До них приєдналися болгарські валахи, користуючись повним безсиллям місцевої візантійської адміністрації. Ці обставини посилювалися вторгненням угрів у 1056 р. на північному заході сучасної Болгарії. Тільки одна провінція – Парістріон у Добруджі – залишилася дещо осторонь від печенізької навали. Однак і вона не встояла проти гузів.

У вересні 1064 р. 600 тисяч гузів перетнули Дунай на південь від Сілістрії, вдерлися до Добруджі-Парістрії і почали просуватися на південний захід. Хаос на Нижньому Дунаї та Балканах ще більше посилювався. Політика візантійського уряду, спрямована на те, щоб перетворити печенігів і торків на захисників своїх дунайських кордонів, у цілому виявилася неспроможною досягти цього. Серйозні суперечки між кочовиками і населенням придунайських міст закінчилися повстанням міського населення від дельти до Залізних воріт у 1072–1074 рр. Епізодичні спроби печенігів і торків відкочувати назад, за Дунай, були загально невдалі. Вони й не могли бути іншими, бо хвиля половців, що вторглися в Ателькузу в 1060-х – першій половині 1070-х рр., впритул наблизилась до Дунаю [166, р. 100–109].

Починаючи з цього часу, історія Ателькузи вже прямо пов'язана з присутністю тут половців аж до татаро-монгольської навали. Частину торків було витіснено із степів разом з печенігами на північ. Як результат, з 1065 р. у Пороссі виник чорноклобуцький племінний союз, всупереч половцям, які вкрай негативно ставилися до прийняття Руссю таких утікачів

зі степу. Інша частина торків, ймовірно, практично злилася з печенігами у долині Дунаю. Археологічної різниці між їхніми поховальними пам'ятками майже не існує. Відомо, що залишки торкської орди були розселені візантійцями у Македонії [113, с. 7-10]. Печеніги ж продовжували кочувати долиною Дунаю, однак на землю осідали неохоче та поводитися неспокійно. Вихід їхньої «кочової активності» був використаний імперією у 1072 р. проти Угорщини. У відповідь на навалу печенігів угорський король зруйнував візантійську фортецю Белград, а печеніги, що прийшли на допомогу белградському наміснику, були вщент розбиті жупаном Яном; їхній хан Хозар ледве втік. Це трапилося безпосередньо перед переходом половцями Дунаю, де залишки печенізьких орд вели з ними «ар'єргардні сутички». Мабуть, ці події взаємопов'язані – долини Дунаю також перетворились на «демографічний кочовий казан».

За археологічними матеріалами появу половців у межиріччі Дністра та Пруту, як і відступ печенігів та торків за Дунай, достеменно не вдається простежити через те, що поховальні пам'ятки не піддаються вузькому датуванню. Риси обрядів залишаються однотипними і традиційними, але з деякими змінами в орієнтуванні кістяків людей, у чому можна побачити половецький вплив. Ймовірно, що загалом населення, яке залишило пам'ятки другої половини XI – початку XII ст., було доволі змішаним. Цікаво, що й за писемними джерелами у другій половині XI ст. етнокультурного розмежування між племенами не простежується, і об'єднання кочовиків Північного Причорномор'я – це «скіфи» у візантійців, «біси» чи «куни» в угорців тощо. Взагалі, поховальні пам'ятки Північно-Західного Причорномор'я X–XI ст. типологічно досить схожі з іншими територіями східнослов'янських степів, а також з відомими похованнями у долинах Дунаю і звичайно не диференціюються хронологічно.

Отже, половці слов'яномовних джерел, комани – західних та кипчаки – східних, арабо-перських, – все це назви однієї групи кочових племен, які входили до кімакського племінного союзу. В X ст. вони мешкали у верхів'ях Іртиша. Їхнє просування на захід відноситься до початку XI ст. Здійснюючи рейди на кочівки гузів, кипчаки у середині XI ст. переходять Волгу. Історія завоювання південноукраїнських степів кипчаками-половцями

змальована у давньоруських літописах і численній літературі. Перші літописні зіткнення прикордонних «русичів» з половцями відносяться до 1060-х років.

Кипчаки Кімакського каганату, на думку С. О. Плетнєвої, – найбільш мобільна група його населення, що перебувала на другій стадії кочування [102, с. 191]. Однак у процесі пересування на захід, через перенасиченість кипчакського степу чередами та людьми і центробіжні прагнення кипчакських ханів, які супроводжувалися нескінченними війнами з гузами, кипчаки поступово переходять до більш «рентабельного» способу пересування – до табірного кочування. Достовірно половецьких поховальних пам'яток цього часу немає на всіх шляхах численних орд, зокрема у Придністров'ї, де вони зафіксовані письмовими джерелами у другій половині XI ст. У степах Північно-Західного Причорномор'я такі пам'ятки також невідомі. Побічним свідомством табірного стану половців, які просувалися на захід, С.О. Плетнєва вважає те, що перша розповідь про похід руських дружин у степ знаходиться у літописах тільки під 1103 р. Це означає, що невловимі раніше «табірні» половці перейшли до другої стадії кочування з постійними зимівлями і тому відразу ж стали доступними для руських військових підрозділів, які спрямували свої удари спочатку на лукоморські зимівлі, а потім, у 1111–1112 рр., – на донецькі [101, с. 269–273].

На Дунаї – така сама картина. При повній відсутності археологічних слідів відомо, що половці з 1070-х рр. стають наймогутнішим політичним фактором, який визначав історичну ситуацію у контактній зоні степів Північно-Західного Причорномор'я.

Зазначимо, що спостереження і висновки цієї роботи про періодичну перенаселеність Ателькузи, яка, ніби «демографічний казан», виштовхувала з себе хвилі кочовиків, знаходяться у повній відповідності зі старим, давно сформульованим російськими істориками XIX ст. принципом «експатріації», відповідно до якого кочові інвазії до інших областей виникали через поштовхи, які отримували загарбники ззаду й з боків від сусідніх – сильніших за них – кочовиків. У нашому випадку інерція половецького поштовху викидала їх разом з печенігами і торками

за Дунай. Його кульмінацією був 1091 р. – битва половців Боняка та Тугоркана біля Левуніону з печенігами на боці візантійців Олексія Комніна. Після неї пішов поступовий зворотний рух через те, що половці південноруських степів у цей час нового поштовху зі сходу не отримали. Що ж відбувалося у Північно-Західному Причорномор'ї і на Нижньому Дунаї?

Половецька 40-тисячна орда, яка з'явилася на допомогу імператору Візантійської імперії Олексію Комніну під проводом ханів Боняка і Тугоркана, прибула на Дунай із-за Дніпра – вже одне це може означати, що у степах Північно-Західного Причорномор'я не було численного половецького населення. Очевидно, половці з'являлися в Ателькузі періодично. Цілком ймовірно, половці у степах між Дніпром і Дунаєм були на той час на табірній стадії кочування і відносно спокійно співіснували із печенігами і торками, які там залишилися. Окрім того, налічується і частковий зворотний відтік печенізько-торкського населення на Лівобережжя Дунаю і, ймовірно, за Дністер. В усякому випадку, їхні пам'ятки, які чергуються з половецькими, є у районі Тирасполя.

Непрямим свідомством і підтвердженням притоку і відтоку кочовиків за Дунай і назад можуть бути спостереження за динамікою проникнення у Дністровсько-Прутське межиріччя візантійських монет, яка у X–XII ст. визначалась військовими конфліктами імперії з кочовиками. Візантійська монета найбільш інтенсивно потрапляла сюди у десятиріччя між навалами печенігів 1036–1046 рр. У Дністровсько-Прутському межиріччі, як і у Добруджі, максимум кількості монет XI ст. припадає на першу половину сторіччя [92, с. 58–83]. Спад монетних надходжень до Добруджі у 50-х рр. спостерігається після навали печенігів 1048 р. та наступних подій, однак вони відновлюються у 60–70-х рр. Крім того, це ще раз підтверджує загальну економічну і політичну нестабільність у регіоні. Так, опублікований скарб монет Нікіфора III Вотаніата (1078–1081) із с. Фаурешти повністю міг бути тезаурований перед черговою половецькою навалою [136, с. 138–139].

Всі ці спостереження означають початок загального спаду демографічного напруження у кочовій Ателькузі, яке досягло кульмінації до середини століття під час гуської, а потім

половецької навал. Не виключено, що саме після неї осіло-землеробське населення з заходу знову зайняло лісову центральну частину Прутсько-Дністровського межиріччя. Археологічні пам'ятки цього часу тут відомі. Проте печеніги і торки були хоча і послабленою, але все ще реальною силою Ателькузи. Не випадково, що зацікавлений у їх подальшому послабленні тербовльський князь Василько Ростиславич постійно підтримував союз із половцями, беручи участь з ними у поході проти Угорщини, на ляхів, а також проти печенігів у 1091 р., коли він не всидів дома й опинився в стані грецько-половецьких військ перед битвою біля Левуніона [18, с. 101–103].

Так або інакше, але половецького тиску було замало, щоб витіснити печенігів і торків із степів Північно-Західного Причорномор'я. Частково обминаючи Карпатські гори з півдня і півночі, половецькі орди проникли до Угорщини [23, с. 10–20], але основна їхня маса, виходячи з усього, повернулася до дніпровських кочівок, звільнивши західну частину Ателькузи для залишків печенізько-торкського населення. Своєю участю у різанині біля Левуніона половці розрубали вузол соціально-економічних і політичних протиріч, які накопичилися на зіткненні двох світів – кочового ті осілого, різко зав'язаний переходом печенігів Тираха через Дунай; цим вони зупинили навалу сельджуків зі сходу та хрестовий похід із заходу. Звільнена Візантійська імперія отримала тимчасову можливість подальшого існування і боротьби за нього. Контактна зона степів Північно-Західного Причорномор'я і її історичне оточення вступили в смугу відносної стабілізації. До цього половці, які були на табірній стадії кочування, поводитися на заході Ателькузи і на Дунаї так, як і на кордонах з Руссю: самостійні вдалі наїзди при невизначеній території, яку захоплювали тільки для тимчасового кочування. Така поведінка повністю пов'язується з характеристикою виділеного С.О. Плетньовою першого періоду внутрішньої історії половців у південно-європейських степах [101, с. 265–266], але більш обмежена в часі.

3-й період (кінець XI – 60-ті роки XII ст.).

Половецький вплив на Північно-Західне Причорномор'я

Отже, ми намагалися показати, що присутність половців у Нижньому Подунав'ї з 70-х рр. XI ст. була, як видно, ледве не постійною, хоча і відбилася у джерелах у вигляді звісток про короткочасні масові рейди до Болгарії та Візантії. Між тим є загально-визнаним, що володарювання половців, яке встановлюється тут з цього часу, як і в інших районах південноєвропейських степів, було достатньо міцним і безперечним і продовжувалось аж до татаро-монгольської навали. Політична історія половців досить докладно висвітлена як у писемних джерелах, так і в науковій літературі.

Донедавна цьому не суперечили і археологічні дані. С. О. Плетньова, а за нею Г. О. Федоров-Давидов та М. Д. Швецов зафіксували поширеність поховальних пам'яток цього часу по всій степовій зоні Східної Європи – від Волги до Прута [103; 148]. У свій час К. В. Кудряшовим був виділений половецький центр на півдні межиріччя Дністра та Південного Бугу [73, с. 131]. Це було зроблено на підставі даних руських літописів про походи руських дружин у 1106, 1187 та 1193 рр. проти половців чорноморського узбережжя між Дніпром і Дунаєм. Зазначений половецький центр був названий «лукоморським». На цій підставі Г. О. Федоров-Давидов припускав тут існування груп лукоморських та подунайських половців, однак йому забракло археологічних аргументів. Безперечно, що у той самий час у Нижньому Подністров'ї, на сучасній Тираспольщині, з'являються поодинокі поховання кочовиків, здійснені за специфічним половецьким обрядом – з повною тушею коня, який супроводжував померлого чоловіка, головою на схід [39, с. 88].

І дійсно, питання про володарювання половців у степах Північно-Західного Причорномор'я і в Подунав'ї наприкінці XI ст. – першій половині XIII ст. могло б вважатися вирішеним, якби не часті суперечливості писемних свідчень, а також ретельне вивчення археологічних пам'яток. З одного боку, картографування поховальних пам'яток кочовиків цього періоду показує, що «типово половецькі», за типологічними характеристиками, могили

тут поодинокі та зі згаданими половецькими центрами поки що не співвідносяться [39, с. 54–57]. З іншого боку, як ми вже згадували, деякі автори бачать інші археологічні докази, які нібито свідчать про осідання куманів-половців на землю у Прутсько-Дніпровському межиріччі у XI–XII ст. і пізніше, при цьому на початку XIII ст. половців тут більше, ніж інших етнічних груп [153, с. 52]. Однак схоже, що уявлення про населення Північно-Західної частини степового Причорномор'я до татаро-монгольської навали, які склалися з різноманітних джерел і різних точок зору, надзвичайно неповні і суперечливі. Спробуємо прояснити ці суперечності для XII ст.

За відомостями, що в нас є, неможливо створити більш-менш повне уявлення про внутрішнє і міжнародне становище Карпато-Дунайських земель протягом більш як двох століть до татаро-монгольської навали, вважає П. Ф. Параска [94, с. 9]. У цілому складається уявлення, що їхня економічна і політична історія була тісно пов'язана з Давньоруською державою, а з середини XII ст. – з Галицько-Волинським князівством, а також з Угорщиною, Болгарією, Візантійською імперією. Кордони і території, які займали різні держави і народи, тут також не завжди чіткі і по-різному вказуються в джерелах.

Першу спробу розібратися у цій ситуації детально зробила І. Г. Коновалова на базі арабських та італійських джерел. Так, у районі Карпато-Дунайських земель анонімний арабський автор «Опису Східної Європи», створеного 1308 р., називає три держави – Болгарію, Угорщину і «Рутенію»; останнім терміном західноєвропейські хроніки найчастіше позначають Галицько-Волинську Русь [159, с. 137]. Угорщина – «одно из величайших королевств мира по размерам занимаемой территории. Вообще говорят, что в длину она имеет сорок дней пути и столько же в ширину». Болгарія і Рутенія примикають до Греції з півночі: «рядом с этой империей расположена другая огромная страна, называемая Рутенией; точно так же, как и Болгария, она примыкает к Греции с северной стороны, но находится выше Болгарии» [67, с. 27–55]. Із цього виходить, що свідчення «Опису» про кордони між Візантією і Руссю повинні були відноситися до кінця XII ст., до утворення Другого Болгарського царства, коли, з одного боку, Добруджа знаходилась під владою Візантії,

а з другого – кордони Галицько-Волинської Русі сягали берегів Дунаю [96, с. 169]. Невизначеність наведених відомостей дуже характерна для історико-географічних творів середньовіччя й примушує ставитися до них дуже обережно – в усякому разі, відмовитися від їхньої інтерпретації шляхом прямого переносу на сучасну мапу. У літературі вже відзначалося, що неправомірно «за каждым географическим пассажем усматривать наличие карты, глядя на которую, автор будто бы составлял свое описание» [105, с. 22]. Тому у зв'язку з нашою темою встановимо тільки те, що кочовики в «Описі Східної Європи» не згадуються зовсім. Йдеться лише про те, що згадані держави, захоплені татарами до часу складання трактату, зараз також сплачують їм данину.

Арабські джерела XII–XIV ст. містять дуже численні, але спорадичні відомості з історії Карпато-Дунайських земель. У географічному творі ал-Ідрісі «Розваги втомленого у мандрах областями», створеному 1154 р. у Палермо, названі три пункти у гирлі Дунаю: Міріс (Амукастро) у районі озера Разельм, Акліба (Кілія) та Дісіна (Вічина західноєвропейських джерел, Ісакча східних, Дічин руських літописів), а також одна зупинка у гирлі Дністра, яка ототожнюється з Білгородом [67, с. 42] та входить до зони впливу Галицько-Волинської Русі у XII ст. Ці відомості підтверджуються в «Упорядкуванні країн» сирійського еміра Абу-ал-Фіди, де наводяться дані про фізично-географічні ознаки регіону, який нас цікавить, про місцезнаходження міст і всього політичного вигляду цієї території. Відомості арабських мандрівників XIV ст. відтворюють дані більш пізнього часу (Ібн-Батута, ал-Омарі) [138, с. 38–39]. Із їх розгляду зрозуміло, що вони містять повідомлення про політичні події в Золотій Орді та на її кордонах.

У документах італійського походження XIII–XIV ст. є дані про характер і значення економічних відносин між італійськими торговцями і містами Північно-Західного Причорномор'я, про розміри території, яка охоплена італійською торгівлею, про участь місцевого населення в торговельних операціях. Складається враження, що Карпато-Дунайські землі у XII ст. були важливою ланкою у міжнародній торгівлі, одним з центрів якої був район Нижнього Дунаю. Міста, які тут знаходились, були пов'язані торговельними маршрутами Дунаєм з різними країнами Центральної і Південно-Східної Європи, причорноморськими містами,

Галицько-Волинським князівством. Останній маршрут проходив територією між Карпатами і Дністром з півночі і далі йшов через болгарські землі до Візантії.

На початку XII ст. політична ситуація на Нижньому Дунаї у багатьох випадках визначалася, як ми намагались показати вище, кочовими рейдами і переміщеннями, що утворило тут загальну нестабільність. Однак у широкому розумінні вона була зумовлена також і взаємовідносинами Візантійської імперії і Русі, що розвивалися, як встановлено, на базі боротьби за торговельні привілеї. Той самий ал-Ідрісі повідомляв, що в середині XII ст. кордон між Руссю і Дунайською Болгарією проходив Нижнім Дунаєм, а між Руссю і Куманією – Дніпром. Ніяких відомостей про входження степової зони Північно-Західного Причорномор'я у межі Половецької землі, а також про присутність тут половців-кочовиків ані в арабських, ані в італійських джерелах немає.

Між іншим, є дані і літературна традиція, на підставі яких в історіографії утвердилася думка про появу і розселення половців у Подністров'ї та Нижньому Подунав'ї вже в другій половині XI ст. Так, К. В. Кудряшов вважав, що вони в XI–XII ст. займали всі степові простори від Волги до Дунаю [73, с. 31]. Ця точка зору була сприйнята В. В. Карповим, який розташовував один з центрів половецьких веж у Чорноморській луці (вежі «лукоморських» та «подунайських» половців). Вслід за цими авторами і Г. О. Федоров-Давидов знайшов можливість виділити тут половців археологічно, хоча, за його власними словами, «чисто» половецьких поховань тут немає або їхня кількість невелика [148, с. 147]. Автори «Археології Румунії» відзначають відсутність у степах Північно-Західного Причорномор'я пам'яток, які з повним правом можна було б приписати половцям, але вказують на велику кількість нерозкопаних курганів Нижньодунайської рівнини, серед яких, на їхню думку, повинні бути і половецькі поховання [146, с. 342]. Це, звісно, не виключено, але поки що не з'ясовано.

Відомо інше – складність археологічного вирішення питання так, як і раніше, збільшується недосконалістю визначення половецьких поховань. Пошуки цих критеріїв тривають уже давно, й сьогодні класифікація і типологія кочових старожит-

ностей в загальних рисах є науковим фактом. Проте ряд дослідників і зараз вважає, що «все ще не виработані достовірні критерії, дозволяючі вне всяких сомнений дифференцировать печенегов от погребений торков и половцев, погребения этих последних от погребений монголо-татар» [37, с. 108]. І все ж таки нам здається, що, незважаючи на деяку невизначеність у деталях, розроблена класифікація в цілому вірна і підтверджує відомості писемних джерел про розміщення у степах Північно-Західного Причорномор'я різних етнокультурних груп і об'єднань кочовиків у різні хронологічні періоди.

Отже, повертаючись до нашого сюжету, зазначимо, що думки про присутність і переважання половців у Подністрів'ї і в Нижньому Подунав'ї наприкінці XI – на початку XII ст. давно стали загальноновизнаними. За даними П. Діакону, який спеціально розглядав питання стосовно нашого регіону із залученням писемних, археологічних і топонімічних відомостей, половці постійно були присутні в районі Дунаю аж до 1159 р., коли центр половецької людності зміщується до Дніпра. З кінця XII – початку XIII ст. половці знову стають міцною силою у районі Нижнього Подунав'я [166, р. 101-107, 130-133]. Автор впевнений, що автохтонне (романізоване, на його думку) населення тут або змішувалося з кочовиками, або мирно з ними співіснувало, що, врешті-решт, забезпечило відступ у середині XII ст. загальної маси половців на схід. Такий симбіоз не дозволяв Галицько-Волинському князівству надійно утримувати у своїх політичних кордонах землі по Пруту і Дністру до Нижнього Дунаю.

Ще раніше Ф. І. Успенський, який не мав сумніву в тому, що половці у час, що нас цікавить, населяли Подністрів'я та Нижнє Подунав'я, зробив спробу встановити етапи їх розселення. Компетентність Ф. І. Успенського в його галузі загальновідома, тому, зокрема, безсумнівною стала думка про переміщення із південноруських степів до Дунаю і за Дунай у XII ст. половецького населення, улуси якого були в Молдові, Валахії і Прикарпатській Русі [143, с. 35-84].

С. О. Плетньова вважала, що половці взагалі мешкали на схід від Дніпра і їх поява у районі Нижнього Дунаю у зв'язку з вторгненням до Візантійської імперії була тимчасовою і епізодичною. Посилення Придунайських половців у середині

XII ст. відмічено В. Спінеєм [183, р. 242–243]; є відомості писемних джерел про їх знаходження у складі війська Івана Берладника, хоча можливо, що Берладник привів «диких половців» з верхів'я Південного Бугу. На мапі половецьких об'єднань, що запропонована С. О. Плетньовою, кордони Дешт-і-Кипчаку не заходять західніше Інгульця та Південного Бугу. Можна бачити, що історіографічно це питання виявилось доволі складним і заплутаним. Не розібравшись у ньому, Г. Ф. Чеботаренко побачив у Дністровсько-Прутському межиріччі XI ст. осідання половців, які в XIII ст. тут навіть утворили Західний половецький союз [153, с. 56–57]. М. В. Бібіков вважав, що половці постійно мешкали у Подунав'ї з середини XII ст., хоча в джерелах їх називають «придунайські вовки» або «скіфи» [10, с. 98–112]. Дійсно, «половці или куманы в XII веке наследовали имя скифов, которое в XI веке принадлежало исключительно печенегам» [18, с. 5]. На Дунаї, виходячи з писемних та археологічних джерел, справи йшли саме так, хоча, без сумніву, трохи складніше.

Сказане добре характеризується історією питання про останній печенізький набіг на Візантійську імперію із-за Дунаю у 1121–1122 рр., коли «скіфи» переправились через Істр і стали спустошувати фракійські землі. Так почалась війна Іоанна II Комніна з задунайськими кочовиками, яка закінчилась повною поразкою останніх. Завжди вважалося, що кочовики, які вдерлися за Іоанна на Візантію, були печенігами. З часом таке твердження перестало бути настільки категоричним. Так, М. М. Фрейденберг [150, с. 30], а слідом за ним і П. Діакону [166, р. 140] вбачали в них половців. На думку М. В. Бібікова, складність питання полягає у багатозначності етноніму «скіфи», яким у візантійських джерелах визначаються кочовики, що вдерлися до Візантії близько 1122 р. Візантійські автори того часу називали скіфами найрізноманітніші етнічні групи. Д. Моравчик також вважав, що «скіфи», які вдерлися тоді у межі імперії, можуть бути як печенігами, так і гузами, і навіть куманами [177, р. 281].

Висловлювання Д. А. Расовського з цього приводу також повністю не визначені. З одного боку, він вважав, що у війні з візантійцями за Іоанна II брали участь печеніги, а з другого – що з кінця XI ст. половці витісняють усіх інших кочовиків не тільки з південноруських степів, але й з Подунав'я [113, с. 9–18].

В. Златарські, у протилежність П. Діакону, зазначав, що й після поразки 1091 р. біля Левуніону переважна більшість печенігів залишилася у причорноморських степах [56, с. 366–367]. При цьому він вважав, що колишньої політичної сили на початку XII ст. печеніги не мали, будучи у сильній залежності від торків, а потім і від половців. Тут же паралельно відмітимо курйозну думку Н. Бенеску про те, що «скіфи» візантійських джерел у Подунав'ї – це румуни, нащадки римських колоністів з областей, які знаходяться на лівому та правому боці Дунаю [161, р. 10–22].

В. Г. Василевський ще на початку століття однозначно вказував на спорідненість печенігів, узів, половців та інших кочовиків, пов'язуючи її, перш за все, зі спільністю мови та способу життя. На його думку, всі їх дії слід розглядати у світлі загальної політики всіх тюркських племен [18, с. 8]. Навпаки, М.В. Бібіков вважав, що відомості Василевського свідчать скоріше про постійну роздрібненість дій і ворожнечу окремих етнічних груп кочовиків [10, с. 109]. Д. А. Расовський за іншими, більш північними, матеріалами також був впевнений у непримиренній ворожнечі між половцями, з одного боку, і «чорними клобуками», тобто печенігами і торками-гузами – з іншого [113, с. 48]. Про дуже велику різницю між печенігами та куманами-половцями свідчать матеріали робіт Я. Н. Любарського та В. А. Арутюнової [80, с. 3–8; 4, с. 117–122].

Отже, очевидно, що у пошуках істини слід звернутися до археологічних матеріалів. Серед них особливе місце займають кам'яні статуї, які як один з основних аксесуарів культу предків споруджувалися серед власне половецьких кочівок і тому є одним з найхарактерніших показників більш-менш стабільних половецьких осередків. Належність кам'яних статуй якраз половцям зараз вважається доведеною. Нова інтерпретація писемних джерел і вивчення ареалів кам'яних статуй половців привели С. О. Плетньову до повністю обґрунтованого, на наш погляд, перегляду панівних раніше в історіографії уявлень про межі Половецького степу. На її думку, найзахіднішим пунктом, де знаходилися половецькі вежі та паслися їхні череди, могла бути Дніпровська лука, а прикордонною річкою – можливо, річка Івля (Інгулець), яку літописи називають

половецькою [100, с. 18–19]. Західніше Інгульця, де кам'яних статуй немає, не було й постійних половецьких веж. Тобто тут, на «старій» території Ателькузи, кочували з другої половини XI ст. повністю переселені сюди печеніги та гузи-торки.

На півночі Подністров'я та Побужжя «дикі половці», які частково знаходилися у складі військ Івана Берладника, потрапили у гущавину подій середини XII ст. Ймовірно, ці землі у XII ст. все ж були переважно в зоні руського впливу. Відомо, що у 1116 р. Мономах посадив у подунайських містах своїх посадників. У XII ст. території теперішніх Молдови і Бессарабії увійшли до складу Галицького князівства – Червоної Русі, і галицький князь Ярослав Осмомисл став володарем земель до самого Дунаю. Тут були міста Берладь, Малий Галич, Текучий, які згадуються у грамоті Івана Берладника [36, с. 42–58]. Відомий список руських міст цього часу на Дністрі та Дунаї. Н. П. Дашкевич вважав, що пониззя Дунаю і Дністра носили у XII ст. назву Берладь; їхнє населення – берладники – являло собою етнічно змішане, але в основі своїй руське напівосіле населення, що було господарями «подунайських міст». Ймовірно, це були славнозвісні бродники.

Андронік Комнін, який втік на Русь 1164 р., не зіткнувся у Подунав'ї з половцями. Він безтурботно дійшов до Галича, де зустрів теплий прийом з боку князя, і повернувся до Візантії, схилившись до наполегливих благань імператора. Його супроводжував загін валахів. Візантійське військо, яке 1166 р. атакувало Угорщину з боку Чорного моря, половців також геть не помітило. Зрозуміло, що в 60-ті рр. XII ст. у районі Дунаю не було ніяких значних половецьких сил. Загони «диких» половців у військах Берладника, які прийшли з верхів'я Південного Бугу і Дністра, були або нечисленні, або відійшли на схід після його загибелі. У такому випадку рейд половців 1148 р. на Візантію, коли грецьке військо їх наздогнало та розбило на лівому березі Дунаю, був епізодом, у якому брали участь подніпровські половці, для яких походи на Візантію були, мабуть, звичайною справою [78, с. 100–103].

Повертаючись до походу «скіфів» на Візантію у 1121–1122 рр., зазначимо, що в свій час Д. А. Расовський ставив його у зв'язок із втечею з Русі у тому ж році печенігів, торків – «осколков пе-

ченегов, вынужденных бежать от Владимира» [113, с. 19]. З цією думкою згодний і М. В. Бібіков [10, с. 104–112]. Він вважає, що повідомлення візантійських хронік про останню печенізько-візантійську війну, безумовно, можна співставити із стислою згадкою Іпатіївського літопису про долю групи печенігів за князя Володимира, і витіснення печенігів і узів з території Київської Русі відбилося, таким чином, на долі Південно-Східної Європи, куди просувалися залишки цих кочових племен.

Йї відомості писемних джерел, і спостереження стосовно локалізації половецьких кам'яних статуй дають можливість дійти висновку, що майже до кінця XII ст. знаходження половців у степах між Бугом і Дунаєм було епізодичним: головним чином, це наїзди придніпровських половців за Дунай, а також участь «диких половців» у військових заходах Івана Берладника. Головну масу кочового населення колишньої Ателькузи, як і раніше, складали витиснуті сюди печеніги та торки. Саме вони відкочували у Поросся, вони ж були й у Подністров'ї, й у Подунав'ї. Внутрішній рух кочових мас в Ателькузі проходив тепер у залежності від їхніх взаємин з Руссю; печеніги та торки Поросся, Подністров'я та Нижнього Подунав'я опинилися пов'язаними загальною історичною долею. Ймовірно, цей час у цьому регіоні може характеризуватися як «демографічний оптимум», який коливався в залежності від періодичної зовнішньої активності Київської і Галицької Русі на півночі, половців на сході і відбирався у таких випадках в активності кочовиків на Дунаї.

Це підтверджує і розгляд кочових поховальних пам'яток XII ст., до яких скептично ставився М. В. Бібіков. Число поховань, які з достатніми підставами можна віднести до XII ст. за типами обряду і датуванням інвентарю, є незначним – 26 поховальних комплексів [44, с. 54]. Всі вони поодинокі. Однак і така кількість вказує на більшу різноманітність типів поховальних споруд і обрядів, ніж у попередні часи, тобто у X–XI ст. Різниця присутня у конструкції могил, орієнтуванні похованих, типах начиння. На Лівобережжі Нижнього Дністра з'являються поховання із східною орієнтацією людини, а також з покладенням до могили цілої туші коня – половецькими рисами обряду. «Старі» типи поховань – з західною орієнтацією – зберігаються, але ускладнюється конструкція могил. Ці зміни, безсумнівно,

пов'язані з припливом нового половецького населення. Проте половецьких могил на захід від Дністра немає [44, с. 25–27].

Типи поховань, залишені кочовиками XII ст. на лівобережжі Дністра, – це модифіковані печенізько-торкські могили, подібні до залишених у Пороссі чорними клобуками, тобто печенігами, торками, берендеями. Присутність у наших матеріалах пам'яток таких типів дозволяє припустити, що печенізько-торкське населення відступило не тільки до Поросся, але й до Подністрів'я і було кровне чорним клобукам. Ймовірно, й у Подунав'ї було те саме. Відомі вказівки джерел на те, що печеніги і торки часто залишались на імператорській службі, зокрема, після битви біля Левуніона 1091 р., а також після розгрому у Верої в 1122 р. Вважаємо, що й «чисті» печенізькі комплекси XII ст. можуть служити цьому археологічним підтвердженням. Вочевидь, печеніги і торки, які переходили на службу до візантійської армії і які склали в ній особливі підрозділи, ще довгий час виконували в імперії функції, схожі з роллю чорних клобуків у Київській Русі кінця XII ст. Археологічним доказом цього є типово печенізьке за обрядом поховання воїна біля с. Суворово на Дунаї [49, с. 71–75], яке датується 13 візантійськими монетами імператорів Мануїла Комніна, Андроніка Комніна й Ісака Ангела (1143–1195 рр.).

Археологічні спостереження у степах Північно-Західного Причорномор'я в XII ст. ясно показують, що печенізько-торкське населення, яке тут залишилось аж до кінця XII ст., було не тільки численнішим, ніж половці, але й значно різноманітнішим за складом. Епізодичні походи нехай навіть великих половецьких орд за Дунай не залишили суттєвих археологічних слідів. Можна зробити висновок, що присутність половців тут не була настільки помітною. Ми намагались показати, що й писемні джерела не свідчать про політичне (та кількісне) переважання половців у XII ст. у межиріччі Дністра і Дунаю. Більшість поодиноких поховальних пам'яток цього часу, які можна віднести до половецьких, знаходяться на схід від Дністра, на Тираспольщині. Якщо поява і розселення половців у Дністровсько-Карпатських землях датується зазвичай другою половиною XI ст., тобто часом їхньої появи у Східній Європі, то у бессарабських та подунайських степах у цілому це археологічно не простежується.

Продовжуючи полеміку з Г. Ф. Чеботаренком, який побачив кількісну перевагу половців-куманів у Прутсько-Дністровському межиріччі XII ст. та їхнє осідання на землю, зазначимо, що писемні джерела не вміщують практично ніяких відомостей про зміни у господарському ладі кочовиків. Назва Прутсько-Дністровських земель у західноєвропейських джерелах «Куманією», з нашої точки зору, – звичайна аберация, а вважати, що кочове населення у цей час було у масі половецьким, – просто помилка.

Повністю не зрозумілі до того ж критерії визначення половецьких речей. Виокремлення їх серед інших кочових старожитностей поки що для всіх дослідників є дуже й дуже проблематичним. Розгляд археологічних матеріалів показує, що суто половецькі старожитності у межиріччі Пруту та Дністра практично невідомі. Наскільки зараз можна судити, єдиним визначним поки що критерієм етнокультурної атрибуції є специфіка їхніх поховань. Для половців – це ями, часто з перекриттям на заплічках, де небіжчика покладено головою на схід, а кінь похований повною тушею. Речі для племінної атрибуції не можуть залучатися – вони використовувались іншими племенами, причому не тільки кочовими. Половецькі могили у межиріччі Дністра і Пруту, як уже згадувалося, поки взагалі достовірно не зафіксовані. З кількох десятків поховань X–XIII ст. у бессарабських степах і на Дунаї більшість можна визначити як печенізько-торкські.

4-й період (кінець XII – перша половина XIII ст.). Кочовики у стані «стабільної нестабільності»

З кінця 70-х і до середини 80-х рр. XII ст. візантійські автори не повідомляють жодних відомостей про кочовиків у Причорномор'ї. Перші дані про них з'являються у зв'язку з визволенням Болгарії від візантійського володарювання. Багато дослідників пов'язують цих кочовиків з половцями, хоча у більшості джерел вони, як і раніше, зветься «скіфами». На думку М. В. Бібікова, етнонім «скіфи» візантійських джерел відносно до подій останньої чверті XII – початку XIII ст. найчастіше позначав половців – учасників руху Петра та Асеня і походів

Калояна. Аналіз цього автора локалізації подій не дозволяє говорити про широкий територіальний обсяг міграції кочовиків у Подунав'я до 80-х рр. [10, с. 114].

Наприкінці XII – на початку XIII ст. половці (кумани) все частіше фігурують у джерелах в ролі постійних учасників подій у Подунав'ї і на Балканах. У 1184 р. вони допомагали візантійцям у боротьбі з хрестоносцями. Виступаючи на боці болгарських повстанців у 1190 р., половці сприяли розгрому візантійських військ Ісака Ангела. Сфера спільних дій половців з болгарами поширилася практично на всю територію між Дунаєм і Балканами [97, с. 167]. У 1204–1205 рр. кумани разом з валахами і болгарами у складі військ Калояна брали участь у звільненні Болгарії, у боротьбі проти латинян, причому значну ударну силу в битві біля Адріанополя проти Балдуїна складала половецька кіннота. П'ять років потому загони трьох половецьких ватажків воювали з угорським військом під командою коміта Іоахіма, який ішов на допомогу повсталому у Відні Борилі. Відомо також, що 1211 р. угорський король розміщував у південно-східній частині Трансільванії («Земля Бирси») тевтонських лицарів. У їхні обов'язки входила охорона східних та південно-східних кордонів Угорського королівства від вторгнень половців, які згадуються в угорських та папських документах аж до навали монголо-татар і ще ціле століття після нього.

Таким чином, постійна присутність половців з кінця XII ст. у районі Нижнього Дунаю, біля південно-східних кордонів Угорського королівства, здається достатньо очевидною. Та обставина, що 1211 р. тевтонські лицарі стояли у південно-східній частині Трансільванії, побічно вказує й на тодішню західну межу місцезнаходження половців – Нижньодунайську рівнину, включаючи землі, що знаходяться при впаданні у Дунай Серету та Пруту.

У сукупності джерела вказують на відносно постійну і значну концентрацію половецького населення у районі Нижнього Дунаю тільки наприкінці XII – на початку XIII ст. Відсутність тут кам'яних половецьких статуй привела П. Ф. Параску до думки, що тут поселялись «дикі» половці, які таких пам'яток не ставили [94, с. 15]. Їхні об'єднання склалися з сімей і родів, які вийшли з різних орд та були поєднані не за кровним принципом, а на основі васально-ієрархічних відносин [101, с. 279]. Ці об'єднання почали складатися з середини XII ст., і пересування їх на захід від Дні-

стра у другій половині XII ст. дозволяє пов'язувати його з подіями у внутрішніх районах Половецького степу. Це, перш за все, виникнення в останній третині XII ст. великих половецьких союзів на чолі з відомими своєю силою і військовою активністю ханами. Території половецьких союзів С. О. Плетньова простежувала як за розподілом і розміщенням кам'яних статуй, так і за писемними джерелами [101, с. 280–282]. Верхньодністрові «дикі» половці, вперше згадані в Іпатіївському літописі під 1146 р. у зв'язку з їх походом на Галич і походами Берладника, у другій половині XII ст. кочували у районі степового коридору в межиріччі верхньому Південного Бугу і Дністра, біля південних окраїн Галицького князівства. Вони незмінно брали участь у міжусобних війнах руських князів. Вочевидь, саме вони, будучи західним «внеском» з Дешт-і-Кипчака, але не маючи можливості знаходитися у демографічно напруженій Ателькузі, змушені були відкочувати на північ, де ще були не розподілені пасовиська.

Треба гадати, що й половці на Дунаї були у цей час недостатньо сильними. Так, тевтонські лицарі, які знаходились на «Землях Бирси», від стримання половців на початку XIII ст. перейшли до захвату територій на південний схід від Карпат – видно, половці тут не являли собою сили, яка була б у змозі протистояти Угорщині. Тому боротьба Угорщини за їхнє підкорення у руслі політики папської курії тимчасово була успішною. На думку П. Ф. Параски, вона була спрямована на підкорення Подунав'я для ускладнення відносин Русі з Нікеєю і Болгарією та для створення на Балканах і у Подунав'ї єдиного католицького фронту проти православних руських земель [94, с. 16]. В першій половині XIII ст. обставини в Подунав'ї зумовлювалися саме такими тенденціями.

Отже, якщо резюмувати сказане про половців у Подунав'ї, то можна відзначити, що розвиток міжнародних відносин у XII – першій половині XIII ст. визначався, з одного боку, зменшенням кількості самостійних дій половців і все більшим залученням їх до місцевого етнічного та політичного середовища; з іншого боку, встановлюється перехід від самостійних дрібних, локальних обмежених дій куманів до багаторічних операцій у складі об'єднаних сил місцевого населення Подунав'я і Причорномор'я, що охоплювали великі простори і були ефективними у військовому відношенні. Така тенденція

стала переважати лише з кінця XII ст. і раніше чітко не відслідковується.

Саме на початку XIII ст. західна зовнішньополітична активність половців посилюється – вона і в нашому регіоні пов'язана з Руссю та Угорщиною. За хронологічними рубрикаціями С. О. Плетнєвої, це четвертий, останній період взаємовідносин половців з Руссю. Щодо Дешт-і-Кипчака дослідниця вважає, що якщо з середини XI до початку XII ст. (1-й період) переважали самостійні вдалі наїзди половців на території, яку захоплювали лише для тимчасового кочування, то вже в середині XII ст. (2-й період) відома велика кількість спільних походів половців з руськими князями; збільшилася кількість невдалих походів половців. У той самий час Русь посилює натиск на кочовиків, який досягає свого апогею у кінці XII ст. (3-й період). Врешті-решт, з кінця XII і в першій половині XIII ст. (4-й період) самостійні походи половців припинилися, єдиною формою їх військово-політичної діяльності залишилися спільні операції у складі руських дружин. Половецький степ у політичному відношенні остаточно підкоряється Русі [97, с. 272–273].

Ми вже звертали увагу, що половці, які проникли на Дунай у другій половині XI ст., поводитися так, як у 1-й, за С. О. Плетнєвою, період їх взаємовідношень з Руссю. Гадаємо, що така схожість пояснюється загальною інтенсивністю і напором половецької навали, яка наптовхнулася на кордони Русі з півночі і на півдні виплеснулася інерційною хвилею до Подунав'я. По мірі стабілізації у степах демографічної і політичної ситуації характер подій на півночі і на півдні набуває різних, але пов'язаних одна з одною, закономірностей.

Так, М. В. Бібіков справедливо вбачав прямий взаємозв'язок між фактами, які характеризують відносин кочовиків з Руссю, і даними візантійських джерел про половців-куманів у північно-болгарських землях у XII – першій половині XIII ст. Він виділив три періоди розвитку міжнародних відносин у Подунав'ї у той час, які доволі закономірно відповідають періодизації відношень половців з Русською державою. Співставляючи відомості про рейди кочовиків на Русь з візантійськими джерелами, М. В. Бібіков вважав, що перший період, за С. О. Плетнєвою, можливо співставити у Подунав'ї з половецько-візантійськими відносинами

40–70-х рр. XII ст., тобто з самостійними походами кочовиків на Балкани. Другий період половецької історії на території Русі у 20–60-ті рр. XII ст. співвідноситься з безперервним наступом їх на Візантію і на балканські держави; він прямо пов'язаний з початком сильного тиску Русі на кочовиків. У третій період (кінець XII ст.) спостерігається велика кількість самостійних походів кочовиків на Балканах – як переможних, так і невдалих. На Русі він не має аналогічних даних для висвітленого у візантійських джерелах регіону: видно, військова могутність половців, яких витісняють до кінця XII ст. з Половецького степу до Подунав'я, була послаблена війнами з Руською державою.

М. В. Бібіков фіксував нібито «зміщення по фазі» у відношенні періодів, які співставляються: на його думку, факти, які характеризують дії половецьких кочовиків у цей хронологічний відрізок на Русі, встановлюються за візантійськими джерелами для Балкан і Подунав'я у більш пізніший час – хронологічні періоди виявляються зміщеними на 10–15 років. У цьому ми бачимо загальну закономірність зовнішньополітичної історії кочовиків у Причорномор'ї, яка узгоджується з запропонованою характеристикою оптимального напруження «демографічного казана». Вона визначається витісненням їх з руських і прикордонних до них територій, до того ж незалежно від процесу посідання кочовиків на Русі і в Подунав'ї. Періоди політичних взаємовідносин Русі, Болгарії і Візантії зі степовими кочовиками, таким чином, позначені певною стадіальною схожістю.

Така була поведінка кочовиків на Дунаї. Їхня історія пов'язана тут також, як вже йшлося, з експансією Угорщини, що посилилась на південному сході Карпато-Дунайських земель і в результаті якої було утворено дві єпископії – Куманська (у 1227–1228 рр.) і Мільковська (з 1234 р.). Локалізація цих земель доки що дискусійна, але складність етнічної структури їх населення у передмонгольський час сумніву не викликає. За реконструкцією В. Спінея, у східних Карпатах та в інших гірських областях регіону (як ми вже намагалися показати раніше) проживало слов'янське вівчарське населення, яке, зокрема, було «зсунуто» на схід від Пруту в залежності від напруженості демографічної ситуації у степу. Після вторгнення половців і переходу великих мас печенігів і торків за Дунай напруженість починає спадати, і

це населення, поруч з землеробами, знову просувається на схід, постійно знаходячись із кочовиками в «амбівалентному» (за термінологією і на думку Ч. Гальперіна) контакті [185 р. 218–219]. Цілком ймовірно, що воно населяло й землі утвореної на схід від Карпат Мільковської єпископії у XIII ст. В області Верхнього Серету в XIII ст. знаходять залишки давньоруського населення. Саме тут, а також депо на схід, розселялись вівчарські волохи, які були одними з етнічних компонентів населення Південно-Східного Прикарпаття. При різниці етносів, які населяли цю область (східно-слов'янського і романського), вони склали єдину вівчарську господарсько-культурну спільність, яка розвивалась майже в однакових ландшафтно-кліматичних умовах.

На думку П.Ф. Параски, волоська колонізація почалась не пізніше XII–XIII ст. у передгір'ї і на схилах Східних Карпат, де і виникла згадана господарсько-культурна спільність. Інші області краю були заселені переважно східнослов'янським населенням на північному сході, тюркським кочовим – на крайньому степовому півдні і змішаним волоським, угорським і німецьким – на півдні Східного Прикарпаття (межі Мільковської єпископії).

Політична мапа земель між Дністром і Карпатами, де у наступні століття утворилась Молдавська феодальна держава, на початку 40-х рр. XIII ст. вражала своєю строкатістю: північна частина постійно входила до складу Галицької Русі, центр населяли феодальні, політично невизначені групи галицьких вигонців і бродників, південні степові райони були уділом кочовиків, південно-західні райони – областю володарювання Угорщини [94, с. 24]. Однак в ареалі волосько-східнослов'янської господарсько-культурної спільності, яка виникла у XII–XIII ст., поки ще не склалося територіально-політичної організації, а паче визначеної культурно-етнічної спільності – праобразу молдавської народності. Ані писемних, ані археологічних підтверджень цьому поки немає.

Що стосується археологічних пам'яток кочовиків кінця XII – першої половини XIII ст., то їхній матеріал мало репрезентативний. Пам'ятки, що визначаються як половецькі, поодинокі – більш-менш достовірні лише три випадки східної орієнтації. Інші поховання, орієнтовані на захід, продовжують залишатися типологічно різноманітними: вони можуть пов'язуватися з печенізько-

торкським населенням, що ще раз підтверджує його кількісне переважання у кочовому середовищі тут і в першій половині XIII ст.

Сім поховань у районі Тирасполя являють собою змінені під половецьким (чи іншим) впливом типи печенізько-торкських обрядів, де, при збереженні західної орієнтації кістяків, замість шкури коня з кістками кінцівок і черепом у могилу клали цілу тушу. Вони є типологічно близькі пороським похованням «чорних клобуків» [99, с. 80–81]. Інші поховання «печенізько-торкських» типів поки що поодинокі, але знаходяться там само. Можна зробити висновок, що в степах на захід від Дністра не знайдено поки що жодне достовірно датоване першою половиною XIII ст. кочове поховання. Лівобережжя Нижнього Дністра виявляється найбільш населеною кочовиками частиною північно-причорноморських степів.

В особі вигнанців та бродників, а також «диких половців» на півночі, ми зіткнулися зі своєрідним історичним феноменом, який є, етнокультурним продуктом контактної зони. У процесі соціально-економічного розвитку і контакту обох світів – осіло-землеробського і вівчарсько-кочового – утворився «демографічний етнокультурний викид», який шукав собі місце на їх кордонах, пристосовуючись до місцевих умов існування. У силу свого походження і місцезнаходження цей «викид» в історичному відношенні був безперспективним для самостійного розвитку і носив імпульсивний і перехідний характер. Однак його виникнення й існування, безсумнівно, є характерним і специфічним індикатором контактної зони. У нашому випадку саме він породжував і створював «стабільну нестабільність» у центральній і північній частинах Прутсько-Дністровського межиріччя і Нижнього Подунав'я. З точки зору історичної типології поява «вигнанців» та «диких половців» подібна до процесів, що пізніше сприяли виникненню запорізького козацтва.

РОЗДІЛ III

ЗОЛОТООРДИНСЬКИЙ ЧАС (друга половина XIII — XIV ст.)

Загальна оцінка проблематики

Монголо-татарські орди на початку 1241 р. через Південно-Західну Русь потрапили до Дністровсько-Карпатських земель і досягли рубежів Угорщини і Польщі. Однак зараз важко однозначно і точно встановити, якою мірою ця навала безпосередньо відбилася на долі населення заходу степового Причорномор'я. Так, П. Ф. Параска не бачить практично ніяких її слідів у молдавському літописанні – літописці, на його думку, мали лише найзагальніше уявлення про племена степовиків і відносили до них усіх тюркських кочовиків [94, с. 25]. Візантійські історики кінця XIII ст., зокрема Георгій Акрополіт, згадують про монголо-татар та витіснення і покороення ними половців лише у контексті розповіді про навалу останніх до Македонії. Також відомо, що монголо-татари вже у першій половині XIII ст. становили деяку небезпеку і для самої Візантійської імперії [10, с. 128].

Відомо й інше. При поверненні із західного походу монголи «після багатьох битв взяли міста Улакут, Кіркін та Келе» [138, с. 38–40]; останнім, на думку П. Дечеї [163, р. 114], було м. Кілія у гирлі Дунаю. П. Ф. Параска вважав, що в такому випадку мав бути пограбований й Білгород у гирлі Дністра [94, с. 105–107]. Прямих відомостей про це поки що немає. Повертаючись на схід, монголо-татари мали декілька військових сутичок з кипчаками-половцями. Ймовірно, врешті-решт, велика частина території на заході степового Причорномор'я опинилась у політичній залежності від нових завойовників. Однак питання про те, коли це сталося, залишається відкритим.

Також важко судити, наскільки швидко і повно навала монголо-татар захопила землі між Карпатами і Південним Бугом. Археологічні матеріали поки що майже не дають відповіді на це питання. Логічно було б уявити, що така величезна і руйнівна за своїм характером інвазія мала викликати серйозні зміни серед населення цих областей. Однак ці землі, ймовірно, опинилися осторонь основних шляхів просування завойовників, і не виключено, що вони добровільно визнали владу татаро-монгольських ханів, як це сталося на півночі, наприклад, у Болоховській землі [97, с. 215].

У російській, українській та молдавській історіографії вже давно звернули увагу на труднощі, пов'язані з визначенням західних меж Золотої Орди у другій половині XIII ст. Розглянемо сьогоднішній стан цього питання. П. Ф. Параска вважає, що у другій половині XIII ст. золотоординці, з одного боку, мали дуже туманні уявлення про кордони своїх завоювань, уявляючи, що вони сягали майже до Константинополя, а з іншого – розміщували їх на захід від Дністра, де, як видно, кочували їхні орди. Він фіксує різноманітні етапи активності Золотої Орди на західних рубежах, які пов'язані з її політичними взаємовідношеннями з різними державами у цьому регіоні і за його межами аж до самого кінця XIV ст. [94, с. 30–49; 102–107].

Зараз деякі російські дослідники вважають, що кордони Золотої Орди з моменту її утворення до середини XIV ст. практично не змінювалися [53, с. 118]. Можливо, це справедливо для північних територій степової зони, близьких безпосередньо до південноруських земель. Що ж до Побужжя, Подністрів'я і Подунав'я, то тут далеко не все так ясно. В. Л. Єгоров знаходить ці кордони західніше Олгу стабільними протягом століття аж до битви біля Синіх Вод 1362 р., коли золотоординці, яких витіснили литовці під проводом Ольгерда, були змушені відступати на схід від Дніпра. Він лише побіжно обговорює, але практично не враховує іншої точки зору, згідно з якою західні кордони Орди пропонується розглядати у так званому «вузькому» і «широкому» розумінні.

Для Північно-Західного Причорномор'я така пропозиція була зроблена А. О. Добролюбським та М. Д. Русевим, які розрізняють території безпосередніх володінь завойовників і землі, що сплачували їм данину. В основі такої різниці лежать особливості

кочового господарства, а також внутрішньо- і зовнішньополітичні фактори. Розширення західних «меж» Золотої Орди, на думку цих авторів, тривало не стільки за рахунок пошуків вільних пасовиськ, скільки платників данини і форпостів для пограбування сусідніх територій [39, с. 45; 44, с. 177–184].

Спираючись на реєстрацію змін у політичному положенні контактної зони Північно-Західного Причорномор'я у XIII–XIV ст., можна умовно виділити чотири етапи золотоординської присутності на південному заході України: перший – з початку 40-х до середини 60-х рр. XIII ст.; у цей час золотоординці поступово займають степи між Південним Бугом і Дунаєм; другий – з середини 60-х рр. XIII ст. до початку XIV ст., період володарювання Ногая, який утворив у Північно-Західному Причорномор'ї один з політичних центрів Золотої Орди; на початку XIV ст. цей центр розпадається після розгрому Ногая сарайським ханом Токтою. Третій етап – початок XIV ст. – 60-ті рр. XIV ст., тобто від падіння Ногая до битви біля Синіх Вод. У цей час при хані Узбеці кочівки золотоординців знову сягають Дунаю, Серету, тоді ж розквітають міста між Прутом та Південним Бугом. Четвертий етап – 60–90-ті рр. XIV ст., це час остаточного вигнання золотоординців з Північно-Західного Причорномор'я.

Така періодизація зумовлена реальними соціально-економічними явищами. Від політичної ситуації у багатьох випадках залежали домінуючий спосіб виробництва, ступінь антагонізму між засобами виробництва кочовиків і місцевого більш-менш осілого населення. Характер етнічних процесів також був зумовлений переліченими факторами.

Можна бачити, що запропонована хронологічна рубрикація досить жорстка. Але вона зручна, кращої поки не розроблено за недостатністю свідочств. Спробуємо у зв'язку з нею розглянути питання про можливості вивчення взаємовідносин кочового і місцевого населення на заході степового Причорномор'я у другій половині XIII – XIV ст. Такі можливості існують, оскільки писемні джерела зберегли назви народів, що населяли в золотоординський час територію всієї контактної зони в Південно-Західному Причорномор'ї.

Кочовики – це золотоординські монголи та татари, а також підкорені ними половці, алани, печеніги, торки тощо. Ототож-

нення згаданих етнічних груп з певними комплексами археологічних пам'яток досить проблематичне. Це саме стосується й сільського місцевого землеробсько-скотарського населення – східних і південних слов'ян, волохів і т.п. Міське торгово-ремісницьке населення було репрезентоване генуезцями, вірменами, греками, євреями тощо.

Якщо спиратися на традиційні уявлення про кочовиків цього часу у Північно-Західному Причорномор'ї, то доцільно виходити з припущення про володарювання прибульців на всій території, яка належала Золотій Орді. Відоме в загальних рисах і політичне становище нашого регіону. Він був ніби частиною території улусу Ногая, який входив, у свою чергу, до Джучидського улусу – правого крила Золотої Орди [148, с. 245]. Однак, незважаючи на цілковиту впевненість у політичному володарюванні золотоординців у степах Північно-Східної Європи, мало хто із істориків вважав можливим говорити про їхню кількісну перевагу, хоча численні нариси й огляди політичної історії Золотої Орди можуть сприяти такій думці [27, с. 13–14; 177, р. 103–108]. Ймовірно, вона виникла у зв'язку з політичною яскравістю часу володарювання Ногая. Навпаки, багато дослідників, починаючи з В. Г. Тизенгаузена [138, с. 54], підкреслюють лише військове і політичне керування монголів у степу і підлеглість їм основних мас кочового населення. Нечисленність монголо-татар у степах підтверджується й археологічними даними, аж до стверджень про повну відсутність їхніх поховальних пам'яток у східноєвропейському степу [57, с. 83–96].

Вивчення робіт про політичну і суспільну структуру Золотої Орди дає підстави говорити про те, що її завойовницька політика істотно підірвала старі родоплемінні відносини у народів східноєвропейського степу. Це сталося тому, що кочовий феодалізм, втілений у стійкій улусній системі монголів як похідній від їх військової організації [149, с. 46–47], не відповідав патріархальним родоплемінним відносинам підкореної маси кочовиків. При взаємодії цих двох суспільних систем утворився мовби компромісний варіант. Він виражався у політичному підкоренні окремих кочових племен і об'єднань золотоординським ханам при збереженні їхньої традиційної родоплемінної структури. Таким чином, золотоординські хани ставали нібито

володарями «народу-держави», який жив на певній території. Соціальний термін, який розроблений для позначення такої системи – «унаган богол», – означає залежність від роду переможця спільностей кочовиків, які склалися до їхнього завоювання [22, с. 845].

З усієї території Золотої Орди лише степи Поволжя складали кочові володіння безпосередньо золотоординських ханів – умовно це можна назвати «доменом», використовуючи слідом за Г. О. Федоровим-Давидовим західноєвропейську термінологію доби феодалізму. Тоді населення інших, підкорених, територій степів слід називати золотоординськими васалами. Залежність останніх носила характер економічного примусу, який реально виражався, ймовірно, у подальших залежних відносинах, а також у централізованій регуляції маршрутів кочувань, примусових переміщеннях різних груп населення. «Этим бей, хан или феодал вообще реализовал свою сословную собственность на пастбища и свою власть над людьми» [149, с. 46].

Цей стан справ відбито в результатах вивчення писемних джерел, і він має археологічне підтвердження. У межах всієї зони кочових культур золотоординського часу досить впевнено виділяються такі регіони: Поволжя й Заволжя, Північний Кавказ, Поросся й Подніпров'я тощо [148, с. 160–162]. Якщо думка Г. О. Федорова-Давидова про те, що дані варіанти відображають реальне етнічне розмежування кочовиків, справедлива, то їхні окремі групи, попри політичну залежність від Золотої Орди, продовжують зберігати свою внутрішню етнокультурну і, можливо, соціальну єдність. Тоді при регіональному археологічному вивченні кочових старожитностей цієї епохи правомірно чекати на виявлення схожих (чи різних) у типологічному відношенні пам'яток і шукати причини цих відмінностей у кожному випадку.

Звернемося до наших матеріалів. Кочові пам'ятки золотоординського часу на території Північно-Західного Причорномор'я і прилеглих областей введені до наукового обігу порівняно недавно – протягом останніх десятиліть. Ці матеріали і пов'язані з ними спостереження вже зараз дозволяють більш обґрунтовано розглядати деякі проблеми історичного характеру, які раніше або не виникали, або вирішувались однозначно і спрощено. По-

ступово накопичується певний досвід, який виражається у спробах вирішувати питання етнічної і соціальної історії кочовиків за археологічними матеріалами. Успіх таких спроб поки що не є очевидним, хоча цілком ясно, що з'явилися нові підстави для перегляду і конкретного вивчення деяких сторінок і аспектів політичної і соціально-економічної історії регіону. Ці питання раніше традиційно досліджувалися виключно за писемними свідченнями. Однак через явний брак ясності висновків, що справедливі для суміжних географічних зон і певних історичних періодів, отримані висновки вільно розповсюджувалися значно ширше. Це неминуче приречує дослідження такого роду на абстрактну умоглядність і не завжди виправдану гіпотетичність.

Як виявилось, ґрунтовне дослідження культури кочовиків золотоординського часу на заході східноєвропейських степів дозволяє значно розширити коло залучених джерел (як писемних, так і археологічних) і розглядати їх у сукупності крізь призму політичної історії регіону.

У теперішній час ситуація така, що на мапі археологічних пам'яток кочовиків другої половини XIII–XIV ст. переважають білі плями, а відомості писемних джерел про історію регіону не систематизовані. Тому й уявлення про політичну ситуацію у степах Північно-Західного Причорномор'я поки досить умовні. До того ж значна частина поховань досить проблематично датується вужче, ніж діапазоном X–XIV ст. Проте деякі закономірності їхнього розподілу у Бузько-Дунайських землях все ж узгоджуються. Ймовірно, розміщення поховальних пам'яток кочовиків може відображати наявність у Північно-Західному Причорномор'ї двох етнокультурних зон, які окреслювалися й у попередні століття, але історично склалися тільки в золотоординський час і опинилися розмежованими Дністром. Розподіл поховань кочовиків наптовхує на думку: кожна з зон має свого роду центр і периферію. Концентрація поховальних пам'яток в умовних «центрах» перевищує таку саму на «периферії» [44, с. 177–184].

Таке спостереження не можна віднести лише на рахунок нерівномірності археологічних досліджень в регіоні. Якщо для межиріччя Південного Бугу і Дністра твердження про недостатнє в цілому дослідження частково може вважатися справедливим,

то для Нижнього Подністров'я та Буджацьких степів це зовсім не так: тут в 1960–1990-х рр. провадилися масові та масштабні роботи новобудівних археологічних експедицій сукупними силами українських і молдавських дослідників. Розкопано багато сотень курганів та десятки ґрунтових могильників; можна вважати, що знахідки археологів об'єктивно відбивають реалії XIII–XIV ст. І оскільки це так, то районом найбільшої концентрації пам'яток на історичній мапі у Буджаку є Нижнє Подунав'я, а на схід від Дністра – південна частина вододілу Дністра і Кучургану [39, с. 26–27].

Раніше таку ситуацію складно було пояснити історично. Безумовно, можна уявити тяжіння кочовиків до якихось великих культурних та господарських центрів. Однак поки що у зонах скупчення поховальних пам'яток такі центри не відомі. До того ж способи ведення господарства, весь устрій життя кочового населення у попередній та у золотоординський час не підтверджує такого припущення. Навпаки, спеціальне вивчення цього питання складає враження, що тут, як і в багатьох інших районах степу, співіснування кочовиків і міської цивілізації не було взаємопов'язаним [148, с. 211].

1-й період (40–60-ті рр. XIII ст.). «Адаптація» Золотої Орди на заході степового Причорномор'я

На жаль, для періоду 40–60-х рр. XIII ст., тобто до приходу до влади темника Ногая, невідомі більш-менш точно датовані археологічні пам'ятки. Однак загальні ретроспективно-історичні уявлення можуть дозволити уточнити обстановку в цей час у регіоні, який вивчається. Вона простежується з різним ступенем достовірності для Подністров'я та Побужжя. Відомо, що з 40-х рр. XIII ст. степове і лісостепове прикордоння південноруських земель опинилося у залежності від монголо-татарських завойовників. Між іншим, якщо саме ці землі були підкорені досить швидко, то підкорення Галицько-Волинського князівства дещо затяглося. Зусилля Золотої Орди по перетворенню його в ханського васала були стимульовані небезпечним для неї опором Данила Галицького, його політичною орієнтацією на Захід і

перспективою перетворення князівства за допомогою римського папи та угорського короля в особливе королівство наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. XIII століття.

При цьому відомо, що зі свого боку Угорщина у 40-х роках вела активну зовнішню політику не тільки по відношенню до Галицької Русі [9, с. 315–319; 77, с. 181–202], але і в напрямку Нижнього Дунаю і Балкан. На цій підставі П. Ф. Параска справедливо, на наш погляд, піддає сумніву істинність тверджень короля Бели IV, начебто значна частина слов'ян, бродників, половців і болгар, які залежали від Угорщини, підкорилась татарам [94, с. 33]. Дуже вірогідно, що монголо-татар біля кордонів Угорського королівства не було аж до початку 1250-х рр. Їхня активність, зокрема, виявилася у відмові ординських ханів від політики двох великих князівств на Русі і встановленні єдиного Володимирського князівства, яке було передане Олександрю Невському. Потім у результаті вторгнення з півдня військ Куремси 1254 р. і Бурундая 1259 р. князь Данило перетворився на ханського васала. У цьому новому стані Галицька Русь почала виконувати для Золотої Орди функцію противаги спочатку Володимирському, а потім і Литовському князівствам. Ординська дипломатія усвідомлювала, що нове державне утворення відіграло все помітнішу роль у системі руських князівств і ставало менш залежним від Орди, ніж інші частини руської землі. Це змушувало Золоту Орду уважно спостерігати за політикою галицьких князів [27, с. 31–32].

Така увага визначалась основними принципами політичної та економічної програми завойовників по відношенню до руських та українських земель, тому що «монголы при опустошении России действовали сообразно с их способом производства, пастбищным скотоводством, для которого большие необитаемые пространства являются главным условием» [85, с. 724]. Вочевидь, тому придатна для кочового господарства територія, суміжна з лісостепом і лісовими масивами, тобто безпосередньо з межами руських князівств і їхніх земель, використовувалась завойовниками для здійснення контролю з боку ханської влади по зібранню податків і над діями руських та українських князів.

Відомо, що в ході подій 50-х рр. XIII ст. до монголо-татар перейшло Галицьке Пониззя з містом Бакотою. Це підтверджують

і відомості про розповсюдження ординських кочувань на північ до південних кордонів сучасних Хмельницької, Вінницької та Чернігівської областей, тобто вони не охоплювали степові простори між Дністром і Дніпром з самого заснування Золотої Орди [53, с. 36]. Більш північні землі безпосередньо до золотоординської території не входили, але їхнє адміністративне положення відрізнялось від суміжних володінь галицьких князів. Так, місто Бакота (на лівому березі Дністра, біля Кам'янець-Подільська), де володарював намісник Мілей, який двічі зрадив галицького князя та був призначений за це татарами баскаком з певним сільським округом, стало адміністративним центром баскачества з руським населенням. Воно являло собою своєрідну «буферну зону» між галицьким і золотоординським правлінням, а політично ця зона підкорялась монголо-татарам. Те ж стосується й Болоховської землі, яка знаходилась у верхів'ях Південного Бугу, де жили «люди татарські» і знаходились міста «сидячих за татарами» [20, с. 96–111]. У даному випадку це свідчить не про поширення дійсно золотоординської території так далеко на північ, а про утворення та існування на русько-українських землях особливого анклаву, який в адміністративному і політичному відношеннях повністю підкорявся монголам. Ці відомості визначають для другої половини XIII ст. приблизні розміри «буферної зони» в Буго-Дністровському межиріччі, яка з півдня контролювалася військами кочовиків.

Хто ж були ці кочовики? При розгляді археологічних матеріалів можна побачити, що в золотоординський час кількість і різноманітність кочових поховальних комплексів різко збільшується. Поряд із відомими у попередні періоди типами з'являються пам'ятки із змішаними та ускладненими деталями обряду. Із більш ніж 70 відомих у теперішній час кочових поховань другої половини XIII – XIV ст. з половцями можна пов'язати лише 18 – всі вони розміщені на схід від Дністра. У межиріччі Пруту й Дністра поки невідомі пам'ятки, які за обрядовими ознаками можна було б пов'язати з половцями, – тут зосереджені поховання здебільшого печенізько-торкської культурно-типологічної традиції [39, с. 32–33].

Серед них виділяється група поховань у Подністров'ї, де кістяки людей орієнтовані на захід, у супроводі повної туші коня.

Такі пам'ятки у великій кількості знайдено у Пороссі і достатньо впевнено пов'язуються всіма дослідниками з племенами «чорних клобуків», які відступили туди зі степів у XII ст. під тиском половців і під їхнім впливом змінили поховальний обряд. Матеріали Буджака і Подністрів'я підтверджують спостереження Г.О. Федорова-Давидова про переселення у золотоординський час частини чорних клобуків із Поросся до Північно-Західного Причорномор'я, а збільшення кочового населення у степах Нижнього Подністрів'я та Подунав'я пов'язане з відповідним його зменшенням у Пороссі [148, с. 153].

Дослідницький сюжет з «чорними клобуками» і «дикими половцями» на Бузі і Дністрі достатньо ґрунтовно висвітлений у спеціальній слов'яномовній історичній та археологічній літературі. Однак археологічне забезпечення розробки цього питання поки що залишає велику кількість неясностей у зв'язку з необхідністю конкретної атрибуції кочових поховань – перш за все тих, начиння яких за основними характеристиками вміщується в хронологічні рамки XII–XIV ст. Тому у зв'язку з атрибуцією цих поховань тут є доречним археологічний, а потім і семіотичний коментар на загальному фоні історичної обстановки епохи.

Чорні клобуки і дикі половці у Побужжі і Подністрів'ї (сторони історико-археологічної інтерпретації). Раніше ми намагались показати, що культурна атрибуція кочових поховальних пам'яток XIII–XIV ст. у Північно-Західному Причорномор'ї лише за типами обряду при відсутності датуючих речей завжди дуже складна. Однак, незалежно від типів обряду, за складом начиння ці поховання достатньо однорідні, щоб судити про наявність майже чи не єдиного культурно-типологічного масиву. З цього, на наш погляд, емпірично обґрунтованого припущення ми виходимо у подальших міркуваннях. Тому виділення індивідуальних рис і варіантів поховального обряду стають продуктивними для розгляду деталей культурно-генетичного процесу кочовиків у нашому регіоні.

Загальне враження про порівняно строкатий, але етногенетично схожий склад кочовиків у золотоординський час у степах Північно-Західного Причорномор'я посилюється при погляді на особливу групу парних поховань. Шість таких пам'яток було

відомо від Волги до Дністра [148, с. 131]. У нашому регіоні одне таке поховання було розкопано у 1899 р. біля с. Суклея на Тираспольщині, друге – на початку 70-х рр. XX ст. біля с. Селіште. Третє було знайдено 1985 р. Буго-Дністровською експедицією ІА АН УРСР біля с. Гольма Балтського району Одеської області. За набором начиння ці пам'ятки також пов'язані з XIII–XIV ст. Всі три зазначених поховання різнотипні з точки зору існуючої типології, яка базується на орієнтації кістяків людей та коней. Аналогії у начинні неминуче приводять до порівняння з територіально близькими добре датованими масивами пам'яток: курганами Поросся і Кам'янського могильника на Дністрі.

Публікуючи й трактуючи матеріали Кам'янського могильника, С.О. Плетньова дійшла висновку, що він залишений якоюсь компактною групою кочовиків у порівняно невеликий відтинок часу. Однак тут спостерігається змішування кількох поховальних звичаїв. Із 16 поховань у 6-ти кістяки людини і повної туші коня орієнтовані на захід, в інших 7-ми – кістяки людини головою на схід без коня. Попри невиразності «канонічних» рис обряду, С. О. Плетньова вважала, що Кам'янський могильник був залишений половцями [99, с. 14–22]. Зі свого боку, Г. О. Федоров-Давидов, прямо не відкидаючи цю можливість, датував дві його могили домонгольським часом, а 6 – золотоординським; від датування інших він утримався [148, с. 146, 154, 262].

Начиння парних поховань також надзвичайно схоже з набором речей XIII–XIV ст. із курганів Поросся та Нижнього Подністров'я. За типами обрядів пороські і більшість тираспольських пам'яток майже аналогічні. Але якщо датування багатьох пороських старожитностей, так само як і поховань Кам'янського могильника, коливається у межах XII–XIV ст., то віднесення ряду тираспольських поховань, датованих джучидськими монетами, до золотоординського часу безперечно [25, с. 104–113].

Уявляється доцільним датувати золотоординським часом і парні поховання (тим більше, що у похованні біля Суклеї є датуюча сережка у вигляді «знака питання»). Очевидно, у цьому новому обряді відбилася помічена нами загальна тенденція до створення змішаних типів за рахунок переселення різних за своїм етнічним складом мас кочовиків, їх постійного контакту і

змішування між собою. Ці процеси прослідковано археологічно на заході степового Причорномор'я, як було показано, ще з XII ст., але найбільш сприятлива обстановка для такого виду змішування, у тому числі й синкретичного, тут, як і в інших районах степів, виникає лише у XIII–XIV ст.

Вважаючи, що Кам'янський могильник належить «диким половцям», С. О. Плетньова була впевнена, що він вказує на існування постійного кочування, яке могло належати до дружньо налаштованої до Галицького князівства половецької орди, яка знаходилась у безпосередній близькості від його південних кордонів у XII – на початку XIII ст. [99, с. 18–27]. Але якщо у могильнику близько половини поховань датується золотоординським часом і лише два – часом утворення могильника, то відносити його до компактної групи кочовиків навряд чи справедливо. Більш вірогідно інше – Кам'янський могильник є неоднорідним етнічно і хронологічно, час його утворення – XIII–XIV ст., і він, очевидно, залишений змішаним чорноклобуцьким населенням і місцевими кочовиками – нащадками диких половців. Виходячи з дати, це сталося у період пересування чорних клобуків на початку золотоординського часу з Поросся на південь і південний захід, тобто у Нижнє Подністрів'я, що відповідає згаданим спостереженням Г. О. Федорова-Давидова.

Очевидно, всі ці процеси були пов'язані з загальною політикою золотоординців по відношенню до залежних від них кочових об'єднань – примусовим визначенням території для кочувань і використанням їх у своїх зовнішньополітичних інтересах. Стає повністю зрозумілим переміщення кочовиків з Поросся до верхів'їв Південного Бугу, Середнього і Нижнього Подністрів'я та Подунав'я, тобто до західних кордонів золотоординської держави, яка в той час утворювалась. Якщо пороські кочовики раніше боронили київські землі від половців, то після монголо-татарського завоювання їхнє перебування на Київщині стає для ординців неістотним, якщо не просто непотрібним. Навпаки, необхідність у контролі над західноруськими землями і західними кордонами в районі Пруту в другій половині XIII ст. різко підвищується.

Тому не дивно, що чорноклобуцький союз племен було насильно переселено до межиріччя Південного Бугу, Дністра і

Пруту, в області диких половців для здійснення якраз цих функцій. Можливо, з цим переселенням пов'язане і зруйноване поховання у с. Флоринівське [50, с. 84–93], яке за речовим комплексом схоже з чорноклобуцькими пам'ятками і за верхньою датою відноситься до XIII ст. Стає зрозумілою і сильна змішаність рис обрядів у Кам'янському могильнику й у власне парних похованнях межиріччя Південного Бугу і Пруту та Нижнього Подунав'я. Кочове населення, яке залишило ці пам'ятки із змішаними «чорноклобуцькими» і «дико-половецькими» рисами у 40–60-х рр. XIII ст., увійшло потім до орди Ногая. Більш пізні пам'ятки на Тираспольщині (як показують монети, знайдені у похованнях) належать, очевидно, нащадкам того самого населення вже першої половини XIV ст., яке зберегло свої поховальні обряди й після витіснення золотоординців з лівобережжя Дністра. До цього сюжету ми ще повернемося. Тут лише зазначимо, що у перше тридцятиріччя після умовно реальної появи монголо-татар у Північно-Західному Причорномор'ї кордони Золотої Орди до підвищення Ногая, за археологічними спостереженнями, не сягали західніше Пруту. У кочовому середовищі проходили серйозні етнокультурні міксації та зміни, пов'язані з новою «імперською» політикою золотоординських ханів. Характер цих змін, не завжди помітний у деталях, також може бути гіпотетично встановлений методами спеціального археолого-семіотичного аналізу.

Тенденції і шляхи зміни поховальної обрядності у нових історичних умовах. Короткий семіотичний коментар до парних поховань. Можливості «семіотичної археології», яка зараз розвивається різною мірою активно у нашій країні [112; 140] і за кордоном [172], поки в методичному відношенні не очевидні, але явно продуктивні як напрямок. Вона налаштована на взаємопов'язане дослідження всього різновиду кочових старожитностей, яке визначалося властивим прадавнім культурам однорідним семіозисом. Тому при вивченні поховальної обрядності конкретної історичної групи в регіоні і в контексті розгляду загальної обстановки цей підхід може бути корисним і для наших цілей.

Розгляд парних поховань кочовиків середини XIII ст. наптовує на думку, що виникнення нового типу обряду в складному,

але в цілому єдиному етнокультурному середовищі може бути інтегрованим або як внесок нового культурного елементу, або як соціальна ознака. Нарешті, у типологічних розробках і класифікаціях прийнято орієнтуватися на незмінність обрядових форм, а також їхньої інтерпретації. Встановлено, що обряд відправляється за безпосередньою участю сприймаючих цю традицію осіб і є колективним породженням у тому розумінні, у якому він невідомий за межами «цензури» суспільної групи. Це забезпечує збереження традицій. Запропоноване традицією відтворення обрядів у типовому вигляді базується, на відміну від канонізованих релігійних обрядів, на варіаціях, які дають можливість пристосовувати той чи інший обряд до конкретних обставин його відправлення.

Розглянемо парні поховання на прикладі могили біля с. Гольма – поховання чоловіка-воїна і жінки. Його докладний опис надруковано [43, с. 117–128]. Тому ми тут лише зазначимо, що з точки зору зміни основних компонентів ритуалу чисто в технічному розумінні варіація не настільки вже велика – якщо б замість жінки був покладений кінь повною тушею або розділений, то обряд відповідав би канонічному печенізько-торкському чи просто печенізькому. Це може означати, що жінку покладено до могили як майно чоловіка, як коня або речі. У такому випадку перед нами не сімейне поховання, а поховання заможного чоловіка з усім необхідним, що може знадобитися у загробному житті. Те, що біля Гольми кістяки орієнтовані головами на захід, як це прийнято в середовищі печенігів і торків, особливого значення, на нашу думку, для атрибуції не має – біля Суклеї вони орієнтовані головами на схід, а невизначеність орієнтації у зв'язку з атрибуцією кочівницьких поховань взагалі характерна для золотоординського часу. Здається очевидним, що тут змішані різні культурні ознаки. Чітко видно й те, що наявність коня вказує на більш вищий суспільний статус померлого у порівнянні з родичами, що спроби замінити коня (й тим самим дотриматись традиційної ритуальної норми) виражаються у випробуванні магичної формулі – «частина замість цілого» [86, с. 176], тобто у наявності кілець збруї, стремен, вудилля та іншого. Самого коня у цьому випадку не клали до могили – його можна було використати більш раціонально. Також

і реальний казан – символ родючості й добробуту – замінено іграшкою-імітацією. До того ж збруя в могилі була вже не потрібна для використання. Дзеркало також носить сліди неодноразових ремонтів. Треба вважати, що ці спостереження можна пояснити; процес соціальної диференціації у кочовому суспільстві розвинувся до такого стану, коли нерентабельна традиція пильного обрамлення поховання суперечить насущним можливостям і потребам конкретного колективу.

Вважаємо, на цьому прикладі можна бачити, що кочова спільнота, до якої належали поховання, не була єдиною за своїм етногенетичним складом і являла собою об'єднання, яке склалося з різних у соціальному відношенні вихідців з печенізько-торкського і половецького середовища, у багатьох випадках синкретичних за своїми культурно-ідеологічними уявленнями. Ця спільнота (рід, плем'я), яка була переселена із Поросся у межиріччя Південного Бугу і Дністра монголо-татарами і частково асимільована місцевими кочовиками – дикими половцями, була нестабільна господарсько-економічно й соціально, тому що використовувалася завойовниками для пограбування прикордонних руських земель, до того ж без врахування внутрішніх інтересів самої спільноти.

Також можна бачити, що поховання, яке ми розглядаємо, належало, мабуть, людині середнього рангу в кочовій ієрархії (про це свідчать численні «порушення» ритуалу), однак достатньо високого, щоб претендувати на особливу увагу. Більш багатих немонгольських поховань цього часу навряд чи слід чекати – відомо, що в Золотій Орді підлеглу кочову аристократію було безжалісно вирізано, й монголо-татари самі стали керуючою верхівкою кочовиків, перетворивши їх у податне населення, яке поступово через зубожіння починало осідати на зимівлі біля річкових переправ і рибних промислів. Проте, ймовірно, померлий був доволі заможний і вельможний у межах даного кочового об'єднання і володів усіма необхідними соціально значними атрибутами – престижність ритуалу виявилась у створенні спеціального насипу над великою могилою, гратчастої труни, у наборі речей (чи їх семіотичних замінів), в супроводі жінки, що в даному випадку особливо показово для інтерпретації.

За справедливою, як на нас, думкою Л. М. Гумильова, «на-
сильственное ограничение пределов кочеваний приводило к
сокращению территории, могущей прокормить лишь опреде-
ленное количество людей, входящих в ее геобиоценоз» [32,
с. 113–114]. Спроби адаптації до несприятливих умов, які утво-
рилися, проявляються в різних формах, але часто – у свідомо-
му регулюванні чисельності кочового об'єднання, де певному
числу чоловіків-воїнів може відповідати мінімально необхідна
для виживання кількість голів скоту, а також жінок і дітей. Не
виключено, що в кризових господарських ситуаціях коні могли
цінуватися вище, ніж, скажемо, наложниці. Це було необхід-
ним для підтримки високих бойових якостей кочових племен.

У нашому випадку, з одного боку, кочовий колектив не міг
дозволити собі нерентабельну втрату коня, а з іншого – не міг
порушити традицію поховання знатної людини з конем. У цьо-
му розумінні жінка «заміняє» коня як соціальний знак – обряд
в очах колективу зберігає внутрішню семантичну єдність.

Така підміна була повністю можлива у свідомості кочовиків
другої половині XIII ст. – Марко Поло засвідчив «татарський»
поховальний звичай скріплювати вогнем шлюб між померлим
чоловіком і жінкою: «мёртвую девку дают в жёны мёртвому пар-
ню, потом пишут уговор и сжигают его, а когда дым подни-
мается в воздух, говорят, что уговор понесло на тот свет...» [64,
с. 92]. Сліди вогню на кришці труни, зафіксовані в похованні
біля Гольми, а також знайдені вуглинки у заповненні могили
тоді набувають «весільного» значення. Тому що після смерті чо-
ловіка навряд чи вбивали його жінку – жінка у шлюбі користу-
валася достатньою повагою і, овдовівши, ставала жінкою дівера,
навіть якщо новий шлюб був фікцією [31, с. 135]. Тому вбивали
не жінку, а наложницю-рабиню, і новий, посмертний, шлюб
воїна з цією жінкою здійснювався за допомогою вогню, який
пов'язував їх у нове подружжя [102, с. 79].

За антропологічним визначенням (С. П. Сегеда), чоловіку
було близько 40 років, а жінці – близько 50. Це здається незрозу-
мілим у зв'язку зі шлюбними звичаями кочовиків – наложниця
повинна бути молодою. Однак при врахуванні семіотичності
заміни компонентів обрядовості літня жінка повністю могла
бути «заміною» «дійсної нареченої». Видно, вбивати молоду

наложницю у нашому випадку також вважали недоцільним. Це не обов'язково означає, що літню жінку було насильно вбито, – вона могла померти в один час з воїном. Такі спостереження можуть бути ще одним культурно-археологічним показником суспільної нестабільності кочової групи, яка пристосовує традиційний обряд до зовнішніх умов, що змінюються.

Важко судити, наскільки доказова така реконструкція з позиції «семіотичної археології». Але якщо вона достеменна і правильна, то може наглядно демонструвати на конкретному історичному фоні появу нового поховального обряду в кочовиків у золотоординську епоху в період зламу традиційних етнокультурних об'єднань і змін соціально-економічної обстановки в степах Причорномор'я у середньовіччі.

Отже, підвладні золотоординцям «чорні клобуки» і «дикі половці» були переселені в середині XIII ст. у межиріччя Південного Бугу і Дністра, у Середнє і Нижнє Подністрів'я. П. Ф. Параска також впевнений, що наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. до сфери володарювання монголо-татар було втягнута майже всю північно-східну частину Дністровсько-Карпатських земель [94, с. 36]. Це було пов'язано з тим, що головною метою ханів у цей час було підкорення Галицько-Волинського князівства.

На півдні нашої зони небезпека для Угорщини з боку степу виникла у 60-ті рр. – вона була пов'язана з походом монголо-татар 1264 чи 1265 рр. до Візантійської імперії. «Скіфів», які перейшли Дунай перед цим походом, Н. Григора називає половцями або куманами [29, с. 24–35]. Г. Пахімер називає скіфів «західними тохарцями», маючи на увазі, очевидно, половців, і відрізняє від них «туземних тохарців» – монголо-татар [95, с. 165]. За свідченням Н. Григори, після повернення із походу «скіфи» гнали перед собою, як худобу, велику кількість жителів Фракії. Можливо, військова здобич зблизила монголо-татар з місцевими кочовиками, для яких перспектива подальших грабіжних походів на Балкани уявлялася привабливішою за власне закабалення. Останнє, зрештою, незабаром трапилося за Ногаю. До цього Ногай поводився з «західними тохарцями» «дружелюбно и запросто» [95, с. 211].

2-й період (середина 60-х рр. XIII ст. – початок XIV ст.). Піднесення та крах Ногая

Якщо для попереднього періоду ми не мали достовірно датованих археологічних пам'яток, пов'язаних з кочовиками у межиріччі Дністра і Дунаю, чи були змушені виділяти їх із загальних історичних міркувань, то їхня поява тут може впевнено пов'язуватися з останньою третиною XIII або з першою половиною XIV ст. Це означає, що час здійснення поховань співпадає з хронологічними рамками другого і третього періодів завоювання золотоординцями цієї території за запропонованою нами періодизацією.

Те, що поховання не вміщують численного начиння або ж в них мало вузько датованих матеріалів, не дає іноді можливості провести чітку межу між пам'ятками різних періодів. На допомогу приходить аналіз нумізматичних даних. Значення топографії поодиноких монетних знахідок на заході Золотої Орди поки що, видно, недооцінюється дослідниками [92, с. 22–24]. Не менш важливі і знахідки скарбів, тезаврація яких звичайно пов'язана з певними кризовими подіями в Орді. Ми звертаємо на це увагу не випадково – раніше Г. О. Федоров-Давидов припустив, що знахідки джучидських монет на заході причорноморських степів можуть вказувати на більш інтенсивний розвиток товарно-грошових відносин у степовиків Придністров'я у другій половині XIII ст., ніж деінде у південно-європейських степах [148, с. 216–218].

Звертаючись до нумізматичних знахідок, можна констатувати нерівномірність їхньої топографії у Північно-Західному Причорномор'ї. Хронологічний же розподіл знахідок різний по обидва береги Дністра. Так, у землях, що прилягають до Нижнього Дунаю, переважають монети XIII ст. – порівняно з монетами XIV ст. їх набагато більше. У той самий час на схід від Дністра число джучидських монет, карбованих раніше початку XIV ст., не дуже велике. Навпаки, випадкові знахідки мідних джучидських монет XIII ст. у придунайській смузі Добруджі і Мунтенії дуже часті [146, с. 345–350]. Також на захід від Дністра відомо три великих скарби, заритих на межі XIII–XIV ст.

Подібні скарби на схід від Дністра поки що не знайдено, за винятком скарбу на о-ві Березань, територіально віддаленого від Дністровсько-Дунайських земель [11, с. 38–46]. Скарби на захід від Дністра – Акерманський, Оцеленський і Узунбаїрський – нараховують сотні монет кінця XIII ст., і в цьому відношенні з ними не може рівнятися жоден з відомих скарбів джучидських монет більш пізнього часу. Монети хана Токти – найчастіше сарайські чи їх імітації. Тезаврація скарбів карбу не пізніше 1299–1300 рр., як нам здається, пов'язана з міжусобною війною кінця XIII ст. в Золотій Орді між ханом Токтою і темником Ногаєм.

На думку О. Ілієску і Г. Сіміона [173, р. 217–220], знахідка Узунбаїрського скарбу свідчить про те, що на Нижньому Дунаї у кінці XIII ст. виник і існував деякий час якийсь центр кочовиків. Так це чи ні – судити поки що важко. Однак ясно, що політична влада золотоординців, безсумнівно, до цього часу поширилася на правобережжя Дунаю і навіть на Балкани. Про це, зокрема, свідчать монети болгарського царя Георгія I Тертера (1280–1292), карбовані після 1285 р. На них зображено місяць і зірку, а також фігуру людини. Поява цих символів указує на підкорення Болгарії Золотою Ордою [53, с. 298].

Крім того, одна з монет Узунбаїрського скарбу начебто прямо вказує на його місцеве походження, а також пояснює політичну обстановку в Нижньому Подунав'ї наприкінці XIII ст. – на ній читається ім'я Ногая. Монета місцевого, невідомого раніше, карбу (в місті Вічині у гирлі Дунаю) і є одним із свідчень достатньо стійкого володарювання на цій території Ногая, який загинув у 1300 р. у битві під Кугальником (Куяльником) з загонами Токти.

Більшість пам'яток матеріальної культури на Нижньому Дунаї (у тому числі датованих монетами) досить чітко пов'язується з часом діяльності Ногая. Місце знаходження його ставки східні автори виділили як «Залізні ворота» та «Ісакча» [94, с. 63]. Нам уявляється, що співставлення топоніма «Залізні ворота» з їхньою сучасною назвою і місцем знаходження в повіті Мехединця в Румунії сумнівне – воно дуже далеко від Ісакчі. Ставка Ногая могла міститися на місці теперішнього селища Ісакча, на правому березі Дунаю, в Тульчинському повіті, навпроти с. Орловка. Крім того, саме поняття «Залізні ворота» з давніх-давен пов'язується з переправою через Дунай [13, с. 198]. Така

переправа з часу персидського царя Дарія була відома у районі Ісакчі і в усі часи була для кочовиків ключем до Південно-Східної Європи. Тут-таки, на лівому березі Дунаю, спостерігається і більш висока, порівняно з іншою територією Буджаку, концентрація кочових пам'яток.

Політична історія Ногая описана доволі докладно [19, с. 44–50]. Для нашої теми є важливим те, що в результаті завоювань темника в 70-х рр. XIII ст. у Північно-Західному Причорномор'ї склався улус, який політично відокремлювався від Золотої Орди. Території на захід від Дніпра, які підкорились Ногаю, розширялись на південь по узбережжю Чорного моря до гирла Дунаю. Це підсилювало тиск монголо-татар на сусідні держави і народи в цьому регіоні. Темник втручався в справи балканських держав, у болгарсько-візантійські відносини, тримав під загрозою навали Угорщину, підбурював князів Південно-Західної Русі на військові дії проти Польщі та Литви, намагався встановити самостійні дипломатичні відношення з іншими країнами. Очевидно, утворення ногайського улусу в контактній зоні Північно-Західного Причорномор'я викликало демографічні зміни, які, за археологічними спостереженнями, пов'язані з відступом у цей час населення з межиріччя Пруту і Серету в передгір'я Карпат [186, р. 141–142]. Можливо, це було землеробське і вівчарське східнослов'янське та волоське населення.

У зв'язку зі сказаним не має підстав встановлювати «домініальні» кордони улусу Ногая на захід від Серету, а також на південь від гирла Дунаю. Зрозуміло, політичний вплив темника значно поширився на південь і захід. Однак археологічні і нумізматичні спостереження у сукупності з відомостями про розповсюдження ординських кочувань приблизно окреслюють якраз вказаний нами ареал. Натиск кочової стихії на заході в цілому не збільшився, а демографічне напруження по всій зоні південноруських степів втілювалося лише у міжусобних війнах рубежу XIII–XIV ст. в Золотій Орді.

Таким чином, після походів Бурундая на Південно-Західну Русь у 1258–1259 рр. дійсно починається активне вторгнення завойовників у Північно-Західне Причорномор'я. За Ногая цей край перетворюється на плацдарм для походів на Болгарію і Візантію. Однак при цьому не виключено, що Болгарія

продовжувала претендувати на Нижнє Подунав'я і на південь Пруто-Дністров'я. За повідомленням Гійома Рубрука, в середині 1250-х рр. ця земля, належала Асеню [111, с. 89]. Ясно, що це повідомлення належить до золотоординського періоду. Мабуть, претензію на Подунав'я висловлювала й Візантія – наприклад, Кілія в XIII–XIV ст. залишалась місцем вигнання високопоставлених візантійських осіб. Це не означає, що загальна кількість тутешнього кочового і землеробського населення зменшується – можливо, вона навіть дещо збільшується. Про переселення сюди, наприклад, частини східних слов'ян може свідчити знахідка енкалпіону київського виробництва [115, с. 418]. Деякі групи кочовиків продовжують переміщуватися у Подунав'я з Поросся.

Отже, очевидно, що з середини 60-х рр. XIII ст. в регіоні володарювали степовики. Ногай, який тут оселився, спираючись на підвладне йому місцеве населення, провадив самостійну політику, яка іноді йшла врозріз з інтересами центральної золотоординської адміністрації. Він відмінив тут не лише інститут баскаків, але й допоміг Болгарії і Візантії придушити повстання Івайла та став фактично володарем улусу Джучі. В руських літописах Ногай часто іменується царем чи ханом [89, с. 70]. У Північно-Західному Причорномор'ї утворився другий політичний центр Золотої Орди, його правитель вступав у самостійні відношення з Єгиптом, видавав «ярлик» на велике князювання Дмитру Переяславському [59, с. 107–135], садовив на престол хана Токту, захопив Крим і подарував його своєму онукові [118, с. 54–56]. Союзу з Ногаєм прагнуло багато європейських держав – Польща, Угорщина, Болгарія, Сербія та інші. Сіючи ворожнечу в руських землях, він дав тому-таки Дмитру Переяславському в 1283 р. військо для походу на Новгород. Провідну роль кочовиків-завойовників можна відстежити, як вже йшлося, за випадковими знахідками джучидських монет у степах: у XIII ст. вони рееструють найбільший розвиток торгівлі у Нижньому Подністров'ї, який затухає у XIV ст. після краху авантюр Ногая [148, с. 214–216].

3-й період (початок – 60-ті рр. XIV ст.). «Реставрація» Золотої Орди. Кочовики й осіле населення

Загалом, третьому періоду золотоординського володарювання в Північно-Західному Причорномор'ї, за нашою періодизацією, відповідають археологічні поховальні пам'ятки у межиріччі Дністра і Південного Бугу. Їх концентрація у районі лівобережжя Нижнього Дністра, очевидно, вказує на якийсь політичний рубіж. Вище ми намагались показати, що з писемних джерел впевнено випливає висновок про те, що в першій половині XIV ст. Дністер був довгий час реальним рубежем золотоординських володінь на заході – Буджацький степ у перше десятиріччя XIV ст. опинився під владою болгарського царя Федора Святослава. Можливо, якраз від цього часу і залишилась частина цієї кераміки, яку деякі археологи вважають балкано-дунайською і в такий спосіб продовжують час існування цієї культури до XIV ст. Очевидно, в ході боротьби Ногая і Токти в Болгарії знайшлися сили, що підтримували обидві сторони. Син убитого Ногая Джека (Чака) запропонував болгарському царю Федору Святославу поділити між ними свою державу. Однак проти нього виступили еміри Таз і Тангуз, які планували при цьому «грабительський поход на землі влахов и русских» [138, с. 117]. На думку П. Ф. Параски, «земля влахов» – це Тирновська Болгарія, а «земля русских» – область між Дністром і Карпатами, які населяли східні слов'яни, утворюючи традиційно руську політичну сферу, причому й Болгарія, і вся Південно-Західна Русь залежали від Ногая [94, с. 63–65]. Розбитий Джека знайшов притулок у «країні аланів», які у 1300 р. добивались дозволу на поселення у межах Візантії, щоб позбавитись від татар [74, с. 324–326].

Все це може означати, що західніше Дністра навіть під час володарювання монголо-татар існувало кочове та напівкочове і напівосіле населення. Таке становище зумовило розстановку сил у регіоні, що змагалися між собою. Після перемоги Токти Джека був в угоду йому страчений у Тирновській фортеці. Традиційно вважається, що Токта подарував своєму тодішньому союзнику – болгарському царю, який зрадив Ногая, – землі від Дунаю до Дністра [66, с. 26–32]. Не виключено, що це було оформлено як

подарунок Федору Святославу в подяку за допомогу в ліквідації «осиноного гнізда» Ногая. Суттєві мотиви такого кроку були, на нашу думку, інші. В умовах феодалських усобиць, селянських заворушень, вторгнень ззовні сама Болгарія не мала реальних сил, щоб претендувати на ці землі. Однак, остерігаючись нової хвилі опозиції на заході, Токта перекинув функції правителя цих земель на свого посередника, що мало послужити послабленню антагонізму між місцевим сепаратистськи налаштованим середовищем і Сараєм. Дарунок виявився вдалим піруетом золотоординської політики і дозволив зберегти реальну владу над степами Північно-Західного Причорномор'я ще на декілька десятиліть. Успіх цієї події був визначений і тим, що частину осілого населення цього краю складали, мабуть, слов'яни. Так, 1308 р. було записано, що на північ від Дунаю населення говорить тією самою мовою і сповідає ту саму релігію, що й болгари.

Отже, на початку XIV ст. володіння монголо-татар на захід від Дністра не зафіксовані. В Дністровсько-Карпатських землях для цього часу рядом авторів виділяються такі політичні зони: руська, болгарська і умовно «угорська». Перші дві зони сплачували данину монголо-татарам. «Угорську» зону завойовники в такий спосіб контролювати не могли.

У зв'язку з розповсюдженням кочовищ степовиків наведемо нові топографічні спостереження. Як уже зазначалось, у Дністровсько-Бузьких землях поки не відомі численні поховання кочовиків XIII ст., а з початку XIV ст. ситуація змінилася, мабуть, у зв'язку з обмеженням золотоординських кочівель Дністром. При цьому цікаво згадати, як свого часу Ф. К. Брун припускав, що район лівобережжя Дністра, де потім було відкрито велику кількість поховань першої половини XIV ст., був місцем кочовищ Ногая [13, с. 353]. Дослідник спирався на відомості морської мапи Андреа Біанко 1436 р., де порівняно невеликий регіон, обмежений нижньою течією Дністра і його лівою притокою Кучурганом, позначений як «юрт Ногая» [68, с. 70–107].

З одного боку, наявні суперечливості історичних відомостей і археологічних датувань можуть вказувати на необґрунтованість думки Ф. К. Бруна. Але, з іншого боку, їх легко пояснити, якщо врахувати, що йдеться не про ставку самого Ногая, а про орду темника – їх можна назвати «ногаївцями». Головна маса

цих кочовиків, безсумнівно, залишилась на колишніх землях – адже найближчі родичі Ногая (крім Джеки і його близьких) здались на милість Токти, що дозволило їм зберегти структуру очолюваних ними кочових об'єднань. Якщо врахувати, що в цей період кочовики у своїх пересуваннях були пов'язані певно виділеними маршрутами і зонами, то питання про їхнє переселення в іншу місцевість було досить складним. Тому цілком ймовірно, що в нових умовах на нащадків золотоординців, яких привів у Дністровсько-Дунайські землі Ногай, були покладені функції керування і контролю за діяльністю васальної Болгарії. Не виключено, що ця група кочовиків все ще відчувала себе пов'язаною з могутнім темником – це і відобразилось на мапі А. Біанко.

Розселення колишніх підлеглих Ногая на лівому березі Дністра могло стати наслідком певного політичного розрахунку, а могло бути й договірним зобов'язанням Токти перед болгарами. У будь-якому випадку, цей крок значною мірою підготовлений попередніми подіями – переміщення «ногаївців» на схід до часу перемоги Токти було вже, скоріш за все, здійсненим фактом.

Спробуємо прослідкувати це переміщення. Топоніми у Північно-Західному Причорномор'ї, які пов'язуються з діяльністю Ногая на Дунаї – «Залізні ворота» та Ісакча, – вже згадувалися. Ще один топонім – Куганлик, місце вирішальної битви Ногая з Токатою, – ототожнювався Ф. К. Бруном з одним із одеських лиманів – Куяльником. Ще одна назва – Аліяга – наводиться Григором Пахимером при описі повстання Івайла-Лакхани [95, с. 210–218]. Навряд чи правомірно пов'язувати її з містечком Аліага у Фракії, як це зробили коментатори Пахимера, – відомо, що вже у початковий період повстання золотоординців було відтиснено за Дунай [59, с. 107–135]. Ногай міг бути лише на схід від Дунаю, але ніяк не у Фракії.

У пошуках пояснень дозволимо собі пов'язати топонім «Аліага» з сучасним гідронімом «Аліяга» у Буджацькому степу. Якщо це так, то можна з певною достовірністю судити про переміщення орди Ногая у Північно-Західному Причорномор'ї. Не виключено, що з тактичних міркувань кочовища Ногая були зміщені на схід від Аліяги. Те ж саме могло статися і в період боротьби з Токтою, коли у пошуках оперативного простору темник пере-

містив свої орди на схід від Дністра. Розбитим на Куганлику «ногаївцям» вже не судилося повернутись на Дунай: очевидно, вони за волею Токти розмістили свої кочовища на лівому березі Дністра.

Чи є археологічні та історичні свідчення відступу золотоординців у межиріччя Дністра і Південного Бугу в цей час? Відзначена нами перевага змішаного чорноклобуцького, печенізько-торкського та половецького населення у кочовому середовищі у другій половині XIII ст. на Лівобережжі Дністра зберігається. Згадана група тираспольських поховань датується якраз цим часом. До нього ж відносяться й такі індивідуальні за обрядом пам'ятки, як поховання людини з окремою ямою для коня. Вони давно привернули до себе увагу. Г.О. Федоров-Давидов виділяє чотири типи (БХХІ – БХХІV за введеною ним індексацією), які зустрічаються у східноєвропейських степах, де поховані покладені на спину, головою на захід. Ями подекуди з уступами та підбоями, кістяки коней лежать головами як на захід, так і на схід.

Такі поодинокі пам'ятки з'являються у XII ст. на Північному Кавказі і в Подністров'ї; у XIII–XIV ст. вони відзначені у Поволжі, але концентруються у Подністров'ї та суміжних районах [148, с. 147, 161]. Всього тут відомо 16 поховань: в Кам'янському могильнику – 6, у Тирасполі – 7, в Буджаку, на річці Когильник, – 1, на Березанському лимані – 1, на Нижньому Дунаї – 1. Вже згадувалось про неправомірність приписування цих пам'яток тільки половцям XII ст. Дійсно, група пам'яток з окремою ямою для коня – тираспольська – датується 12 монетами ханів Тулабути (1287–1290 рр.), Токти (1291–1313 рр.) і Узбека (1313–1337 рр.). Типологічно є близьким їм поховання біля с. Кам'янка на Березанському лимані. Виходить, що всі вони залишені приблизно в один час – у період відступу золотоординців на схід, коли степова частина Буго-Дністровські межиріччя перетворюється у прикордонні західні межі кочування. Саме тоді у цей район переселялися кочовики, які залишили поховання з окремою ямою для коня. Вони можуть служити «маркіруючими» для розгляду кочової спільності, яка тут виділяється.

За складом інвентарю ці поховання виділяються відносним багатством, особливо поховання біля Кам'янки на Березансько-

му лимані. Якщо саме у цей час Буто-Дністровські землі набувають важливого торговельного, економічного та військового значення як район для здійснення західної політики Золотої Орди, який потім стане плацдармом для її експансії на захід за Узбека, то інтерпретація таких пам'яток може бути достатньо впевненою і показовою. Всі вони розміщені на лінії традиційного причорноморського торговельного і військового шляху зі сходу до дністровських переправ. Найбезпечнішою і зручною для вторгнення до Буджаку великих військових підрозділів була переправа біля Бендер – вона завжди використовувалась у цих цілях, в тому числі й для вівчарських переправ зі всієї Бессарабії і Молдови [184, р. 73–176]. Тому не є дивним скупчення біля Бендер і Тирасполя великого числа поховань цього часу, яке може свідчити про наявність постійних кочувань: район Тираспольщини відіграв у військово-політичному й економічному відношенні особливу роль як база для здійснення рейдів на захід, у степи Буджаку й на Дунай. Щодо Побужжя, то, на думку К. К. Шиліка, кочовики переправлялися через Бузький лиман дещо північніше сучасного Парутина, а Березанський лиман перетинали у верхів'ях. Звідси основний шлях південною частиною межиріччя Південного Бугу і Дністра йшов до переправи біля сучасних Бендер. Знаходження поховання цього часу біля верхів'я Березанського лиману може бути тому непрямим підтвердженням [40, с. 224–240].

Зрозуміло, можливо й інше походження цього поховання. Знаходячись на торговельному шляху, куди були переміщені чорні клубуки і кровні їм кочовики, які залишили поховання з ямами для коней [148, с. 151–152], воно могло належати одному з них – воїну, який супроводжував караван і помер чомусь у дорозі. Присутність халата з червоного шовку із золотим шиттям китайського походження (визначення А. К. Йолкіної) у цьому розумінні показове – воно не тільки вказує на контакти цієї групи кочовиків зі Сходом, але й на достатньо високий статус померлого у своєму середовищі; відомо, що імпортна тканина була предметом розкоші і могла належати лише найзаможнішій аристократичній верхівці номадів. Про це ж свідчить складність і престижність самої могили – підкурганна яма з заплечниками, перекриття, кам'яні креpidи і постамент тощо, а також багате начиння. На Тираспольщині поховання такі самі або дуже схожі.

Треба вважати, що такий досить індивідуальний обряд – поховання з окремою ямою для коня – не є суто культурним проявом. У певному етнокультурному середовищі він підкреслював і особливий, досить високий соціальний статус померлого. За набором і начинням ясно, що, незважаючи на відсутність золотих речей, березанське поховання, як і ряд тираспольських, відноситься майже чи не до вищого розряду: вершник з шоломом, шаблею, кинджалом, стрілами, луком, конем і предметами збруї – тобто повною мірою відповідне образу воїна – епічного батира, озброєного та з засідланим конем. Червоний колір домовини підкреслює військову доблесть і мужність. Важливою є також знахідка булави – символу влади. Як зброя у кочовиків вона використовувалась рідко.

Очевидно, звичай класти до могили повне озброєння у золотоординських кочовиків поширювався лише на знатну верхівку суспільства, яка складала меншість. За аналогією з російським матеріалом поховання з окремими ямами для коня можуть відноситись до другого розряду військової ієрархії. Це легко озброєні вершники-лучники, їхня головна зброя – лук і стріли – доповнювалась сокирою, булавою, а також списом, зрідка залізним обладунком. У складі начиння можливі стремена, сідло. Таке співставлення в нашому випадку правомірне – якщо припущення про початкове «поросько-половецьке» походження цих пам'яток є вірним, то, незалежно від шляху їхнього проникнення у Буго-Дністровське межиріччя з півночі чи з Поволжя, вони генетично пов'язані з південноруськими збройними центрами. Після монгольського завоювання це проявилось ще яскравіше у зв'язку з переорієнтуванням руського збройного ремесла на східний експорт. Руська зброя особливо цінувалась і купувалась кочовиками [60, с. 66–67].

Не заглиблюючись тут спеціально в коло питань, які стосуються соціальної стратифікації кочового суспільства і можливостей її археологічної реконструкції, відмітимо лише, що багаті поховання золотоординського часу в нашому регіоні доволі спорадичні і є не тільки культурно-атрибутивною ознакою, яка дозволяє судити про етнічний склад кочовиків у Північно-Західному Причорномор'ї. Очевидно, кочові групи знаходились тут на другій чи третій стадії кочування (за С. О. Плетньовою), що раніше

археологічно виразно не зафіксовано. На схід від Дніпра, в Дешті-Кипчаку, особливо багаті поховання кочовиків відомі вже у XIII ст. [93, с. 14–36]. Щодо заходу степового Причорномор'я, то зміни в соціальній структурі, які починають відображати процеси переходу з однієї стадії кочування на іншу, проходили повільно і, можливо, зворотно, але різко посилились у золотоординський час. Якоюсь мірою це підготувало і наступне утворення окремого центру золотоординської культури в Пруто-Дністровському межиріччі за часів Узбека і Джанібєка.

Повертаючись до цього регіону, знову підкреслимо, що протягом майже всієї першої чверті XIV ст. немає ніяких повідомлень про участь монголо-татар у подіях в Подунав'ї і на Балканах. Їх активність спала і по відношенню до Галицько-Волинської Русі, Литви, Польщі і Угорщини. Поступово вона збільшується після воцаріння Узбека. Перша засвідчена військова активність монголо-татар на північному заході нашого регіону зафіксована у 1315 р. і була спрямована проти Литви. Потім, у 20-ті й 30-ті рр., загальне положення Дністровсько-Карпатських земель починає змінюватися у зв'язку з новою хвилею експансії Золотої Орди. У джерелах з'являються відомості про участь «скіфів» у балканських подіях [29, с. 26–28]. В середині 20-х рр. була ліквідована влада тирновського правителя Болгарії на північ від Дунаю – Михайла Стратиміра, який правив після Федора Святослава і володів землями тільки до Дунаю. В 1327 р. «велика кількість скіфів» переправилась через Дунай, пройшла всією Фракією і зробила великі спустошення і пограбування. За відомостями ал-Амарі, західні кордони держави Узбека розміщувалися біля Дунаю [138, с. 236–237]. Розквіт військової могутності Золотої Орди до цього часу був зафіксований на італійських мапах П. Вісконте і М. Санудо [67, с. 44]. Такий самий золотоординський прапор (бунчук) над Білгородом і Вічиною поміщено і на мапі А. Дульгера в 1339 р. Вічина була, поряд із Білгородом, найважливішим центром торговельних інтересів генуезців у Карпато-Дунайському регіоні в XIII–XIV ст. В середині XIV ст. ця роль переходить до Кілії [67, с. 21].

Таким чином, 20–30-ті рр. XIV ст. на території Північно-Західного Причорномор'я – це час майже безсуперечного володарювання Золотої Орди, і її реальні західні межі знову сягають Серету й

Дунаю. Тиск на південноруські землі ослабнув, і Південно-Західна Русь, залишаючись данницею ханів, відпочивала від руйнівної присутності золотоординських військ на своїй території. Орда не могла стати на перешкоді литовському князю Гедіміну в середині 20-х рр. дійти до Києва і захопити землі околиці, хоча «татарська» допомога була на боці володимирського і київського князів. Основна увага ординської дипломатії в той час була спрямована на князівства Північно-Східної Русі, де вона розпалювала ворожнечу, протиставила Твер – Новгороду, Москву – Твері тощо. Це забезпечувало сприятливі політичні умови для Східного Прикарпаття, в північній частині якого, у великому районі «землі-князювання», проходив первісний етап волосько-слов'янського симбіозу й етногенезу молдавського народу. На ці два десятиліття в центральній та в південній частинах контактної зони Північно-Західного Причорномор'я настала епоха відносної стабілізації, і влада ординців виявляється достатньо міцною в степах до кінця 30-х рр. – часу активізації Угорщини на своїх східних кордонах.

Якщо судити по кількості датованих поховальних пам'яток, то золотоординці до 20-х рр. XIV ст. на захід від Дністра з'являлись лише епізодично. З датованих пам'яток тут виділяється Градешка – поховання, яке знаходиться порівняно далеко від Подністров'я, між селами Новосільське і Орловка Одеської області, на плато корінного берега Дунаю, навпроти згаданої переправи біля Ісакчі. Конструкція могили характерна для золотоординського часу (з підбоем), але відрізнялась своїми розмірами (2,6 x 2 x 2,8), а також з окремою ямою для коня. Із залишених грабіжниками предметів найбільший інтерес являють датована золота сережка у вигляді «знака питання» і празький гріш Іоанна I Люксембурзького (1311–1318 рр.). Він достатньо чітко датує поховання 20–30-ми рр. XIV ст., тобто часом правління хана Узбека. Ми вважаємо (за станом монети і загальною історичною ситуацією), що пограбування могло статися, швидше всього, на рубежі 30–40-х рр. XIV ст., у часи, коли починалися активні військові сутички між золотоординцями і угорцями. Отже, знахідка європейської монети у кочовому похованні для ординського часу сама по собі досить несподівана – наскільки нам відомо, вона є першою для Північно-Західного Причорномор'я. Більше

того, на території всього Пруто-Карпатського регіону до цього часу відмічена лише одна знахідка празького гроша Іоанна I Люксембурзького у складі Серетського скарбу. Вочевидь, в Золотій Орді європейськими монетами зовсім не користувалися. Показово, що із 926 монет XIV ст., знайдених у Старому Орхеї, лише 7 – європейські, а решта – джучидські. Та й взагалі монети з кочових поховань цієї доби також джучидські. Зрозуміло, що європейські монети в Орді не розглядались як грошові одиниці і навіть у контексті обрядовості не були грошовими символами – символіка була, безумовно, іншою.

Очевидно, грабіжниками були угорські солдати, й не виключено, що хтось із них міг загубити празький гріш – вони були поширені у той час в Угорському королівстві. Наскільки можна судити по грабіжницькому лазу в центрі могили, мародери добре знали місце розташування померлого і пограбування сталося, очевидно, незабаром після поховання.

Описана пам'ятка дає найбільш достовірну верхню дату всіх відомих у Північно-Західному Причорномор'ї кочових поховань домонгольського і золотоординського часу. Зрозуміло, що поховання належало заможному і багатому золотоординцю – беку або еміру, який керував військовими діями на західних кордонах Орди у часи сутичок з угорцями. Раніше наші колеги припустили, що це поховання належить командирі ескорту знаті третьої жінки хана Узбека, який помер під час подорожі з Хаджитархана до Константинополя при очікуванні на переправу через Дунай, – еміру Байдару (осінь 1337 р.). Важливо те, що в типологічному відношенні пам'ятка, яка розглядається, схожа з похованнями на Тираспольщині і на Березанському лимані, що репрезентують елітарні верстви золотоординців у нашому регіоні. Її більш пізнє датування порівняно з придністровськими пам'ятками підтверджує відомості, які є про пізніші проникнення ординців на Нижній Дунай. Однак поодинокість такого роду поховань на захід від Дніпра говорить не тільки про високий соціальний статус померлого – вона підтверджує, що проникнення золотоординців у XIV ст. в буджацькі степи не було міцним і органічним і тому не могло суттєво вплинути на процес етногенезу в кочовому середовищі в центрі контактної зони, яку ми виділяємо.

Наприкінці 1330-х рр. намагання Золотої Орди до закріплення на Нижньому Дунаї безсумнівно – монголо-татари захоплюють Вічину в гирлі Дунаю в 1337 році. Відповідні дії Угорщини в цьому районі були невдалі. Центральна лісостепова частина Пруто-Дністровського межиріччя знову входить до складу Золотої Орди, її хід соціально-економічного розвитку краю був тимчасово змінений. Йому був також наданий золотоординський шлях розвитку, головним змістом та метою якого було систематичне збирання данини та податків з місцевого населення. Політичний та деякий економічний підйом краю, наскільки можна судити за археологічними та нумізматичними джерелами, почався у часи правління хана Джанібєка, тобто з 1340-х рр.

Міста у монголів з'явилися після завоювань та утворення великих держав. Вони виникли у кочовому степу як на порожньому місці, так і в окраїнних районах (Волзька Булгарія, Крим, Хорезм), де існувала міська традиція: міста золотоординського часу були містами місцевого населення, яке потрапило під владу Золотої Орди [148, с. 209].

Пруто-Дністровське межиріччя також було одним з окраїнних районів Золотої Орди, але тут простежуються обидва шляхи розвитку міст. Перший був характерний для пониззів Дністра та Дунаю, де існувала міська традиція, попередня золотоординському володарюванню. Тут міста, очевидно, були продовженням міст домонгольського часу [16, с. 122–124]. Вони стали містами місцевого, швидше всього, різноетнічного населення, яке знаходилось під владою ханів, – це Білгород, Кілія, Вічина тощо. В джерелах мало повідомлень про їхній вигляд. Лише розкопки золотоординського Білгорода показали, що він був у першій половині XIV ст. одним з великих приморських ремісничко-торговельних центрів на південно-західній окраїні Золотої Орди.

Другий шлях був пов'язаний з виникненням золотоординських міст на нових місцях. Короткі відомості про залишки в містах межиріччя Дніпра та Дністра [53, с. 82–84] дуже розпливчаті та невизначені, але і вони дозволяють припускати значний розвиток тут містобудівництва у XIV ст. Міста, які знаходились у північній частині цього району, вирости на тогочасному тор-

гівельному шляху, який поєднував Львів з Кримом. Цей шлях проходив униз Південним Бугом до Вітовтова броду (біля сучасного Первомайська) і далі по річці Громоклії і через Давидів Брід на Інгульці до Дніпра. Про інший, південний, шлях ми вже згадували. Археологічні відомості про міста межиріччя Бугу і Дністра поки невідомі.

У лісостеповій частині Дніпровсько-Прутського межиріччя до-монгольського часу міст також не було, якщо не враховувати давньоруських протоміст, які зникли в XI – на початку XII ст. внаслідок кочових навал. Тут золотоординські міста, так само, як і у кочовому степу в Нижньому Поволжі, виникли на порожньому місці і були споруджені руками рабів з підкореними монголами Середньої Азії, Волзької Булгарії й інших східних теренів. Створена їхніми руками культура носила синкретичний характер, який відрізнявся від традиційної сільської слов'янської культури місцевого осілого населення. Тому в лісостеповій частині Дністровсько-Прутського межиріччя існували дві культури – місцева («колонізаторська») і міська синкретична «культура торгово-ремесленного смешанного населення, созданная в результате градостроительной деятельности золотоординских ханов и питавшаяся ресурсами, выкачиваемыми из покорённых народов» [148, с. 210].

На прикладі міст Старого Орхея і Костешт, які виникли в районі переважання осілого слов'янського населення, можна бачити, що вони стали центрами адміністративних округів – їх тісний економічний зв'язок з селами шляхом постачання предметів ремісницького виробництва безсумнівний. Навпаки, в містах Подністров'я й Подунав'я, які були оточені степовими кочовиками, такого зв'язку не спостерігається. Вони були переважно великими міжнародними торговельними центрами і продовжували своє існування після відходу монголо-татар. Ось чому в степових районах цього і попереднього часу співіснування кочовиків і міської цивілізації не було органічно взаємопов'язаним.

Повертаючись до степових кочовиків і їхніх поховальних пам'яток, зазначимо, що за археологічними матеріалами досить важко відчувати етапи політичної активності Золотої Орди на захід від Південного Бугу. Окрім використання

відомостей писемних і літературних джерел, нам це вдалося частково продемонструвати лише за допомогою датованих багатих кочових поховань з окремою ямою для коня як «маркіруючої» ознаки. За іншими, менш виразними поховальними комплексами, такі етапи практично невліомі, тим більше що велика кількість пам'яток прямо з золотоординцями не пов'язується. Разом з тим процес етнічного і культурного зміцнення різних груп кочовиків очевидний і інтенсифікований. Очевидно, є також і явне виокремлення в регіоні соціальної верхівки кочового суспільства в золотоординський час.

Можна спостерігати, як посилюється трансформація печенізького, торкського, половецького й іншого «старого» кочового населення причорноморських степів, яка супроводжується втратою ними специфічних етнічних рис і розмиванням в середині улусів колишніх етнічних кордонів.

Якщо в зв'язку з цим узагальнити типологічні спостереження за поховальними пам'ятками кочовиків золотоординського і попереднього часу, то можна побачити, що печенізьке і близьке йому торкське населення, яке проникло на захід причорноморських степів, з початку X ст. тут зберігається. Частина його, починаючи з другої половини XI – початку XII ст., поступово витісняється половцями, в той час як друга його частина продовжувала з ними співіснувати. Вже на рубежі XII–XIII ст. кількість печенізько-торкських пам'яток в цілому тут знову збільшується, хоча, очевидно, це населення вже давно не було єдиним і різною мірою зберігало свої обряди. Внесок половецького населення в передмонгольський період був невеликим. У подальшому він ще зменшується, хоча загальна кількість кочовиків збільшується за рахунок печенізько-торкського компонента.

Наприкінці XIII і в першій половині XIV ст. ознаки ритуалів кочовиків, які уявлялись раніше «чистішими», пересікаються і змішуються. Очевидно, до цього часу в багатьох випадках нівелюється різниця між етнічними групами кочовиків – завершується процес утворення на різній етногенетичній основі єдиного кочового населення на південному заході нашої країни, але з переважанням печенізько-торкської культурної традиції. Поки можна виділити три основних компонента його утворення: «автохтонне» печенізько-торкське населення; пече-

ніги-торки, які переселилися з Поросся; місцеві та «дикі» половці. Вплив монголо-татар на етногенетичний процес у кочовому середовищі тут був дуже незначний. Але він виразився в ускладненні суспільної структури кочових об'єднань на тлі їх загального первісного зубожіння і у виділенні місцевої кочової знаті. Також дуже слабо відчувається вплив на цей процес місцевого осілого населення – значно менший, ніж у Подніпров'ї. А втім, не можна заперечувати, що й тут у періоди стабілізації кочовиків (очевидно, достатньо рідкісні) ці взаємовідносини встановлюються і засновуються на взаємних економічних інтересах. Це могло статися у випадках близької відповідності господарських устроїв «напівземлеробів» і «напівкочовиків». Але в цілому тенденція тут була така, що осіле населення, як це видно з відомостей писемних і археологічних джерел, відступало перед напором кочової стихії, яка знаходилась у стадії перманентної потенціальної протидії і готова була у будь-який момент знову зайняти втрачені землі. Йому (осілому населенню), в специфічних у цьому випадку умовах контактної зони, в цілому було куди відступати – у Карпати, за Дунай і на Балкани. Навпаки, у південному Подніпров'ї осіле населення було постійно оточене кочовим світом, і історичні передумови симбіозу були більш природні.

В контактній зоні степів Північно-Західного Причорномор'я і їх історичному оточенні осідання кочовиків на землю не сталося – ми не бачимо тут їх стаціонарних пам'яток. Очевидно, в цьому регіоні більше, ніж в інших місцях, ступінь «несприяття» двох світів був більш великим, і поява «чужих» золотоординських міст у Пруто-Дністровському лісостепу, які були оточені сільською слов'янською округою, значною мірою є винятком [114, с. 62–65]. А втім, і цей економічний симбіоз проіснував недовго – він був дуже штучним.

Вже зазначалося, що слов'янські населені пункти, які розвивалися у X–XII ст. у цьому районі, були знищені печенігами і торками і більше не відроджувалися [16, с. 21–30]. Слов'янське населення якщо й залишалося, то продовжувало мешкати у лісових масивах і за соціальним станом було близьке до «бродників» або ж навіть було ними. Тому золотоординські міста, які виникли тут в середині XIV ст. в результаті містобудівної

політики ханів, а не на ґрунті внутрішнього соціально-економічного розвитку, через відсутність тут залишків міських традицій формувалися, по суті справи, на порожньому місці. З цієї причини до утвореної прийдешніми ремісниками синкретичної культури не увійшли місцеві культурні елементи. Дві культури – сільська слов'янська і міська синкретична, зовсім різні за характером і за виглядом, – існували майже паралельно, дуже слабо впливаючи одна на одну. Таке саме положення склалося, як ми бачимо, і на півдні степів: торговельна міська культура не була пов'язана з кочовиками. Якраз тому, разом із зникненням золотоординських міст, їх культура повністю зникла і ніяк не прослідковується пізніше.

Останнє підтверджується і тим, що золотоординські міста, які зникли так само раптово, як і з'явилися, не залишили практично ніяких слідів у наступній молдавській культурі [16, с. 37]. У той же час золотоординські міста нашого регіону в Нижньому Подністров'ї і Подунав'ї, які були продовженням міст домонгольського часу (Білгород, Кілія) в оточенні степових кочовиків, не перестали існувати з вигнанням останніх, а були з часом включені до міської мережі феодальної молдавської держави та зберегли у собі найбільш помітні риси домолдавського періоду.

Таким чином, кочове населення, яке оточувало міські центри у XIV ст., являло собою різновид нового об'єднання, що пройшло попередню улусну систему Золотої Орди, де, поряд з родовою єдністю різних груп, велику роль відіграє їхня належність до єдиного соціально-економічного осередку суспільства, який був часто об'єднаний (в залежності від історичної ситуації) владою одного хана чи темника. В цих умовах кочове населення трансформується, що супроводжується втратою його групами «старих» етнічних рис [148, с. 248] і набуванням нових загальних. Резонно та справедливо розглядати кочовиків Північно-Західного Причорномор'я як модель єдиного соціального організму в зв'язку з різними етапами його розвитку.

На підставі спорадичних археологічних матеріалів може простежуватися процес виникнення і складання в степах Північно-Західного Причорномор'я з XI по XIV ст. нової кочової етнокультурної спільності замість старих, які розпадаються. Вона починає утворюватися тут лише в золотоординський час – до

цього племена та орди були роз'єднані і перебували у постійному русі. Правда, вже раніше простежуються тенденції до злиття окремих племен та орд в єдиний масив. Безумовно, мали рацію ті дослідники, які вважають, що «нельзя говорить о сложении кочевого народа, имея в виду какое-то определенное племя, правильнее писать о его сложении из выходцев отдельных этнических общностей» [102, с. 72].

Насправді культурна область середньовічних кочовиків у степах Північно-Західного Причорномор'я в контексті їхнього історичного оточення є досить своєрідним варіантом великої і складної кочової культури, яка охоплює всю степову зону Євроазії. Вона, обмежена географічними рамками осіло-землеробських областей на заході Подніпров'я, на сході змінювалася здебільшого в часі. В такому вигляді вона була витісненою іншими силами контактної зони з заходу і північного заходу регіону, який ми розглядаємо.

4-й період (60–90-ті рр. XIV ст.). Витіснення золотоординських кочовиків із Північно-Західного Причорномор'я

Останній з періодів, котрий ми виділяємо, характеризується поступовим і кінцевим витісненням ординців зі степів Північно-Західного Причорномор'я на схід, за Дніпро. Це питання про остаточний відхід монголо-татар з Дністровсько-Прутського межиріччя, так само, як і про наступні історичні долі останнього (аж до його освоєння Молдавським князівством), поки що не розроблено. Відомо, що золотоординські міста в лісостеповій зоні в 60-ті рр. раптово перестають існувати. У цей же час золотоординське населення залишає Білгород [71, с. 121]. Л. Л. Польовий вважав, що терени Дністровсько-Прутського межиріччя були залишені монголо-татарами у 1360–70-х рр. [107, с. 163]. Навпаки, П. Ф. Параска показує, що в 60-ті рр. значна частина територій на південному сході Дністровсько-Карпатських земель ще залишалась під їхньою владою [94, с. 102]. Але зрозуміло, що співвідношення політичних сил в регіоні було зумовлене боротьбою Угорського королівства, Польщі, Литовської держави і Молдавського князівства, яке виникло десь у 1359 р.

Інтереси литовських князів неминуче зітнулися з інтересами золотоординців, які займали в той час русько-українські землі Поділля. Просування литовців на південь було полегшено загальним послабленням Золотої Орди і зайнятістю ординської дипломатії «руськими» справами. В 1362 чи 1363 рр. великий князь Ольгерд у битві біля Синіх Вод (на р. Синюсі) розбив збірне військо трьох татарських беків – Кутлубуги, Хаджибея і Дмитра. Після цього реальні монголо-татарські володіння на заході не сягали далі дніпровських порогів [118, с. 123]. Від імені Ольгерда Подільською землею стали володіти литовські князі – брати Коріатовичі. Залишки монголо-татар під проводом Дмитра зосередились у гирлі Дунаю. Відомості джерел про це туманні, але землі бека Дмитра тут згадані в 1368 р., як і татарські межі у титулі валашського господаря Мирчі Старого, що зафіксовано наприкінці XIV – на початку XV ст. [94, с. 11].

Вочевидь, відлуння Куликовської битви докотилося до Нижнього Подунав'я і виразилось у тому, що сюди стали стікатися загони інших кочовиків з глибинних районів східноєвропейських степів. Це сталося після жорстокої поразки Вітовта і Тохтамиша від Тамерлана (тобто Єдигея з Тимур-Кутлугом) у битві біля Ворскли в 1395 р., в результаті чого частина монголо-татар пересувається з земель «Адріанонопільських» до «Румійців і Руських» [138, с. 465–470]. В середині 1380-х рр. Білгород вже підкорявся не монголам, а литовцям, однак загони татаро-монголів продовжували знаходитись десь біля гирла Дунаю.

Ці загони кочовиків, на думку П. Ф. Параски, опинились у Нижньому Подунав'ї у другій половині XIV ст. в цілому відірваними від людських ресурсів основних районів їхнього зосередження. Кочовий світ з володарюючого фактора, який визначав шляхи розвитку контактного регіону степів Північно-Західного Причорномор'я, перетворився на підкорений політиці оточуючих держав, які розділили тут, нарешті, колишні «татарські межі». В політичному розумінні «татарська доба» після битви біля Синіх Вод у контактній зоні закінчилась. У соціально-економічному відношенні кочовий демографічний компонент, безсумнівно, продовжував свій остаточний вплив аж до початку XV ст.

Поруч із занепадом золотоординських міст лісостепу перестають існувати і поселення «червоно-жовтої стрічкової керамі-

ки», які характерні для всього ординського ареалу матеріальної культури, яка простяглась також і на захід від Пруту [107, с. 8–12]. Кінцем 1360-х рр. датується й пізня межа обороту тут джучидських монет [92, с. 1437].

В цілому, до рубежу XIV–XV ст. можна впевнено говорити про практичну відсутність кочовиків на крайньому заході причорноморських степів. Прутсько-Дністровське межиріччя стає ареною боротьби Угорщини і Молдавського князівства, в результаті якої Угорщина поступово витісняється з нього, і в складі Молдавської феодальної держави опинились території на південь аж до Дунаю. Степи між Дністром та Дніпром у політичному відношенні контролювалися Великим князівством Литовським. Його південна частина, яка була завойована за Вітовта, перетворилась на «дике поле». Однак тут, безсумнівно, залишались кочове населення, яке турбувало князівство з півдня. Для захисту від нього Вітовт, як відомо, поселяв у кінці XIV ст. підвладних йому «татар» у північній частині межиріччя, а також у Пороссі – очевидно, вони виконували для Литви функції «чорних клубуків», які захищали раніше від степу кордони Руської держави [109, с. 86]. Практично ніяких інших відомостей про кочовиків цього часу аж до середини XV ст. немає. Зазначимо лише у зв'язку з переходом до розгляду подальшої долі регіону, що до цього часу Османська імперія вже захопила землі на південь від Дунаю і нарощувала свою активність на цих кордонах..

РОЗДІЛ IV

ПІСЛЯОРДИНСЬКИЙ ЧАС (XV — перша половина XVII ст.)

Загальна оцінка проблематики. Джерелознавча експозиція

Історія степів Північно-Західного Причорномор'я післяординського часу раніше вивчалася лише в контексті історії інших держав – України, Молдови, Туреччини, Болгарії, Литви, Польщі, Росії, Кримського ханства. Поміж тим кочовий компонент відіграв тут не менш вагому роль. Але те, що коло цих питань не опрацьовано і не узагальнено, зумовлено, мабуть, не лише браком уваги з боку істориків, але й відсутністю або дефіцитом джерел, зокрема археологічних.

На тлі досить щільної заселеності центральної та північної частин Дністровсько-Прутського межиріччя у XV ст. південна його частина, так само, як і степи на схід від Дністра, уявляються зовсім порожніми [106, с. 10–15]. Те саме стосується Поділля, землеробське населення якого в період литовської колонізації просувалось на південь лише до районів Середнього Дністра та Південного Бугу [28, с. 171–172]. Також практично білою плямою є археологічні мапи степів XV–XVII ст. Одеської, Миколаївської і Херсонської областей. Винятком є лише район степового Криму, де відомо кілька кочових могильників XIV–XVII ст., не визначені авторами розкопок ані етнічно, ані історично [65, с. 299–321]. В археологічних працях та історичних довідниках радянських часів і сучасних українських навчальних посібниках вивчення історії степів обмежується кінцем XIV ст. [5; 135; 35; 155; 21; 6]. Лише автори археологічних мап Молдови врахову-

ють середньовічні пам'ятки XIV–XVII ст. [107]. Але й вони майже не фіксують степові пам'ятки.

Археологічні пам'ятки кочовиків XV–XVII ст. у степах Північного Причорномор'я ніхто не вивчав. Складність їх виявлення є традиційною в археології номадів – кочові народи, що населяли степи, не залишали після себе стаціонарних поселень або довготривалих стоянок, не мали вони й власної письмової традиції. Тому їхнє історичне існування не підтверджується нічим, окрім систематичних згадок у писемних джерелах сусідніх держав і народів, а також поховальних пам'яток.

XV ст. – час зникнення курганного обряду поховання. Це пов'язано як з поширенням мусульманства, так і з утворенням нових кочових угруповань – «татар», що кочували у Великій Орді, в Астраханських степах тощо. І якщо письмова традиція різною мірою і з різною повнотою висвітлює різні етапи функціонування кочових племен і об'єднань, то археологічні пам'ятки у вигляді поодиноких поховань і могильників датуються доволі невизначено, щоб їх було можливо впевнено пов'язувати з тими чи іншими народами. Інколи їх виділяють як мусульманські та датують будь-яким часом, до XVII ст. включно. В кращому випадку типологічні спостереження за деталями конструкції могил і обряду, а також нечисленного начиння дозволяють приблизно визначити їхню відносну хронологію та пов'язати її з етапами існування тих або інших кочових об'єднань. Така побудова завжди не бездоганна, але її доводиться використовувати як робочу модель.

В такій ситуації особливої цінності набувають поховальні пам'ятки, датовані монетами, які стають хронологічними еталонами і, безсумнівно, корегують згадану модель. У степах Північно-Західного Причорномор'я таких пам'яток небагато – за нашими даними, в діапазоні X–XIV ст. вони не складають і двох десятків з кількості і розподілені в часі нерівномірно. Головна маса монет цього і більш пізнього часу в Дністровсько-Прутському межиріччі сконцентрована на поселеннях і в скарбах [91, с. 98–101].

Багато поховальних комплексів можна з різним ступенем значеності датувати за начинням, а безінвентарні, яких більшість, – тільки за обрядом. Тому безінвентарні поховання та

могильники золотоординського і більш пізнього часу (XIV–XVIII ст.) поділяти хронологічно поки що ніхто не навчився, та й не намагався.

Іноді ці пам'ятки навіть дратують польових археологів своєю уявною непотрібністю: вони численні, малоінформативні та сповільнюють шлях до більш давніх поховань у курганах. Тому їх або просто знищують при розкопках, або не реєструють як стародавні. Якщо вони й потрапляють до наукового обігу, то відкидаються при аналізі. Таким чином, старожитності XIV–XVII ст. при археологічному картографуванні не враховуються і апріорно позбавляються наукового значення у свідомості археологів. Наша уява про кочовиків степового Причорномор'я в XV–XVIII ст. залишилася на рівні вражень генерала А. Ф. Ланжерона, який командував російським військом у Придунайських степах; у 1806 р. він писав, що разом з татарами і ногайцями зникли і їхні поселення, і «за 6 місяців важко було знайти навіть сліди розташування цих поселень» [75].

Археологічна мапа Молдови, що була складена в середині 1970-х рр., показує, що в XV–XVII ст. «зовсім не були заселені Бельцький і Буджацький степи, про що свідчать і письмові джерела, такі як свідоцтва грамот та дані мандрівників. Найбільш заселеними в цей період були райони лісостепу і береги великих річок – Пруту й Дністра та їх притоків...» [107, с. 48–49].

Думка про відсутність письмових відомостей про населення Буджаку в XV–XVII ст., як ми покажемо нижче, ні на чому не заснована. Археологічні ж пам'ятки кочовиків цієї доби стали вибірково реєструватися з 60-х рр.: це «татарський» могильник біля с. Нерушай, а також біля с. Новоселиця і Кочкувате Татарбунарського р-ну Одеської обл., два таких самих могильника біля с. Мирне Кілійського р-ну та Нікольське (Молдова) на Нижньому Дністрі. Ці шість могильників у південній частині межиріччя Дністра і Дунаю не рівноцінні ані за репрезентацією начиння, ані за кількістю і складністю могил – від кількох безінвентарних поховань до серії поховань з ямами відносно складних конструкцій. Ці пам'ятки вже опубліковані та на основі вивчення деталей типології обряду і начиння [39, с. 85–92] були датовані, в цілому, золотоординським часом – як виявилось, помилково [51, с. 131–145]. Така помилка ще раз під-

креслює умовність згаданих схем. Позитивним результатом цієї та інших публікацій, як нам зараз здається, було встановлення уніфікації обряду, яка дозволяє припустити, що могильники були залишені схожими за етнокультурними показниками групами кочового населення у досить короткий відтинок часу. Зрозуміло, що це не виключає різних хронологічних позицій окремих пам'яток чи їхніх груп. Шкода тільки, що вони потрапили у літературу з невірною датою – можливо, хоч це приверне до них увагу дослідників.

Отже, всі названі могильники, нараховуючи від 20 до 150 поховань у кожному, типологічно майже не ідентичні: більшість кістяків людей лежить витягнутими на спині, з невеликим поворотом на правий бік, головами на захід, з незначними відхиленнями на південь або північ; обличчя похованих часто повернуті на південь. Вони розміщені у витягнутих прямокутних або овальних ямах, часто в невеликих підбоях, перекритих дошками. Начиння досить рідке і нечисленне – бронзові підвіски, намисто, вістря стріл, кістки від упряжі, цвяхи і скобки від труни. Всього в Буджацькому степу зараз нараховується близько 600 таких поховань у могильниках і майже стільки ж – поодиноких, які не піддаються вузькому датуванню і атрибуції у межах XIV–XVII ст. Такі могильники періодично зустрічаються і при розкопках в Поінгуллі і Приазов'ї. На лівобережжі Середнього Дніпра ведуться розкопки величезного середньовічного могильника цієї доби [54, с. 17–22]. У попередній археологічній літературі знайшли відображення лише могильники Північного Криму в Присивашші [65, с. 315–316]. Датуються вони широко, їхня етнічна належність не ясна. Як і в Буджацьких степах, вони не пов'язані з курганными насипами і завжди виходять за їхні межі. В Буджаку вони часто залишаються недослідженими остаточно.

Показові результати дали розкопки могильника Лиман з 33-х поховань, який розміщений приблизно в трьох кілометрах на південь від с. Дивізія Татарбунарського р-ну Одеської обл. і в 1 км на захід від с. Лиман, на північному березі о. Хаджидер. 1984 р. було розкопано 16 поховань, 1985-го – 17 [51, с. 131–145]. Всі поховання могильника були впущені в насипи чотирьох більш давніх курганів, що тягнулися ланцюжком з північного заходу на півден-

ний схід і частково виходили за межі насипів. Всі вони безінвентарні. В деяких випадках контури могильних ям не простежені, кістяки часто порушені через їхню близькість до орного шару. Всі кістяки лежали випростано на спині, головами на захід, з незначними відхиленнями до півдня чи півночі. Могильні ями видовжені або овальні, їхні розміри коливаються залежно від величини скелетів. Серед них 7 дитячих поховань. У деяких випадках голови похованих повернуті обличчями праворуч на південь, кістяки лежать з поворотом на правий бік. Різне положення рук похованих – витягнуті вздовж тіла, інколи одна з рук загнута, кистями на тазі або на грудній клітці. Також наявні рештки повздовжніх і поперечних дерев'яних перекриттів могил та трун. У могилах часто зустрічаються залізні цвяхи і скоби від трун або перекриття. В похованні 1 кургану 3 на грудях похованого знайдені бронзові намистини, мідна підвіска, а в похованні 36 того ж кургану, поміж ногами скелета, нижче колін, – дві мідні, плаковані сріблом монети XVI ст. з залишками шкіри – мабуть, гаманця.

Похований лежав випростано на спині, в овальній ямі, що звужується до ніг, головою на південний захід, обличчям на південь, права рука зігнута в лікті, кисть на тазових кістках, ліва кисть – на грудях. З огляду на розташування кісток, в момент поховання померлий був покладений з поворотом на правий бік (тобто обличчям на «киблу»). Монети являють собою зруйновані корозією турецькі акче (аспри – за західноєвропейською термінологією). Одна з них обламана, аверс повністю стертий, на реверсі збереглися залишки звичайної для такого карбу формули «Нехай зростає могутність (його)». Рік і місце карбування визначити неможливо. Інша монета, що збереглася краще, належала емісії турецького султана Сулеймана I Кануні (Пишного) (926–974 рр. хіджри або 1520–1566 рр.), рік і місце карбування також визначити не можна. Останнє не є настільки важливим для нас, тим більше що на акче завжди карбувався лише рік вступу султана на трон.

Спробуємо уточнити досить широке датування могильника. В Пруто-Дністровському межиріччі срібні акче XV–XVII ст. дуже поширені і зосереджуються у скарбах. Це стосується також і срібних монет Сулеймана Пишного. Золоті номінали цього емітента зареєстровані лише в двох скарбах – Балтському, заритому

наприкінці першої третини XVII ст., і Буджацькому, тезаврованому на початку того ж століття. «Звертає на себе увагу – пише А. А. Нудельман, – що такі монети відкладалися лише в тезавраціях XVII ст.; у скарбах, що були зариті в XVI ст., вони поки що не виявлені. Таке ж положення було і на сусідніх з Молдовою землях України, де роль турецької монети була досить неістотною» [92, с. 162].

Золоті номінали, зрозуміло, не можуть бути єдиним критерієм, що дозволяє судити про час обороту османської монети у вказаному регіоні взагалі. Але час їх тезаврації збігається зі спостереженнями над іншими скарбами з срібними акче Сулеймана Кануні – всі вони також зариті не раніше кінця XVI ст. або з'являються в скарбах XVII ст. При цьому відомо, що у період після правління Сулеймана I приток османських монет сюди припинився більше ніж на століття. Але монети Сулеймана I продовжували ходити тут і в першій половині XVII ст., хоч їхня питома вага в грошовому обігу регіону була досить невеликою. Це пов'язано з тим, що, починаючи з кінця XVI ст., власна вага акче катастрофічно падає поряд з різким зниженням якості монет. До середини XVII ст. проба акче зменшилась до 50% в середньому, а вага – до 0,25 г. Наші ж зразки є субератними (або плакованими) монетами; вони виготовлені на мідній основі з малою домішкою срібла. Зрозуміло, що їх реальне котирування в грошовому обігу було мізерним.

У зв'язку зі сказаним зазначимо, що мета тезаврації скарбів (тобто наміри в подальшому використати зібрані цінності) зовсім відмінна від призначення монет у могилі – символічного чи декоративного, особливо в рядових похованнях. У нашому випадку це може означати, що монети вже практично втратили грошову цінність, але в обігу збереглися – найпізніші тезаврації скарбів з ними відомі до кінця XVII ст. У будь-якому разі зрозуміло, що поховання, яке нас цікавить, було здійснене значно пізніше царювання Сулеймана Кануні – наприкінці XVI або у першій половині XVII ст., коли такі монети вже практично ніякої ролі не відігравали, але ще могли зберігати своє значення в ролі грошових або інших символів у ритуальній практиці.

Ми вважаємо, що наведені думки дають змогу відмовитися від попереднього раннього датування могильника Лиман

першою половиною XVI ст., тобто часом карбування монет Сулеймана Пишного. Очевидно, тоді вартість карбованих за його правління акче була більш високою, і тому ймовірність їхнього попадання в могилу бідного кочовика була меншою. Наведені приклади за строками тезаврації скарбів це підтверджують.

Запропоноване датування могильника Лиман і типологічні збіги його поховань з іншими могильниками на півдні Буджацьких степів і в степовому Криму дозволяють розглянути сукупність цих пам'яток під кутом нової точки зору. Найбільш повну типологічну серію являють собою поховання могильника Дракуля (с. Мирне Кілійського р-ну) – 149 поховань у ямах всіх типів, що траплялися в інших могильниках: прямокутні, овальні, з підбоями. При співставленні з цією серією інші могильники збігаються з нею в багатьох деталях, але в жодному випадку не повторюють її в цілому. Це саме стосується і позицій скелетів.

Всі поховання могильника Лиман в типологічному відношенні також входять до серії дракульських могил. В ньому репрезентовані видовжені овальні й прямокутні ями, кістяки людей лежать з тією ж таки близькою до західної орієнтацією, обличчя багатьох похованих повернуто на південь. Це дозволяє досить впевнено вважати, що могильники були залишені близькими за культурно-хронологічною характеристикою групами населення, яке вело подібний спосіб життя на тій самій території. Усі вони сконцентровані на півдні центральної частини Дунайсько-Дністровського межиріччя, на площі в межах 60 км з південного заходу на північний схід, тобто в одній екологічній зоні.

За межами Буджака, як вже згадувалося, могильники цього типу відомі в передгірному [154, с. 183–202] та центральному степовому Криму [65, с. 312], а також в Присивашші та Подніпров'ї (могильник Мамай-Сурка) [54 с. 17–22]. Як і в нашому випадку, всі кримські і дніпровські могильники-кладовища, пов'язані з курганами, виходять за межі їхніх насипів, небіжчики частіше лежать випростано на спині, руки вздовж тулуба, голови частіше повернуті до заходу або до південного заходу. Винятки поодинокі. Начиння, як правило, відсутнє.

Особливо близькі буджацьким, дністровським та південно-бузьким пам'яткам могильники Північного Присивашшя – тут відомо 8 могильників з близько 200 похованнями [65, с. 299–321].

Кількість могил у кожному випадку варіює від 10 до 46. Головну масу могил в насипах також орієнтовано зі сходу на захід з невеликими відхиленнями в той чи інший бік. За типами могильних ям і положенням кістяків людей та складом начиння вони аналогічні нашим пам'яткам. І там, і тут з подібною частотою зустрічаються ями з уступами і підбоями, видовжені овальні і прямокутні, відхилення від західної (південно-західної або північно-західної) орієнтації є винятком, позиції похованих ті самі.

Автори розкопок умовно дагують кримські пам'ятки XIV–XVII ст. і припускають, що вони були залишені більш чи менш осілим нехристиянським населенням. «Уточнити цю дату, – пише А. А. Когонашвілі, – а також виявити культурну належність похованих буде можливо лише при подальших пошуках і розкопках аналогічних могильників, досконалого співставлення й аналізу всіх деталей поховального обряду середньовічних поховань» [65, с. 321]. Він також припускає, що в рішенні питання етнічної належності кочових поховань вирішальна роль належить антропологічному матеріалу.

Поділяючи це припущення, спробуємо дослідити намічений шлях. Розглянемо датовані буджацькі могильники й аналогічні їм кримські в контексті історичних обставин у степах Причорномор'я XV–XVII ст.

Історична експозиція

1-й період (початок – 70-ті рр. XV ст.) – кочовий демографічний «вакуум»

2-й період (80-ті рр. XV – 70-ті рр. XVI ст.) – заселення і освоєння ногайцями Північно-Західного Причорномор'я

В результаті золотоординського завоювання в першій половині XIV ст. на південному заході нашої країни склався особливий варіант культури кочовиків на різній етногенетичній основі із залишків печенігів, торків, половців, чорних клобуків та інших кочовиків. Після політичного знищення улусу Ногая його підлеглі, в яких деякі дослідники бажали бачити найпізніших ногайців, продовжували кочувати в межиріччі Дніпра і Дунаю. Ми намагаємось показати, що археологічні матеріали цього не заперечують. Не суперечить цьому й те, що після розгрому

Ногай і його синів на початку XIV ст. частку їхніх улусних людей було розсіяно між іншими кочовими угрупованнями, з якими вона і злилася [118, с. 61, 22]. У другій половині XIV ст. Золоту Орду було потрохи витіснено з межиріччя Прута й Дністра спочатку Угорським королівством, а потім, більш ніж на сто років, зростаючим Молдавським князівством. Після битви біля Синіх Вод залишки золотоординців відкотились на схід, за Дніпро. В процесі подальшого розпаду Золотої Орди в результаті складних політичних подій між Волгою та Іртишем виникла Ногайська орда, яка на рубежі XIV–XV ст., в свою чергу, розподіляється на Велику і Малу Орду. Остання перекочувала до Передкавказзя і Приазов'я. 1427 р. на Кримському півострові, а також на землях між Доном і Дніпром утворилось Кримське ханство, яке з 1475 р. перетворилося на вассала Османської імперії [27, с. 289]. Частина малих ногаїв прийняла кримське підданство і кочувала в Приазов'ї та Присивашші. З кінця XV ст. і протягом XVI ст. ногайці потроху переселилися на захід, де в першій половині XVII ст. утворилося кілька орд: у долині Південного Бугу – Єдисанська, в долинах Дністра і Дунаю – Буджацька.

Значно раніше Молдавське князівство, що з 1359 р. стало самостійною державою, повільно витискає угорців з буджацьких степів. Але вже з початку XV ст. з півдня йому починає погрожувати Османська імперія. Болгарія була завойована досить швидко, протягом 80-х рр. XIV ст.: так, після знаменитої битви на Косовому полі (1389 р.) син Баязіда Сулейман Челебі здобув Тирново у 1393 р. Добруджу, Сілістру і всю північно-східну Болгарію було завойовано турками у 1394 р. Друге Болгарське царство перестало існувати. Намагання європейських об'єднаних сил в 1396 р. затримати просування османів завершилося поразкою лицарської армії біля Нікополя, і землі на південь від Дунаю потрапили під владу турецьких султанів.

З 1415 р. данину Туреччині починає сплачувати Валашське князівство, 1420 р. відбувається перше зіткнення молдавських і турецьких військ. Молдавське князівство все ще контролює міцну фортецю Кілію – ключ від Буджаку, але вже у 1456 р. рада бояр Молдови повинна була погодитися сплачувати Туреччині данину. В 1484 р. турки захоплюють фортеці Кілію та Аккер-

ман, і в першій половині XVI ст. в Молдові встановлюється турецьке панування.

У зв'язку з цим Туреччина повільно відокремлює від Молдови землі, підкорюючи їх безпосередньо своїй адміністрації. В 1484 р. Кілія і Аккерман із землями були перетворені на турецькі райа (реайа) – адміністративні округи, що керувалися безпосередньо папами. Після походу Сулеймана I Кануні 1538 р. і захвату Тігіни (Бендер) виникла Бендерська райа, 1590 р. – Ізмаїльська, 1622 р. – Ренійська, 1715 р. – Хотинська [8, с. 12–13; 61, с. 72–82]. З 1589 р. з дозволу султана Селіма II в південні райони, що відносилися до райів, було переселено ногайців, що стали зватися буджацькими. Вони зайняли саме ті землі між Аккерманською і Кілійською райаами, де виявлено описані нами могильники. Це означає, що вони були залишені буджацькими ногайцями.

Перехід ногайців на південь від Дніпра і Дністра відмічається джерелами з кінця XV – початку XVI ст. Відомо, що в 1501 р. син хана Великої Орди Ахмата Шейх Ахмет намагався відкочувати зі своїми улусами за Дністер, на захід, але його зупинили за наказом султана Баязида (Баязета) турецькі намісники в теперішній Бессарабії [118, с. 238]. Все ж таки на початку XVI ст. ногайці потрапляють на захід, до Дунаю. Це пов'язано, з одного боку, з тим, що продовжували розпадатися різні орди, ханства та інші об'єднання кочовиків, які утворилися на колишній території Золотої Орди, а з іншого – з намаганнями Туреччини закріпити свої позиції в Криму і в степах Північно-Західного Причорномор'я. В свою чергу, Кримське ханство намагалося контролювати ногайців. Так, ці землі були подаровані султаном кримському хану Менглі-Гірею як нагорода за військову допомогу кримців туркам при штурмі Кілії та Аккермана в 1484 р. [52, с. 42; 167, р. 320–321]. Це підтверджується й тим, що до Дністровсько-Карпатських земель потрапляє кримська монета того часу – хронологічний діапазон її участі в грошовому обігу регіону ледве виходить за межі останньої чверті XV – третьої чверті XVI ст. [1, с. 88].

Ногайська орда, що перетворилася на початку XVI ст. на самостійне державне утворення, відрізнялася внутрішньою слабкістю і роздробленістю. До неї увійшли племена мангітів, кунгратів, нойманів, кипчаків, минів, колачей, алчинів,

чублаків, конкликів, кіраєтів, киятів, юрюків тощо, слабо пов'язані між собою. Юрюки являють собою зафіксований виняток – на відміну від багатьох своїх соплеменників, вони потрапили до Північного Причорномор'я з півдня, після колонізації турками Балканського півострова. Будучи кочовиками та взявши участь у колонізації Анатолії і Румелії, юрюки в XVI ст. були поселені турками в Буджаку, вздовж Дунаю і до Аккермана і Бендер. Багато з них злилося з іншими ногайськими племенами, назви яких носили не лише етнічний, а й географічний характер. Сам термін «юрюк» міг виникнути від антропоніма, імені якогось ватажка, але вживався як етнонім. Це означає, що назва «юрюк» як етнічне визначення існувала до створення військово-адміністративної організації юрюкських племен, яка закріпила його офіційно та сприяла ствердженню його як етноніма. Відомо, що до складу юрюків входило чотири групи ногайців із східноєвропейських степів і Криму, які потім з ними асимілювалися. Мурзи всіх цих племен визнавали владу верхніх ногайських правителів досить умовно.

Сам термін «ногайці» вперше з'являється в європейській літературі з 1517 р., а в східній – наприкінці XVI ст. Себе вони називали мангітами, вважаючи назву «ногайці» образливою (монгольське слово «нокай» значило «собака»). За однією версією, це нащадки підлеглих темника Ногая – звідси й етимологічне визначення [15, с. 279–285]. За іншою версією, прізвисько «Ногай» отримав від своїх ворогів засновник Мангітського юрта темник Єдігей. Пізніше цю назву було розповсюджено на його улусних людей, які створили Ногайську орду [118, с. 153–226]. Мангіти – це монгольське плем'я, що разом з іншими монгольськими племенами кунгратів складало основу найдавніших ногайських племен, у формуванні яких взяли участь і інші, як монгольські, так і тюркські, етнічні елементи.

На початку XVI ст. ногайці-мангіти на чолі з мурзами з роду Мансурів перейшли у підданство Кримського ханства і частково відкочували у межиріччя Пруту і Дністра [90, с. 21]. Так, поява у Буджаку мангітів топонімічно пов'язується з виникненням тут поселення Акмангіт – зараз с. Білолісся Татарбунарського р-ну Одеської обл. Зі зміцненням турецького панування в Бессарабії кількість ногайців поступово збільшується: так, до

середини 60-х рр. XVI ст. тут нараховується вже до 30 тис. кочовиків [7, с. 94]. Д. Кантемір відносив остаточне заселення Бесарабії ногайцями до 1586 р. [58, с. 13–20]. За даними «Записки о происхождении едисанских, буджакских и едичкульских татар» [55], буджацькі ногайці під проводом Арак-улу та його брата Ор-Мамбет-улу в 20-х рр. XVII ст. переселилися з річки Етіль та прийняли підданство Туреччини «с несколькими тысячами татар». Вони були поселені в степу між Дунаєм, Дністром та Прутом. «Той степи... от Кушан до Измаила по реке Дунаю с юга 36 часов; на запад от Ханкышла до реки Прут 36 часов. В третьей стороне, от реки Бык до реки Прут, 2 часа». Таким чином, ногайцями у межиріччі Пруту, Дністра та Дунаю було зайнято традиційну для ведення кочового господарства територію.

Отже, проникнення до буджацьких степів різних кочових угруповань ногайців створювало неминучу нестабільність у Північно-Західному Причорномор'ї та сусідніх землях. Вона посилювалась інтересами Туреччини, Кримського ханства та інших, а також самими специфічними умовами контактної зони, що склалися історично. Ця нестабільність із часом почала отримувати адміністративне обрамлення.

3-й період (кінець XVI – перша половина XVII ст.).

«Напівдержавність» і створення Буджацької орди

Буджацька орда, про виникнення якої йдеться («Буджак татарлеринунь топраги» від тюркського «буджак» – кут), користувалася особливим ставленням турецького султана як засіб тиску на сепаратистсько спрямованих кримських ханів, як знаряддя боротьби проти Польщі, Молдови, українського козацтва, Російської держави. Її залежність від Криму часто була номінальною. Її голова, мурза Кантемір з роду Мансурів, брат відомого мурзи Дівея, що відзначався спустошливими набігами на Русь, Польщу, Молдову, за свої жорстокі напади на сусідні народи отримав прізвисько «кривавого меча» [90, с. 119–121].

Ногайські племена відрізнялись від кримських татар етнічно, а також зовнішнім виглядом, історією, побутом. В 30-х рр. XVII ст. їхня кількість у Буджаку збільшується – орди

Великих і Малих Ногаїв, що потрапили під удари калмиків, були змушені залишити свої кочовища в Поволжі і перейти у степи Нижнього Подніпров'я та Побужжя, далі до Дністра і Дунаю [90, с. 156–158]. В результаті у Буджацьких степах з'являються улуси едисанських, едичкульських і так званих «білих» ногаїв [88, с. 306], внаслідок чого підвищилась демографічна напруга в цьому регіоні. При характеристиці буджацьких ногайців ми будемо широко використовувати описи сучасників, як це й прийнято в «етноархеології» при дефіциті археологічних пам'яток.

Якщо використовувати класифікацію С.О. Плетньової, то буджацькі ногайці знаходились на другій чи третій стадії кочування. Їхньою основною господарською діяльністю було кочове скотарство, здебільшого вівчарство і конярство. Влітку ногайські роди-казани на чолі з мурзами кочували разом з худобою степами, а напередодні зими поверталися до своїх кишлів – напівкочових селищ, де заготовляли сіно та паливо. Ці селища розташовувались в урочищах: Ботна, Чага, Колондук, Шула, Сака, Сарата, Улунга, Джанту, Уч-чалга, Бик, Турк-Дереси, Каранджа, Кабла. Археологічні рештки цих пунктів поки що неможливо встановити, хоча залишки поселень XVI–XVIII ст. і зараз зустрічаються в долинах рік Бессарабії та Молдови. Буджаки, які заселяли їх, платили турецькому султану, а «також господарю волоському» «данину хлібну» за землю, яка належала їм. «Села ж з власними кріпосними землями вони ніколи не мали» [55].

Мандрівник Жан де Люк у 20-х рр. XVII ст. зазначав, що «ногайці не мають постійних осель, а безперервно кочують, зупиняються лише там, де знаходять воду та траву для худоби» [81, с. 460–461]. Гійом де Боплан звертав увагу на те, що «всі їхні поселення рухомі і складаються з хатин, побудованих на двох колесах, точнісінько так, як у наших вівчарів; використавши корм на одному місці, татари перевозять їх на інше» [12, с. 34]. У 40-х рр. XVII ст. П'єр Шевальє писав, що «вони стають таборами то тут, то там, в залежності від того, де крапці пасовиська; вони заводять халупи... та рухомі намети тільки взимку, щоб ховатися від сильних морозів та снігу», «...вони ставляться до хліборобства з великим презирством, цінуючи ремесло вівчарів та грабіжників. Їх багатство – це коні і череди, а також здобич і полонені» [157, с. 58], «вони харчуються м'ясом і молоком, якого

в них дуже багато, але... не їдять коржів і вареного проса» [12, с. 235].

Торгівля у буджацьких ногайців носила характер прямого товарообміну. Жан де Люк повідомляє, що турецькі та вірменські купці, які приїздили до ногаїв, купують у них продукти скотарства (шкіру, сало, хутро овець) і обмінюють на матерії, саф'ян, ножі та інші дрібниці, тому що ногайці не бажають брати срібло за свої товари. Розквітала також торгівля невольниками з полону – більшість їх буджаки продавали кримським татарам, незначну частину використовували в особистому господарстві. Таким невольникам, пише П. Шевальє, «наказували пасти скотину і працювати на землі в тих місцях, де татари займаються сільським господарством. Вони годують їх тим, що їдять самі [157, с. 67]. «Інколи ногайці перетворювали на рабів своїх соплементників, яких можна було викупити за декілька голів чи (штук) худоби» [12, с. 286].

Очевидно, що перед нами типове військово-грабіжницьке коцове об'єднання з властивими йому формами побуту і економічного устрою. Дійсно, загарбницькі набіги Буджацької орди на сусідні землі Молдови, України, Росії, що стимулювалися Кримським ханством та султанською Туреччиною, займали в її житті важливе місце. Джерела переповнені відомостями про дуже жорстокі набіги буджацьких татар на молдавські та українські землі. Але якщо в Україні і в Російській державі ногайці часто наражалися на серйозний опір з боку козацтва і прикордонних військ [90, с. 100–189], то сусіднє Молдавське князівство, що знаходилося у вассальній залежності від Османської імперії, виявилось зовсім беззахисним [24, с. 54–65]. Типовими були й форми побуту для таких орд: мурзи самі ніякої роботи не виконували і використовували працю своїх соплементників. З відомостей Жана де Люка, у ногайців на початку XVII ст. збереглися залишки суспільної власності на продукти харчування, залишки групового шлюбу – звичай «одружуватися зі своїми родичками, за винятком рідних сестер і тіток», існування калиму, а також пропозиції гостям жінок, дочок, сестер [12, с. 286–287].

Коротка характеристика буджацьких ногайців XVI–XVII ст. була б неповною без розгляду соціально-економічного становища у цей час на півдні Бессарабії в цілому. Відомо, що у зв'язку

із заснуванням Аккерманської, Кілійської, Бендерської, Ізмаїльської та інших територій землі, що увійшли до їхнього складу, в адміністративному відношенні підкорялись безпосередньо турецькому урядові – при існуванні в Туреччині військово-ленної системи всі завойовані території вважались державними. Керівництво Буджаком являє собою яскравий приклад того, як Туреччиною та Кримом свідомо підтримувалась і заохочувалась етнічна, економічна і політична нестабільність у цій зоні.

Саме поняття «райа» чи «реайа» було не тільки адміністративним, воно в XVI–XVII ст. було назвою усього феодално-залежного сільського населення – це селяни, прикріплені до земель, отриманих від феодалів. Серед них існував прошарок «берайа» – не прив'язаних до землі селян [98, с. 56–75]. Із фонду державних земель («землі світу») військові командири і навіть відзначені рядові воїни-вершники – сіпахи – отримували наділи («килидж»). Володарі левів, дрібні (тімарли-сіпахи) і середні (зеамет-сіпахи), а також великі – хасси – були зобов'язані з'являтися на війну і приводити з собою певне військо – «джебелі», які були невідьниками свого ленника: він їх або купив, або взяв у полон на війні. Юридично наділи зберігалися за тими ленниками, які особисто із встановленою кількістю латників (у середньому один латник на три тисячі акче річного прибутку) брали участь у війнах, у протилежному випадку вони передавались іншим особам [87, с. 189–191].

Такою стисло була економічна основа утримування людей «джебелі» – кінь, зброя і харчування кожного з них забезпечувались лише володарями лену. У військовому ж відношенні основою одиницею тімарних сіпахів були «алаї» (полки), на чолі яких стояли алайбеї, які, в свою чергу, підкорювалися безпосередньо санджакбею, а той – правителю округи-ейялета – бейлербею. В першій половині XVII ст. в Османській імперії було більше 20 ейялетів, один з яких – Очаківський – знаходився на захопленій турками території південних та південно-західних областей сучасних України та Молдови. Цей ейялет не мав визначених кордонів – за османською «імперською» ідеєю він повинен був безмежно розширятися. Фактично ж керівництво турецької адміністрації попирювалось на порівняно невеликі території, на яких були розміщені турецькі фортеці, в тому числі

і центри райа: Очаків, Бендери, Аккерман, Ізмаїл, Кілія та інші [61, с. 72–82]. В Очаківському ейялеті, що найбільш цікавить нас, було 11 санджаків – адміністративних округів у складі ейялетів.

Змальована в загальних рисах система турецької військової адміністрації розповсюджувалась переважно на осіло-землеробське населення – райа. Ця система була регламентована не так вже й жорстко і допускала часті порушення з боку великих феодалських намісників, які в XVI–XVII ст. часто використовували своє ленне військо для досягнення напівзалежного від центрального керівництва положення. Для нагляду за ними існувала система контролю в особі «валі» – намісника провінції і підкорених йому яничарських підрозділів. Однак, наскільки можна судити, формально ця система не передбачала прямого контролю над іншими категоріями населення Буджацьких степів, тобто кочовиками-ногайцями, які займали території між райа. Їх адміністративний статус був іншим [8, с. 20–21].

Вже згадувалось, що після взяття турками Кілії та Аккермана 1484 р. «кримський хан Менглі-Гирей переправився з двома сотнями тисяч швидких, як вітер, татар через ріку Дністер... попросив султана Баязеда, щоб всім татарам дозволяли грабувати... і татари нищили та спустошували валаські та молдавські землі... мусульманська орда вдень та вночі захоплювала здобич» [52, с. 44–45]. Розселившись у Буджацьких степах, ці «прибережні татари» були підкорені кримському хану в особі його ставленика – прибережного агі, резиденція якого знаходилась у селищі Ханкишла (зараз с. Удобрне Білгород-Дністровського р-ну). «Це селище в п'ятсот домівок, розташоване в годині шляху від річки Дністер, з комфортним, як у місті, караван-сараєм, мечеттю та лазнею. Правитель його, прибережний ага, є ставлеником татарських (кримських) ханів. Однак він підкорений також валі Очаковського ейялету» [52, с. 50].

У наведеному уривку ясно зафіксована ситуація не тільки контролю Кримського ханства над буджацькими ногайцями, але й контролю турецької адміністрації над кримською в першій половині і в середині XVII ст. Вочевидь, така подвійна залежність буджацьких ногайців створювала постійну конфліктну ситуацію в регіоні (що посилювалось прагненням самих буджаків досягти самостійності) і була організована свідомо –

Буджацька орда фактично була зброєю в руках того чи іншого правління в залежності від відносин Кримського ханства з Туреччиною, які перманентно змінювались. Відомо, наприклад, що в середині XVII ст. племена ногайських татар, які входили до Буджацької і Єдисанської орди, вирішили позбавитися поборів прибережного ага – вони просили турецького султана прийняти їх у своє підданство і поселити в околицях Сілістри. Зі свого боку, турецькому керівництву було вигідно підтримувати суперечки між кримчанами та ногайцями за принципом «divide et impera». Так, біля Ханкишли сталася явно спровокована сутичка між кримськими військами, з одного боку, і буджацькими татарами разом з іншими ногайцями на чолі з Аділем, турецьким ставлеником на кримський престол, – з іншого [52, с. 52]. Останніх було розбито. Кримський хан Мухамед-Гирей IV всіляко протистояв переходу ногайців під владу Туреччини. Частково вони все ж таки перейшли Дунай, де утворилась Добруджанська орда. Все це стало одним з приводів для скидання Мухамеда-Гирея IV з престолу 1666 р., і кримським ханом став новий турецький ставленик – Аділь-Гирей [72, с. 6–8].

Такою була ситуація, в якій опинилися буджацькі ногайці, які залишили відомі нам могильники, після утворення Буджацької орди. «Цих швидких, як вітер, і жадаючих зустрічі з ворогом татар, яких називають буджацькими, нараховується до 45 тисяч», – пише турецький мандрівник Евлія Челебі, який відвідав ці землі 1656 і 1660 рр. «Всього тут 200 сел, зимівель та стійбищ. У цих татар стільки майна, харчів, тварин, військової здобичі, скільки немає, мабуть, в Кримській землі... вони поставляли Стамбул олією та медом. Довжина місць розселення цих татар з заходу на схід між Дунаєм та Дністром дорівнює 5 переходам. А між гирлами Дунаю та Дністра відстань 2 переходи. З них (татар) походить багато відомих воїнів, і всі вони стоять під керівництвом очаківського візира. Оскільки цю місцевість захопив прибережний ага татарського хана, то вони сплачують ушр (десяту частину захопленої здобичі) з загарбаного майна як прибережному азі, так і папі Очаковського ейялету. Вони є дуже слухняними газіями» [52, с. 62].

Евлія Челебі описує, як він разом з «військами ісламу» прямує уздовж основного військового тракту через землі, де знайдені

описані могильники, і перелічує селища буджацьких ногайців на своєму шляху – Каплибагі (сучасна Кислиця), Коджгельбаши (Камишівка), фортеця Татарбунари, мабуть, з турецьким гарнізоном, «упорядковане татарське село Аджигель» (Дивізія). Ці села розташовані на шляху з Ізмаїла до Аккермана. Дуже можливо, що тодішнє населення Аджигеля й залишило могильник Лиман.

Таке припущення є природним, враховуючи, що датування могильника досить близьке до часу наведеного опису Евлії Челебі, з якого видно, що у другій половині XVI–XVII ст., крім буджацьких ногайців, тут іншого населення не було. Розташування могильника на південь від Аджигеля може бути пояснено тим, що він містився «у бік киблі» (спрямований на Мекку), тобто був мусульманським. Мусульманські риси обрядності проявляються і в положенні кістяків – головою на захід, обличчя повернуті також часто «в бік киблі». Це узгоджується з повідомленням Евлії Челебі про те, що буджаки були «слухняними газіями». Між тим, у типологічному відношенні позиції кістяків як тут, так і в інших могильниках, досить різноманітні у деталях: руки простягнуті або схрещені на грудях, часто одна рука простягнута, а друга зігнута в лікті; черепи лежать обличчям догори; інвентар не багатий. Це підтверджує спостереження Жана де Люка про те, що хоч вони ногайці і «мусульмани», але не дотримуються правил власної релігії [81, с. 480]. Пізніше і А. О. Скальковський писав, що іслам мав на них малий вплив і «по відношенню до віри вони були найдурніші мусульмани» [120, с. 285].

У зв'язку зі сказаним знаходить історичне пояснення і типологічна подібність буджацьких могильників до кримських. Якщо, як вже йшлося, могильники Присивашся пов'язані з хронологічним діапазоном XV–XVII ст. і залишені ногайськими «татарами», то можна припустити, що це було якраз те населення, яке стало переміщатися в буджацькі степи з кінця XV ст. після взяття Кілії і Аккермана турками і поповнилось тут у 60–70-ті рр. XVI ст. новою хвилею ногайських кочовиків і заснувало Буджацьку орду. Поки що всі археологічні дані у порівнянні з відомостями писемних джерел підтверджують саме це.

На жаль, антропологічне вивчення могильників Присивашся неможливе – ці матеріали не досліджувалися і зараз

втрачені. Щодо наших антропологічних матеріалів, то вони є єдиною показовою серією кочовиків XVI–XVII ст. для порівняльних досліджень. Вони опубліковані авторами розкопок могильників Лиман і Дракуля з тим, щоб надалі зробити такі пам'ятки зразковими для дослідження ногайської проблематики в Причорномор'ї. Тут лише зазначимо, що вивчення кісток було проведено у секторі антропології ІА НАН України за матеріалами могильників Дракуля, Кочковате, Новоселиця та Лиман, поряд зі спеціальними одонтологічними дослідженнями (С. П. Сегеда). Велика частина вивчених кістяків належала чоловікам, середній вік становив 43,2 роки. У жінок цей показник дорівнює 43,5 рокам. Отримані дані добре узгоджуються з літературними відомостями, згідно з якими середній вік середньовічного населення Східної Європи, Кавказу та Західного Сибіру коливався біля 40 років. Зріст чоловіків найчастіше становив 163–169 см, а жінок 148–149 см. В цілому, черепи із поховань ногайців Буджацьких степів характеризуються перевагою доліхокранії, широким середньовисоким обличчям з послабленим горизонтальним профілюванням на рівні орбіт і невисоким надпередніссям, що, як відомо, вказує на монголоїдний домішок. Особливо виразно цей домішок виявляється при аналізі одонтологічних ознак, за якими ногайські татари Буджацької орди виявляються подібними до мусульманського населення Поволжя золотоординського часу, в якому відмічена наявність досить виразного монголоїдного компонента. Це зайвий раз підтверджує східне походження більшості тутешніх ногайців. Між тим ми не можемо не зазначити тут, що значно менший монголоїдний компонент простежується при краніологічному дослідженні поховань придніпровського могильника XIV–XVI ст. Мамай-Сурка [79, с. 31–37].

Зрозуміло, що при теперішньому початковому стані розробки цієї проблематики для Північно-Західного Причорномор'я і всього південного заходу нашої країни нам вдалося лише торкнутися небагатьох сторін історичного існування буджацьких ногайців у XVI–XVII ст. Самостійне вивчення історії Буджацької орди та інших орд XVII–XVIII ст. у зв'язку з закономірностями їхнього історичного розвитку має широкі перспективи. У контексті всієї цієї проблематики нашою метою, в даному випадку,

є лише вказівка на широкий історичний і археологічний матеріал і його первинне узагальнення. Безсумнівно, що археологічна знахідка Буджацької орди дозволяє у перспективі детально розглянути зовсім не вивчені раніше питання етнічного і соціального розвитку кочовиків причорноморських степів цього часу, їхніх зв'язків з осіло-землеробським населенням, відновити історичні деталі боротьби народів півдня нашої країни проти турецьких і кримських завойовників. Такий підхід при комплексному використанні писемних і археологічних джерел надає можливість вивчення особливостей історичного розвитку південного заходу нашої країни і всього Причорномор'я в середні віки на надійній джерелознавчій основі. Поки вона використана дуже слабо, і нам залишається приєднатися до думки Д.І. Яворницького, який ще наприкінці минулого століття звернув увагу на необхідність спеціального вивчення ногайців, які залишили помітний відбиток в історичному розвитку Північного Причорномор'я [160, с. 475]. У вітчизняній літературі праці на цю тему доки поодинокі – вона стихійно опинилася відданою на відкуп російським, румунським, молдавським та, частково, американським історикам.

Узагальнюючи дослідження кочовиків-ногайців південного заходу України у XV – першій половині XVII ст., зазначимо, що Буджацька орда була завершеним кочовим утворенням, де протиріччя причорноморської контактної зони між кочовим і осілим світами, що історично склалися, органічно сполучалися з внутрішніми протиріччями в середовищі самих кочовиків, що отримало адміністративні і регламентовані форми. Завдяки таким формам це хитке державне утворення, яке постійно шукало вихід із внутрішніх суперечок у зовнішній експансії, в постійних пограбуваннях своїх сусідів та соплемінників, спромоглося проіснувати більше двох століть.

РОЗДІЛ V

ПЕРІОДИЗАЦІЯ І ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗВИТКУ КОЧОВОГО СВІТУ НА ПІВДЕННОМУ ЗАХОДІ УКРАЇНИ В X–XVII СТОЛІТТЯХ

Про співвідношення діахронного і синхронного методів.

Цей завершальний розділ – не тільки резюме; скоріше, багато що тут можна буде назвати прологом, тільки вміщеним у кінці роботи. Насправді узагальнювати доводиться не стільки констатуючу частину дослідження, вміщену в рамках чотирьох попередніх розділів, скільки матеріал і проблеми, що виходять з будь-якого синхронного розгляду ділянки діахронного зрізу історії кочовиків. Якщо в роботі домінує тема розвитку і функціонування кочовиків у їх своєрідності на крайній західній ділянці степової зони, то все коло проблематики, що стосується конкретної зумовленості тих чи інших етапів її історичного розвитку в синхронному плані, які були визначені як особливостями розвитку сусідніх регіонів, так і всієї Євразії в цілому, неминуче залишається за її межами. Це ж багато в чому стосується й теоретичної зумовленості діахронного розгляду історії порівняно невеликого регіону.

Як було вже сказано у вступі, відправним пунктом вивчення історії кочового світу в контактній зоні Північно-Західного Причорномор'я були археологічні дослідження і пов'язані з ними міркування над можливостями інтерпретації поховальних пам'яток середньовічних кочовиків у Нижньому Подністрів'ї і

Подунав'ї. Результати такого роду досліджень, що неминуче провадяться чисто археологічними науковими прийомами, завжди обмежені. В цілому, засобами археологічної типології вдається досягнути таких результатів у цій сфері, як усвідомлення етнокультурної мінливості і її особливостей на тлі такого матеріалу всієї степової зони, як проникнення кочовиків у землеробське середовище. Вивчення типології поховального обряду різноманітними способами призвело до ряду помилкових висновків, бо воно було відірване від загальної історичної епохи. Це виявилось як у неправомірному віднесенні буджацьких ногайських могильників до золотоординського часу, так і в малопродуктивних спробах наших попередників та колег дослідити соціальну структуру кочового суспільства в Причорномор'ї на недостатньо представницькому і слабо підлягаючому етнічній рубрикації матеріалі поховань виключно археологічними методами. Очевидно, що прямої теоретичної помилки на цьому шляху зроблено не було з огляду перспективної продуктивності самої ідеї про трудові затрати як показника соціального статусу померлого. Однак на сьогоденному етапі і рівні дослідження, а також стану матеріалу і проблематики, стає зрозумілим, що ця ідея поки не може принести реальних і достеменних практичних результатів хоча б через складність і багатозначність можливого розуміння соціальних ознак обрядності, їх поліваріантного семіотичного тлумачення. Тому ми відмовились від думки відтворення історії кочовиків особливими методично-археологічними прийомами і оцінили цей напрямок теоретико-методичних розробок своїх попередників як пошуковий. Позитивною стороною такого пошуку є, як уявляється тепер, не тільки встановлення своєрідності особливостей історичного розвитку кочовиків на заході степового Причорномор'я, але і вироблення підходу до вивчення всієї історії цього регіону з позицій комплексного, синтетичного історико-археологічного джерелознавства.

Очевидно, саме для обмеженої контактної ділянки степової зони з землеробними областями, тобто оточеної з різних боків територіями з іншими закономірностями історичного розвитку, такий підхід може виявитися найпродуктивнішим. Адже якщо писати його «внутрішню» історію в діахронії, то легко опинитися в такій науковій ситуації, коли уривчасті дані і

спроби їхнього впорядкування стають або мало з'ясованими, або неможливими. З іншого боку, можна спробувати уявити собі в ідеалі, що ми знаємо абсолютно все про історію територій, що оточують степи Північно-Західного Причорномор'я, але нічого не знаємо про них самих. Це абсолютно біла історико-географічна пляма. Тоді, слідом за Б.Ф. Поршньєвим [108, с. 25], ми можемо оконтурити територію регіону, і ці контури крок за кроком все менше будуть скидатися на просту лінію: почнуть виникати наближені кореляти для внутрішнього стану цієї історичної території. За такою ідеєю, на якомусь далекому ступені аналізу, вони набудуть такої самої повноти і конкретності, як і у випадку безпосереднього вивчення історії «зсередини» регіону. Саме так, у парадоксальній формі, можна уявити собі логічну межу синхроністичного методу в історії. Однак насправді цей метод може лише доповнити те, що вже відомо про розвиток цього регіону, і пояснити, чому ті або інші події були прискорені чи затримані оточуючим середовищем.

Без застосування синхронного методу у вивченні «історичного конкретного регіону» закономірності його розвитку виявляються цілком невловимими. Неможливо зрозуміти майже постійний тиск кочовиків на Дунай поза зв'язком з подіями, що відбувалися у Поволжі, на південних кордонах слов'янського землеробського світу. Неможливо пояснити успішність походів руських дружин проти половців поза зв'язком з переходом останніх до другої стадії кочування. Важко зрозуміти рух осіло-землеробського населення в Карпато-Дунайських землях без врахування демографічної ситуації в кочовому степу. Абсолютно незрозумілою стає поведінка Буджацької орди без врахування ситуації в Туреччині, Молдові, Росії, в Україні, в Кримському ханстві і Поволжі.

З іншого, «внутрішнього», боку можна фіксувати археологічним шляхом поступове складання спочатку змішаного, а потім і майже однорідного в етнокультурному відношенні кочового населення в Північно-Західному Причорномор'ї з X ст. до кінця золотоординського часу. Таким шляхом вдалося встановити змішану «чорноклобуцько-половецьку» етногенетичну основу цих кочовиків, що переселилися з Поросся і верхів'їв Південного Бугу до Нижнього Побужжя, Подністрів'я і Подунав'я. Звичайно, цей

процес можна пояснити тільки в контексті загальної історичної обстановки епохи в контактній зоні. Однак саме він відіграв визначну роль в етнокультурній стабілізації регіону в золотоординський час, що зумовило складання єдиного, в цілому, соціального організму кочовиків і його ускладнену соціальну диференціацію. Остання, в свою чергу, також була багато в чому визначена зовнішніми причинами.

Отже, наш виклад у зв'язку з ідеєю самостійного регіонального історичного вивчення контактної зони Північно-Західного Причорномор'я знаходиться на стику діахроністичного і синхроністичного методів і є спробою конкретного використання методичних переваг кожного з них. З одного боку – це діахронне викладання історії кочовиків за часів їхнього перебування в цьому регіоні. З іншого – це розкриття загальноісторичного контексту для кожного етапу діахронного зрізу, який визначав прихід наступного етапу і особливості його розвитку. Тим самим, на наш погляд, йде пошук шляху до подолання найсерйознішої теоретичної складності, яку несе з собою ідея історичної синхронії – співвідношення статички й динаміки.

Можна бачити, що будь-яке положення кочовиків у степах Північно-Західного Причорномор'я допустимо розглядати як статичне – все, аж до відомих і уявних деталей, знаходиться в кореляції зі станом оточення. Отже, будь-яка зміна вирівнюється зворотним впливом з боку всієї цілої системи контактної зони. На практиці це має вигляд флуктуації, тобто компенсації змін зворотними, протилежно спрямованими. Так, обстановка на Дунаї постійно «компенсувалася» активністю Болгарії, Візантії, а в Попрутті – Галицької Русі, Угорщини, Молдови і Литви. Інакше кажучи, в кожний момент історія кочовиків у контактній зоні виглядає як рухома рівновага, при якій амплітуда можливих коливань в цілому обмежена. Однак історична картина виявляється тут не тільки не інваріантною і не складається зі змін, які десь і чимось компенсуються на колишньому рівні. Насправді діахронний зріз дозволяє прослідкувати, як серед чергування зворотних або компенсуючих змін зростають незворотні зміни. Прорив печенігами Дунаю в середині XI ст., а слідом за ним вторгнення на Балкани торків і половців були «компенсовані» візантійцями, однак ця обставина, в

остаточному підсумку, безпосередньо наблизила піднесення та занепад імперії. Це ж визначило відносну стабілізацію кочового світу в Ателькузі і в половецькому степу – в межах відомого Дешт-і-Кипчака, а також його наступне послаблення і зруйнування спочатку руськими походами, а потім і монголо-татарами. Золота Орда за часів Узбека і Джанібєка компенсувала зміни в контактній зоні, здійснені східною активністю Болгарії і Угорщини, і її колонізаційна політика навіть виразилася в утворенні золотоординських міст. Однак у результаті розпаду Орди накопичилися зміни незворотного характеру, внаслідок чого золотоординці були остаточно вигнані за межі контактної зони, на схід від Дніпра. Кочовики повернулися сюди вже в іншому вигляді – на захоплені турками території; закономірності поведінки тут Буджацької орди були прямо підпорядковані політиці турецького правління, яке узаконювало дестабілізацію регіону і наступне накопичення незворотних для себе змін у Північно-Західному Причорномор'ї. Сама по собі Буджацька орда була як кочовий організм продуктом розпаду кочового світу, концентрацією в мініатюрі його історичних протиріч. Вона могла існувати лише штучно й існувала саме в цьому своєму самостійному нежиттєздатному вигляді. Тому вона і зникла історично майже безслідно. Між тим, незважаючи на хронологічний розрив у нашому регіоні в історії кочового світу, ми не змогли б зрозуміти розділяючих цю орду суперечок без вивчення попередньої діахронної історії кочовиків, яка показує, як ці суперечки мало-помалу створювалися і накопичувалися.

Поряд з тим, у плані синхроністичних задач, нам здається перспективним порівняльне вивчення суміжних контактних зон. Таке порівняння в руслі розширення нашої теми особливо плідне для Подніпров'я, де взаємодія кочового і осілого населення мала, частково, ті особливості, які визначалися географічним положенням цього району між різними ділянками степової смуги [133]. Тут процес осідання кочовиків на землю виявився більш виразним, ніж у Подністров'ї та Подунав'ї. При цьому Подніпров'я розділяло кочовий світ Причорномор'я на дві історичні частини – власне Дешт-і-Кипчак і Ателькузу. В цьому плані цікаво намітити шляхи вивчення історичних закономірностей в Ателькузі як території між двома контактними-

ми зонами. Показово, що в обох зонах помічене виникнення бродників [133, с. 24–48]. Якщо порівняти в цьому плані Ателькузу з демографічним «казаном», то Подніпров'я являло собою «фільтр», а його бродники – «осад» на цьому «фільтрі». Бродники ж у Пруто-Дністровському межиріччі – це фактично «осад на дні».

Для синхронізації періодизаційних процесів у контактній зоні на південному заході нашої країни є особливо важливим врахування згаданих флуктуацій і компенсацій, які визначались, насамперед, інтенсивністю тиску кочового світу на захід. Легко можна побачити, що сила зворотної дії в цілому була незрівнянно меншою – навіть після відходу кочовиків на схід степовий простір Причорномор'я від Дунаю до Дніпра практично не заселявся. Поряд з цим «прориви» кочовиків у традиційно землеробські райони були пов'язані не лише з тиском кочових мас зі сходу, але й з ослабленням балканських і прикарпатських держав. Печеніги з торками увійшли в майже знекровлену Візантію, яка була при цьому змушена вести боротьбу на заході і на сході. Галицько-Волинська Русь перетворилась на «прохідний двір» для татаро-монгол і їхніх походів проти Польщі та Литви. Зворотний, зустрічний тиск з боку Болгарії, Угорщини, Молдови доходив до Дністра на півдні та кордонів степу і лісостепу на півночі між Дністром і Дніпром. Причорноморські землі залишались «диким полем», якщо їх залишали кочовики, як це трапилось після закріплення тут Литви. Турки знову населяють ці землі кочовиками – як прийдешніми ногайцями, так і «своїми» – юрюками. Таким було загальне співвідношення історичних сил у контактному регіоні, і їхня конкретна взаємодія протягом майже всього II тисячоліття зумовлювала ситуацію в кожному історичний період – тиск кочового світу на захід, тимчасову стабілізацію і зворотний тиск за системним принципом зворотного зв'язку (якщо розглядати контактний регіон як функціонуючу систему із взаємозамінними компонентами). В цілому, в діахронії, сила кочового тиску в рамках системи виявилася практично рівною силі зворотної протидії.

Специфічний характер регіональної періодизації

Отже, діахронна регіональна періодизація з урахуванням синхроністичних міркувань дозволяє поділити історію південного заходу України у X–XVII ст. на основні періоди, виходячи з уявлень про стадіальний розвиток кочового світу. Ця періодизація, як легко можна бачити, відповідає побудові всієї роботи, а також ґрунтується на сформульованих вище концептуальних передумовах.

Домонгольський час (кінець IX – перша половина XIII ст.). Це час поступового складання між Інгульцем та Дунаєм порівняно однорідного конгломерату кочових об'єднань на печенізько-торкській етногенетичній основі. Воно, в цілому, характеризується переважанням першої стадії кочування; археологічні пам'ятки – це окремі впускні, зрідка основні поховання. Початок цього часу відзначений витісненням кочових угрів до долин Дунаю та в Алфьольд, тобто в обхід Карпат з півдня і півночі, відтисненням слов'ян на північний захід, фактичним знищенням в Подунав'ї балкано-дунайської культури. Стабілізація настає в межах степової зони від Дунаю до Дніпра і різко порушується в зв'язку з тиском гузів, а потім половців. Кульмінація дестабілізації в Ателькузі – друга половина XI ст., після чого настає відносна стабілізація як цього регіону, так і Деппт-і-Кипчака. Поведінка печенігів, торків, половців на Дунаї та їх західна активність у цілому визначається взаємодіями Русі з Половецьким степом. Протидія «західного» світу стримує кочовиків на Нижньому Дунаї і в межах Пруто-Дністров'я з незначними коливаннями в залежності від демографічної ситуації, яка склалася в контактній зоні.

Саме в залежності від цих коливань можна виділити такі періоди в середині цього часу на заході степового Причорномор'я:

1-й період (кінець IX – перша половина XI ст.) – «нагрівання казана», зростаюча напруга демографічної ситуації в Ателькузі у зв'язку з навалом печенігів і витісненням угорців. Протягом всього X і на початку XI ст. демографічна ситуація в степу стабільна. Печеніги займають простір між Дунаєм і Дніпром, трохи потіснивши слов'ян на північний захід і віддавши на деякий час Нижнє Подунав'я болгарам. Відносини з Руссю і Візантією носять, в цілому, мирний характер. Це означає, що пе-

ченіги, перебуваючи на табірній стадії кочування, не відчували демографічного тиску зі сходу і заходу, що добре простежується історично. Мабуть, кочовища печенігів були відносно рівномірно розподілені в степовій зоні – вони займають і Бельцький степ. Стабільність порушується в зв'язку з появою торків.

2-й період (середина – кінець XI ст.) – «кипіння казана». Торкська, а слід за нею половецька навали, які дестабілізували демографічну ситуацію в Ателькузі, зумовлюють різку напругу, яка виявляється у посиленні кочового тиску на захід, а також у внутрішньосоціальної боротьбі. Табірна економіка печенігів не модифікувалася, а лише піддалася територіальному тиску, що викликало переміщення центру кочувань на лівобережжя Дністра і потім у Подунав'я. Наростання цієї напруги, що співпадає зі знищенням візантійцями Болгарії, зробило найслабкіше місце для демографічного вибуху кочовиків на Нижньому Дунаї. З 1026 р. до початку XII ст. цей вибух проходив з деякими кульмінаціями: в 1048, 1064, 1091 рр.

3-й період (кінець XI – 60-ті рр. XII ст.) – «охладження казана». Характеризується поступовим відступом половців за Дніпро, в межі Дешт-і-Кипчака, з періодичними походами на Дунай. В основній частині Ателькузі продовжувало мешкати печенізько-торкське населення на табірній стадії кочування, а також бродники в межиріччі Пруту і Дністра і «дикі половці» на півночі. Посилюються процеси етнокультурної асиміляції в кочовому середовищі.

4-й період (кінець XII – перша половина XIII ст.) – період «стабільної нестабільності». Він слабо відокремлюється від попереднього і характеризується стадіальною схожістю з половецькою активністю на Русі, але зміщений по фазі на 10–15 років. Це «половецькі» війни на Дунаї до 70-х рр. XII ст. та більшість самостійних походів кочовиків на Балкани в кінці XII ст. Дестабілізація в Ателькузі обумовлена загальним ослабленням Дешт-і-Кипчака, успіхами руських походів, відтоком половців на захід від Дніпра і їх змішанням з місцевим кочовим середовищем. Із заходу напруга посилювалася загальною політичною активністю Угорщини, а також волоською і слов'янською колонізацією на схід від Карпат і на північ Пруто-Дністров'я. В цей період «стабільної нестабільності» добре видно виділення

«викиду» із осіло-землеробських областей – бродників або із степу диких половців як чистого продукту контактної зони. Тому перші епізодичні набіги татаро-монголів ще не порушили таку стійку нестабільність і майже не були помічені сучасниками.

Золотоординський час (друга половина XIII – XIV ст.) – в цілому характеризується тенденцією до поступового складання центру ординської кочової культури в Північно-Західному Причорномор'ї, який не мав перспектив для історичного саморозвитку і виявився дуже швидко знищеним пустоцвітом. В цей час спостерігаються різні комбінації другої і третьої стадії кочування, до того ж кочові орди були, мабуть, порівняно однорідні в етнокультурному відношенні. Археологічно виділяються заможні поховання, типологічне різноманіття поховальних пам'яток кочовиків у регіоні починає набувати все більш вираженого соціального змісту. Домінуюча етнічна підоснова тут залишається печенізько-торкською. На Дунаї і у Попрутті, а також у верхів'ях Дністра відбувалась боротьба з дуже активним болгарським етнокультурним бар'єром, який набирає силу протидії на державному рівні. Ця протидія вкупі із внутрішнім розпадом Золотої Орди призводить у другій половині XIV ст. до повного вигнання з обмеженої контактної зони кочовиків, які, як з'ясувалося, були тут незамінні. Історично створений демографічний вакуум у степовій зоні Північно-Західного Причорномор'я після політичного і військового витіснення ординців за Дніпро неминуче заманив сюди з часом нові кочові орди. Періоди розвитку й існування кочового світу в золотоординський час такі:

1-й період (40–60-ті рр. XIII ст.) – «адаптація» тут Золотої Орди, яка використовує лише частину своєї державної активності на заході степового Причорномор'я. Її мета – політичне підкорення основних мас кочового населення і регуляція їх кочувань. Монголо-татари в цілому не посилили демографічну напругу в старій Ателькузі, їхня активність у Причорномор'ї носила переважно військовий і внутрішньо-координаційний характер. Підпорядкованість супроводжувалась ломкою старої племінної і родової структури і призвела до соціально-політичного гніту й економічного розорення підвласних кочовиків. Його іншою стороною для Золотої Орди стало тимчасове перевернення відцентрової політичної тенденції і створення улусу Ногая.

2-й період (середина 60-х рр. XIII ст. – початок XIV ст.) – тимчасове відокремлення у зв'язку зі створенням другого політичного центру золотоординських кочовиків, який мав такі внутрішні потенції для саморозвитку. Військова активність його на перших порах обумовлена амбіціями самого правителя – Ногая і сприймалась як відображення всієї сили Золотої Орди. Демографічна активність кочовиків у цей період дещо підвищилась, що прослідковується археологічно по відступу східнослов'янського землеробського і волосько-вівчарського населення в передгір'ях Карпат. Кордон з Болгарією проходив у районах Дунаю. Цей імпульс демографічної активності був поглинутий міжусобною війною і завершився відступом кочовиків на схід від Дністра на початку XIV ст.

3-й період (початок – 60-ті рр. XIV ст.) – період «реставрації», в цілому насильницький та приречений. На лівобережжі Дністра кочовики знову активізуються із закінченням усобиць і посиленням мощі Золотої Орди за Узбека. Болгарія витісняється з межиріччя Дністра і Дунаю, однак збільшилась активність Угорщини, яка робить тут правління ординців нестійким. В демографічному відношенні кочовики в міру імпульсивні – утворене в Північно-Західному Причорномор'ї кочове об'єднання з центром в Нижньому Подністров'ї веде своє господарство при оптимальному демографічному режимі. З другої половини 1330-х рр. кочовики поступово витісняються з Буджаку. Міста тут зберігають лише міжнародне торговельне значення. В центральній частині Пруто-Дністровського межиріччя створені штучно золотоординські міста опинились у чужому етнокультурному і соціально-економічному середовищі. Не є дивним їх швидкий розквіт і загибель у зв'язку з загальним занепадом Золотої Орди.

4-й період (60–90-ті рр. XIV ст.) – «витіснення і вигнання». Це час кінцевого подолання реліктивної активності кочового світу на його західних кордонах. Боротьба за Пруто-Дністровські кордони між Угорщиною, Молдовою і Литвою на фоні загального занепаду Золотої Орди фактично виштовхнула кочовий фактор з контактної зони степів. Території, з яких витіснялись кочовики, перетворювались на «дике поле». Зі свого боку, розпад Золотої Орди практично повністю паралізував і знищив західну активність кочового світу.

Післяординський час (XV – перша половина XVII ст.) – в цілому характеризується появою і поступовим зміцненням нового кочового конгломерату, утвореного в процесі розпаду Золотої Орди і в результаті складного процесу етногенезу в кочовому середовищі на сході і в зв'язку з загальною періодичною демографічною насиченістю усієї зони південноруських степів. У Нижньому Подністров'ї та в Подунав'ї, у епіцентрі контактної зони, яка виділяється нами, утворюється напівдержавне кочове утворення – Буджацька орда, яка стала загальним дестабілізуючим фактором у регіоні. Ефект цієї дестабілізації виявився особливо історично відчутним, позаяк був забезпечений та гарантований політично, а також організований в соціально-економічному співвідношенні адміністрацією Оттоманської імперії. Такого роду чинник виявився компонентом зовнішньополітичної активності Туреччини по відношенню до Молдови, Польщі, Російської держави, українського козацтва і забезпечував міцність її позиції у Північному Причорномор'ї.

Періоди розвитку та функціонування кочовиків, які виділяються у післяординський час, такі:

1-й період (початок – 70-ті рр. XV ст.) – період «кочового демографічного вакууму» – настав у зв'язку з вигнанням золотоординців на схід від Дніпра та складними політичними перетвореннями у контактній зоні: витісненням угорців із Буджаку Молдовою і наступним її витісненням і фактичним поневоленням турками; опануванням турками територій на захід від Дніпра та утворенням Кримського ханства. Степові простори колишньої Ателькузи були розділені політично, а економічно освоєні не були; міста, фортеці та торгові шляхи виконували свої військово-політичні та торговельні функції. Частина анатолійських та балканських кочовиків пересувається турками у Подунав'я та Нижнє Подністров'я. Утворені економічні та політичні передумови для пересування сюди зі сходу різних кочових орд у зв'язку з підвищеною демографічною напругою у південноруських степах.

2-й період (80-ті рр. XV – 70-ті рр. XVI ст.) – «заселення та освоєння». Поступове проникнення ногайських племен у Північно-Західне Причорномор'я. Поведінка малих ногаїв, яких привів сюди Менглі-Гирей у зв'язку з захопленням турками Кілії та Аккермана відповідала типовій «навалі». Однак, розселившись в Буджаку,

вони переходять до другої та третьої стадії кочування. Поступово кількість кочовиків у степах Північно-Західного Причорномор'я збільшується та досягає оптимуму в 70-х рр. XVI ст.

3-й період (кінець XVI – перша половина XVII ст.) – «напівдержавність». Характеризується утворенням підлеглих Туреччині і Кримському ханству орд – Буджацької, Єдисанської та ін. Археологічні матеріали дозволили ідентифікувати пам'ятки Буджацької орди, хоча ряд могильників у Побужжі, Поінгуллі та Подніпров'ї, а також в долині Дунаю ще чекають на своє історико-археологічне тлумачення. В залежності від політичної та соціально-економічної ситуації форми кочування постійно модифікувалися, але були близькими до другої та третьої стадій. Демографічна напруга в середовищі кочовиків посилюється в 30-ті роки XVII ст. в зв'язку з новою хвилею ногайців зі сходу та, отримавши політичне обрамлення, втілилася у перманентній усобиці, яка відбиває протиріччя між Кримським ханством та Туреччиною. В такому стані «дезорганізованої організації» ногайські орди перебували в середині XVII ст. В цьому ж стані вони, в цілому, і закінчили своє історичне існування.

Запропонована періодизація в методичному відношенні виходить з комплексного підходу до історичної проблематики, тобто виражає спробу вирішити діахронно-синхронну сторону вивчення питання і матеріалу сукупністю історико-археологічних засобів. Навряд чи цей підхід після його конкретної демонстрації потребує спеціального обґрунтування – з викладеного ясно випливає, що там, де закінчуються можливості однієї дисципліни – археології, приходять на допомогу інші – нумізматичні та історико-географічні спостереження, свідoctва писемних джерел та інші. В результаті такого дослідження можна стверджувати, що уявлення, які виникли про характер та динаміку історичного процесу на південному заході нашої країни в XVII ст., значно уточнюються при використанні археологічних даних.

У цілому, в плані синхронного вивчення нашої зони ми накреслили умовний кордон – середину XVII ст., після якого співвідношення в ній міжнародних сил стало іншим, більш глобальним, і пов'язувалося зі співвідношенням сфер впливу і активності Росії та Туреччини. З цього часу посилюється боротьба за вплив у Молдові та Валахії, актуалізується

найважливіша проблема слухняності та неслухняності ногаїв, татар та козаків у величезній лімітрофній територіальній сфері між Російською та Османською імперіями [123, с. 420–422]. Це боротьба за велетенський осип ханств, орд, племен, який залишився після зруйнованої Золотої Орди та ще не повністю завойований частково Туреччиною, частково Росією, починаючи з Кримського ханства, Буджацької, Єдисанської, Єдичкульської та інших орд на заході і закінчуючи Великими Ногаями, горними, темрюкськими, кжентськими, бесленевськими та іншими на сході та у Передкавказзі. Все коло перелічених питань історія стала вирішувати в складному взаємному відношенні і розмежуванні сфер впливу Туреччини та Росії, при зростаючій перевазі останньої. Цей новий етап історії кочовиків у південно-західному регіоні нашої країни підкоряється і новим історичним закономірностям, а також пов'язаний з іншим набором джерел. Очевидно, його необхідно вивчати окремо, тим більше що археологічна проблематика в галузі номадизму цієї епохи поки що майже не вимальовується.

Залишається тільки зафіксувати історичний стан нашого регіону в середині XVII ст. Ми бачимо, з одного боку, державне оформлення території Туреччини, Молдови, Кримського ханства, а з іншого – більш-менш бездержавні племена та народності, кочові чи напівосілі. В тому, що ситуація склалась так, кочовики зіграли велику роль. Осіло-землеробські утворення виступають в наших очах як антитеза стародавньої кочової культури, як втілення особливої військово-державної сили, де все було в безперервному русі – і центри, й кордони. Їхній вплив знищував, деформував і спотворював структуру кочового світу. Ми легко могли спостерігати, як розвивалися в золотоординські часи протиріччя між містами та їх територіальною нерухомістю і кочовим способом життя. В кочовому середовищі воно призвело до знищення і того, й іншого. Але все ж на прикладі Буджацької орди, обмеженої райами і зі стриманою політичною ініціативою, добре видно поступову перемогу початку територіальної стабільності, втіленої в містах, поселеннях, адміністративних округах. Кочовики перестають бути головним історичним носієм наступальної сили, військової озброєної могутності – цей потенціал переходить до державної влади великих територіальних країн.

ВИСНОВКИ

Доба кочовиків кінця IX – середини XVII ст. на південному заході України – один з найважливіших етапів історії нашої Батьківщини. Вона є органічним продовженням всіх попередніх століть своєрідного історичного розвитку цього регіону і проходить у постійному контакті з процесами розвитку феодалізму в Європі, захоплюючи їх завершальну стадію і демонструючи деградуючий розвиток кочового світу, як активного зовнішнього компоненту цих процесів.

Порівняльний аналіз доступних вивченню аспектів господарського життя, соціально-політичної структури, матеріальної культури кочовиків, заснований на комплексному дослідженні різних груп джерел (писемних, археологічних, нумізматичних) і узагальнення результатів цього аналізу на конкретному історичному тлі і в системному взаємозв'язку з розвитком сусідніх держав контактного регіону на заході південноукраїнського степу дозволяє реконструювати основні етапи і відмінності цього тупикового, в цілому, процесу. Ці відмінності у зв'язку з активністю кочовиків на заході степового Причорномор'я у багатьох випадках визначилися демографічними причинами. Тут кочовий засіб виробництва доволі очевидно регулювався механізмом «змушеної еміграції», суть якого була в свій час сформульована К. Марксом: «...избыточное население было вынуждено совершать те полные опасностей великие переселения, которые положили начало образованию народов древней и современной Европы» [84, с. 568].

За своїм історичним змістом доба кочовиків у II тисячолітті була фінальною у загальноазіатському Великому переселенні народів. Загальний рівень розвитку осіло-землеробських сусільств, з якими вступали в контакт середньовічні кочовики

від печенігів до ногайців, значно зріс порівняно з давниною. Не дивлячись на це, структура кочових громад залишалась однотипною як у давнину, так і середні віки аж до нового часу в Європі. Як бачимо, у нашому регіоні і в інших місцях господарсько-культурний тип кочовиків за всіма своїми визначними ознаками сформувався не пізніше I тис. за Р.Х. і проіснував до самої своєї загибелі. Модифікації не змінювали його сутності, і інновації охоплювали лише його другорядні ознаки. Не дивно, що вивчення внутрішнього розвитку кочового світу в контактній зоні не давало можливості побудови його вірогідної історичної періодизації. Зміни в області матеріальної культури самі по собі не дають для цього достатньо критеріїв. Тому в роботі запропонована періодизація, заснована на тісному і взаємозумовленому зв'язку між кочовими суспільствами степів Північно-Західного Причорномор'я і осіло-землеробськими утвореннями в їх історичному оточенні.

На нашому прикладі ми намагалися показати, що диференціація археологічної науки заводить її в тупик, якщо не супроводжується комплексним дослідженням джерел, при якому використовуються всі відомості, які можна зібрати, хоча б вони були зібрані дослідниками в інших областях. В рамках теми й проблематики історичні, географічні, етнографічні дані взяті з писемних джерел і літератури про кочовиків середньовіччя, а археологічні – з досліджень своїх колег та попередників, а також з власних робіт. В даному випадку вони лише опинились підкореними новому загальному задуму і відповідно перетлумачені.

Цей задум, як виходить зі змісту роботи, передбачав співставлення історичної хронології і подій на південному заході нашої країни з кінця IX до середини XVII ст., відомих з повідомлень писемних джерел, з датованими пам'ятками матеріальної культури з тим, щоб побачити історичні відмінності їхньої появи і розташування. Звісно, саме цей шлях є виправданням існування археолога як дослідника, «закапывающего в могилы деньги, чтобы откопать после» [63, с. 409]. На шляху такого «відкопування» провадилося археологічне вивчення і узагальнення всіх свідочств по історії кочовиків з метою виявлення окремих сторін їх внутрішньої історії. В самому загальному вигляді ці дослідження виявились вірогідними. Вони дозволили поставити

питання про зміну звичайної археологічної формально-типологічної моделі розвитку кочовиків структурно-типологічними узагальненнями, при яких за основу береться не зовнішня подібність знайдених пам'яток різних хронологічних періодів, а подібність структури культур. В цьому плані вдалось розподілити датовані археологічні пам'ятки за умовними етнокультурними групами, встановити зберігання печенізько-торкської етнокультурної основи в кочовому середовищі Північно-Західного Причорномор'я аж до XIV ст. включно, а також характер змінення способів кочування – від табірної до різних форм напівосідлості та утворення орд. Компактні могильники, які вважались золотоординськими, утворювали враження переходу кочовиків в цей час до напівосідлості. Однак, уточнене датування їх дозволило переглянути усю джерелознавчу ситуацію, а в зв'язку з нею – й історичну. Виявилось, що за своєю структурою культура поховальних пам'яток кочовиків представлена у вигляді розрізаних впускних чи основних поховань і не змінюється до вигнання золотоординців. Потім ця територія знову заповнюється кочовиками, але структура їхньої археологічної культури зовсім інша. Це пояснено відсутністю прямої спадковості, чого не було раніше. Але не дивлячись на це, будь-які модифікації кочових археологічних культур адаптуються до однієї і тієї ж історико-географічної місцевості в подібний спосіб, і тому в них були подібні закономірності [34, с. 364–365]. Їхнє вивчення на південному заході України підтвердило застійний і тупиковий характер розвитку кочових громад, обумовлений специфікою екстенсивного скотарського господарства, відсутністю достатніх можливостей для внутрішнього розвитку і оберненість соціальних процесів.

Таким чином, загальний зміст роботи полягає у спробі подолати археологічний емпіризм, який «хочет только знать и признает только то, что стоит перед глазами» [63, с. 386]. І тому якщо в археології ми пізнаємо більше фактів і менше розуміємо зміст явища, то, дивлячись на явища з вищих точок зору, ми бачимо їх загальноісторичні обриси.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абызова Е. Н. Древности Старого Орхея. Молдавский период / Е. Н. Абызова, П. П. Бырня, А. А. Нудельман. — Кишинев : Кишиневу, 1982. — 100 с.
2. Артамонов М. И. Возникновение кочевого скотоводства // Проблемы археологии и этнографии. — Вып. 1. — Л. : Изд-во ЛГУ, 1977. — С. 4-13.
3. Артамонов М. И. История хазар. — Л., 1962. — 468 с.
4. Арутюнова В. А. К вопросу о взаимоотношениях Византии с печенегами и половцами во время Норманнской компании // ВВ. — 1972. — № 33. — С. 117-122.
5. Археология Украинской ССР. — Киев : Наукова думка, 1986. — Т. 3. — 576 с.
6. Археологія України. Курс лекцій / за ред. Л. Л. Залізняка. — К., 2005. — 706 с.
7. Батюшков П. Н. Бессарабия. — СПб., 1892. — 94 с.
8. Бачинський А. Д. Адміністративно-політичне управління Бужацьким степом і пониззям Дунаю. XVIII - початок XIX ст. // Архіви України. — 1966. — № 5. — С. 17-23.
9. Бертиньи Й. Международное положение Венгрии после татарского нашествия // Восточная Европа в древности и средневековье. — М., 1978. — С. 315-319.
10. Бибииков М. В. Византийские источники по истории Руси, народов Северного Причерноморья с Северного Кавказа (XII-XIII вв.) // Древнейшие государства на территории СССР. 1980. — М., 1982. — С. 5-151.
11. Болтенко М. Ф. Исторические судьбы острова Березани // ЗОАО. — Т. 1 (34). — Одесса, 1960. — С. 38-46.
12. Боплан Гийом Левассер де. Опис України. — Львів, 1990. — 256 с.
13. Брун Ф. К. Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России // ЗНУ. — Одесса, 1879-1880. — 687 с.
14. Бунятян Е. П. О формах собственности у кочевников // Археология и методы исторических реконструкций. — К., 1985. — С. 21-43.

15. Бутков П. О Ногае и всех прочих монгольских ханах Дешти-и-Кипчака // Северный Архив. — 1824. — Ч. 10. — № 12. — С. 279-285.
16. Бырня П. П. Молдавский средневековый город в Днестровско-Прутском междуречье. — Кишинев, 1984. — 274 с.
17. Ваклинов С. Формиране на старо-българската култура VI-IX вв. — София, 1977. — 187 с.
18. Василевский В. Г. Византия и печенеги // Труды академика В. Г. Василевского. — Т. 1. — СПб., 1903. — 403 с.
19. Веселовский Н. И. Хан из темников Золотой Орды Ногай и его время // ЗРАН. — 1922. — Т. 13. — Вып. 6. — С. 44-50.
20. Вінокур І. С. Історія лісостепового Подністрів'я та Південного Побужжя. — К.; Одеса, 1985. — 128 с.
21. Вінокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України. — К., 1994. — 480 с.
22. Владимирцов Б. Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. — Л., 1934. — 224 с.
23. Голубовский П. В. Половцы в Венгрии (исторический очерк) // Киевские университетские известия (отд. оттиск). — К., 1889. — 28 с.
24. Гонца Г. В. О степени вассальной зависимости Молдавского государства от Османской империи // Известия АН МССР. Сер. общ. наук. — 1976. — № 3. — С. 54-65.
25. Гошкевич В. И. Погребения, датированные джучидскими монетами. Из раскопок И. Я. Стемковского // ВОКК, секція археологічна. — Ч. 4-5. — Одеса, 1930. — С. 104-113.
26. Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда и ее падение. — М.; Л., 1950. — 479 с.
27. Греков И. В. Восточная Европа и упадок Золотой Орды. — М.: Наука, 1975. — 520 с.
28. Гресько С. П. Північно-Західне Причорномор'я у другій половині XIII ст. // Одесі - 200. — Частина II. — Одеса, 1994. — С. 171-172.
29. Григора Н. Римская история, начинающаяся со взятия Константинополя латинянами (1204-1391 гг.). — СПб., 1862. — Т. 1. — 346 с.
30. Григорьев В. В. Об отношениях между кочевыми народами и оседлыми государствами // ЖМНП. — Вып. 178. — 1875. — С. 1-27.
31. Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая степь. — М., 1989. — 764 с.
32. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. — Л., 1990.
33. Гумилев Л. Н. Ритмы Евразии. — М., 1993. — 486 с.
34. Гумилев Л. Н. Древние турки. — М., 1993. — 530 с.
35. Давня історія України. Кн. 2 / ред. П. П. Толочко. — К., 1995. — 560 с.
36. Дашкевич Н. П. Грамота князя Ивана Ростиславовича Берладника 1134 г. // Сборник статей, посвященный Владимирскому-Буданову. — Киев, 1904. — С. 42-58.

37. Дашкевич Я., Трыярски Э. Каменные бабы причерноморских степей. — Варшава, 1982. — 231 с.
38. Добролюбский А. О. Древности средневековых кочевников в Нижнем Поднестровье (материалы раскопок И. Я. Стемповско-го) // Курганы в зонах новостроек Молдавии. — Кишинев, 1984. — С. 153–173.
39. Добролюбский А. О. Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья. — К., 1986. — 140 с.
40. Добролюбский А. О., Гребенников Ю. С. Группа памятников кочевой знати первой половины XIV в. в Северо-Западном Причерноморье // Древности Юго-Запада СССР. — Кишинев, 1991. — С. 224–240.
41. Добролюбский А. О., Загинайло А. Г. Опыт сводного картографирования археологических памятников (на материалах юго-западных районов Одесской области) // Археологические и археографические исследования на территории Южной Украины. — Киев; Одесса, 1976. — С. 92–112.
42. Добролюбський А. О., Кашарайло І. А. Руське літописання про народи Східної Європи в VII–XII ст. // Міжпредметні зв'язки історії і літератури: матеріали обласної науково-практичної конференції ОІУВ. — Одеса, 1995. — С. 34–40.
43. Добролюбський А. О., Островерхов А. С. Парне поховання золотоординського часу на р. Кодима // Археологія Південного заходу України. — К., 1992. — С. 117–128.
44. Добролюбский А. О., Руссев Н. Д. Кочевое и оседлое население степей Северо-Западного Причерноморья в X–XIV в. // Исследования по археологии Северо-Западного Причерноморья. — К., 1986. — С. 177–184.
45. Добролюбский А. О., Смирнов И. А. Торки и половцы в Северо-Западном Причерноморье во второй половине XI в. // Тези обласної наукової краєзнавчої конференції «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». — Миколаїв, 1995. — С. 82–83.
46. Добролюбский А. О., Смирнов И. А. К вопросу изучения средневекового нomaдизма в Северном Причерноморье (кочевники и земледельцы: проблема контакта) // Международные связи в средневековой Европе: тезисы докладов Всесоюзного научного семинара. — Запорожье : ЗГУ, 1991. — С. 3–4.
47. Добролюбский А. О., Смирнов И. А. Конец золотоординского владычества в Северо-Западном Причерноморье // Древнее Причерноморье: III Чтения памяти проф. П. О. Карышковского: тезисы докладов юбилейной конференции. — Одесса, 1996. — С. 42–43.
48. Добролюбський А. О., Смирнов І. О. Південний Захід України у другій половині XIII – першій половині XIV сторіч // ЕМІНАК. Науковий щоквартальник. — № 1–4 (3) (січень-грудень). — Київ; Миколаїв, 2008. — С. 43–59.

49. Добролюбський А. О., Столярик О. С. Візантійські монети в кочівницькому похованні XII століття в міжріччі Дністра та Дунаю // Археологія. — 43. — Київ : Наукова думка, 1983. — С. 71-75.
50. Добролюбский А. О., Субботин Л. В., Сегеда С. П. Погребение знатного воина на Нижнем Дунае // Днестро-Дунайское междуречье в I — начале II тыс. н.э. — К., 1987. — С. 84-93.
51. Добролюбский А. О., Субботин Л. В., Сегеда С. П. Погребальные памятники Буджакской орды // Средневековые памятники Днестровско-Прутского междуречья. — Кишинев : Штиинца, 1988. — С. 131-145.
52. Евлія Челебі. Книга Подорожі. Північне Причорномор'я. — Одеса : Гермес, 1997. — 84 с.
53. Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. — М., 1985. — 246 с.
54. Ельников М. В. Ґрунтовий могильник Мамай-Сурка в Нижнем Поднепровье // Запорізьке козацтво в пам'ятках історії та культури. — Секція І. П. — Запоріжжя, 1997. — С. 17-22.
55. Записка о происхождении едисанских, буджакских и едичкульских татар // АВГР. — 1761. — Д. 1, оп. 112/1.
56. Златарски В. История на бългаската държава през средните векове : в 2-х т. — София : БАН, 1972. — 356 с.
57. Зяблин Л. П. О «татарских» курганах // СА. XXII, 1955. — С. 83-96.
58. Кантемир Д. Описание Молдавии. — Кишинев. : Штиинца, 1973. — 250 с.
59. Карышковский П. О. Восстание Ивайла // ВВ. — 1958. — Т. 13. — С. 107-135.
60. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие // САИ Е1-36. — Вып. 3. — М. ; Л, 1971. — С. 66-67.
61. Киртоагэ И. Г. Административно-территориальное деление юга Днестровско-Прутского междуречья под турецким владычеством в XVI - первой половине XVII века // Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма. — Кишинев, 1988. — С. 72-82.
62. Клейн Л.С. Археологические источники. — Изд. 2-е. — СПб., 1995. — 352 с.
63. Ключевский В. О. Афоризмы и мысли об истории // Ключевский В. О. Соч. в 9-ти томах. — Т. IX. — М., 1990. — 525 с.
64. Книга Марко Поло. — М., 1955. — 376 с.
65. Когонашвили К. К. К вопросу о средневековом населении Северного Крыма // Щепинский А. А., Черепанова Е. Н. Древности Степного Крыма. — Симферополь, 1969. — С. 299-321.
66. Коледаров П. Българската средновековна държава и Черноморският бряг // Средновековна България и Черномористо. — Варна, 1982. — С. 26-32.

67. Коновалова И. Г. Арабские источники XII–XIV вв. по истории Карпато-Днестровских земель // Древнейшие государства на территории СССР. 1990. — М., 1991. — С. 5–115.
68. Коновалова И. Г., Руссев Н. Д. Золотая Орда в жизни городов Днестровско-Дунайского региона (по сведениям письменных источников // *Evul mediu timpuriu in Moldova*. — Chisinau : Stiinta, 1994. — С. 70–107.
69. Константин Багрянородный. Об управлении империей. — М., 1991. — 496 с.
70. Котельников В. Л. Южная полоса Европейской части СССР. — М., 1963. — 222 с.
71. Кравченко А. А. Средневековый Белгород на Днестре. — Киев : Наукова думка, 1986. — 128 с.
72. Кримський А. Е. Сторінки з історії Криму та кримських татар // Студії з Криму. — I–IX. — ЗІФВ ВУАН № 89. — У Києві, 1930. — С. 1–12.
73. Кудряшов К. В. Половецкая степь — М., 1948. — 210 с.
74. Кулаковский Ю. Где находилась Вичинская епархия Константинопольского патриарха? — М., 1890. — С. 324–326.
75. Ланжерон А. Ф. Записки. Война с Турцией // Русская старина. — 1907.— № 6. — С. 577–615; № 9.— С. 559–560.
76. Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе. — Л., 1985. — 283 с.
77. Ледерер Э. Венгерско-русские отношения и татарское нашествие // Международные связи России до XVII в. — М., 1961.— С. 181–202
78. Литаврин Г. Г. Влахи византийских источников X–XIII вв. // Юго-Восточная Европа в средние века. — Кишинев : Штиинца, 1972. — С. 98–105.
79. Литвинова Л. В. Палеоантропологический материал из средневекового могильника Мамай-Сурка // Запорізьке козацтво в пам'ятках історії та культури. — Секція I, II. — Запоріжжя, 1997. — С. 31–37.
80. Любарский Я. Н. Византийско-печенежская война 1086–1091 гг. на территории Балкан // Славянские исследования. — Л. : Наука, 1966. — С. 3–8.
81. Люк Жан де. Описание перикопских и ногайских татар, черкесов, мингрелов и грузин Жана де Люка, монаха Доминиканского ордена // ЗООИД. — Т. XI. — Одесса, 1879. — С. 473–493.
82. Мавродина Р. М. Киевская Русь и кочевники (печенеги, торки, половцы). — Л., 1983. — 88 с.
83. Марков Г. Е. Теоретические проблемы номадизма в советской этнографической литературе // Историография этнографического изучения народов СССР и зарубежных стран. — М., 1989. — С. 54–75.

84. Маркс К. Вынужденная эмиграция // Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. — Изд. 2-е — Т. 8. — 608 с.
85. Маркс К. Из рукописного наследства К. Маркса // Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. — Изд. 2-е — Т. 12. — 624 с.
86. Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ. — Л. : Наука, 1976. — 192 с.
87. Мутафчиева В. П. Аграрните отношения в Османската империя през XV-XVI в. — София : БАН, 1962. — 258 с.
88. Накко А. История Бессарабии с древнейших времен. — Одесса, 1876. — 320 с.
89. Насонов А. Н. Монголы и Русь. История татарской политики на Руси. — М. ; Л., 1940. — 150 с.
90. Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в XVII в. — М. ; Л. : АН СССР, 1948. — 276 с.
91. Нудельман А. А. Топография кладов и находок единичных монет // АКМ. — Вып. 8. — Кишинев, 1976. — С. 98-101.
92. Нудельман А. А. Очерки истории монетного обращения в Днестровско-Прутском регионе. — Кишинев, 1985. — 184 с.
93. Отрошенко В. В., Рассемакин Ю. Я. Половецкий комплекс Чингульського кургану // Археология. — 1986 — № 53. — С. 14-36.
94. Параска П. Ф. Внешнеполитические условия образования Молдавского феодального государства. — Кишинев, 1981. — 176 с.
95. Пахимер Г. История Михаила и Андроника Палеологов. — СПб., 1862. — 318 с.
96. Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. — М. ; Л., 1950. — 230 с.
97. Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. — М., 1968. — 266 с.
98. Петросян Ю. А. Османская империя. Могущество и гибель. — М., 1990. — 280 с.
99. Плетнева С. А. Древности Черных Клобуков // САИ Е1-19. — М. : Наука, 1973. — 96 с.
100. Плетнева С. А. Половецкие каменные изваяния // САИ Е4-2. — М. : Наука, 1974. — 200 с.
101. Плетнева С. А. Половецкая земля // Древнерусские княжества X-XIII вв. — М., 1975. — С. 260-300.
102. Плетнева С. А. Кочевники средневековья. — М., 1982. — 192 с.
103. Плетнева С. А. Половцы. — М., 1990. — 208 с.
104. Повесть временных лет. — М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1950. — 557 с.
105. Подосинов А. В. Картографический принцип в структуре географических описаний древности // Методика изучения древнейших источников по истории народов СССР. — М., 1978. С. 26-45.
106. Полевой Л. Л. Очерки исторической географии Молдавии XIII-XIV вв. — Кишинев, 1979. — 202 с.

107. Полевой Л. Л., Бырня П. П. Средневековые памятники XIV–XVII вв. // АКМ. — Вып. 7. — Кишинев, 1974. — 116 с.
108. Поршнева Б. Ф. Франция, Английская революция и европейская политика в середине XVII в. — М., 1970. — 380 с.
109. Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. — Т. 2. — М., 1939. — 426 с.
110. Пселл Михаил. Хронография. — М.: Наука, 1978. — 320 с.
111. Путешествия в Восточные страны Платона Карпини и Рубрика. — М., 1957. — 273 с.
112. Раевский Д. С. Модель мира скифской культуры. — М., 1985. — 574 с.
113. Расовский Д. А. Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии // СК. — 1933. — № 4. — Прага. — С. 1–66.
114. Русев Н. Д. Золотая Орда середины XIV века. Хаос у колыбели порядка // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури. — Секція I, II. — Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1997. — С. 62–65.
115. Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. — М., 1948. — 527 с.
116. Рычка В. М. Формирование территории Киевской земли. — К., 1988. — 124 с.
117. Савицкий П. Н. О задачах кочевниковедения. — Прага, 1928. — С. 83–106.
118. Сафаргалиев М. Г. Распад Золотой Орды // Уч. записки Мордовского гос. ун-та. — Саранск, 1960. — 240 с.
119. Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. (Археология СССР). — М., 1982. — 328 с.
120. Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края и Бессарабии. — Одесса, 1850. — 295 с.
121. Смиленко А. Т., Козлов В. И. Славянское поселение конца 1 тыс. н.э. у с. Шабо на Днестровском лимане // Археологические исследования средневековых памятников в Днестровско-Прутском междуречье. — Кишинев, 1985. — С. 119–136.
122. Смирнов А. П. Древняя Русь и Волжская Болгария // Славяне и Русь. — М.: Наука, 1963. — С. 167–172.
123. Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Османской империи до начала XVIII в. — СПб., 1887. — 584 с.
124. Смирнов І. О. Половецький вплив на Північно-Західне Причорномор'я у XII ст. // Національний університет «Києво-Могилянська Академія. МФ. Наукові праці. — Т. 2. Історичні науки. — Миколаїв, 1999. — С. 6–10.
125. Смирнов І. О. Проблеми вивчення середньовічного номадизму в степах Євразії та в Причорномор'ї // Записки історичного факультету ОДУ. — Вип. 8. — Одеса, 1999. — С. 76–85.
126. Смирнов І. О. Виникнення та утворення Буджацької орди в XVI–XVIII ст. // Записки історичного факультету ОДУ. — Вип. 8. — Одеса, 1999. — С. 33–40.

127. Смирнов І. О. Печеніги, торки та половці на заході степового Причорномор'я у XI ст. // Записки історичного факультету ОДУ. Вип. 11. — Одеса, 2001. — С. 182-190.
128. Смирнов І. О. Встановлення золотоординського володарювання на заході степового Причорномор'я у 40-60-х рр. XIII ст. // Науково-методичний журнал. Національний університет «Києво-Могилянська академія. МФ». — Історичні науки. Вип. 2. — Миколаїв, 2002. — С. 18-22.
129. Смирнов І. О. Чорні клобуки і дикі половці у Побужжі і Подністров'ї // Гілея : Науковий вісник. — № 1. — К., 2005. — С. 66-71.
130. Смирнов І. О. Кочове населення Північно-Західного Причорномор'я в XII - першій половині XIII ст. // Науковий вісник Миколаївського державного університету. Історичні науки : збірник наукових праць. — Вип. 11. — Миколаїв, 2005. — С. 61-66.
131. Смирнов І. О. Південний захід України у X - першій половині XI ст. // ЕМІНАК. Науковий щоквартальник. — № 1. — Київ ; Миколаїв, 2007. — С. 36-42.
132. Смирнов І. О. Закономірності розвитку і періодизації кочового світу на південному заході України у X-XVII століттях. // Записки історичного факультету ОНУ. Вип. 18. — Одеса, 2007. — С. 8-18.
133. Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II-XIII ст.). — К., 1975. — 364 с.
134. Соколов Ю. Н. Структура ландшафтов. — К., 1992. — 60 с.
135. Степи Евразии в эпоху средневековья (Археология СССР). — М., 1981. — 304 с.
136. Столярик Е. С. Клад монет императора Никифора III Вотаниата из с. Фаурешты // Археологические исследования средневековых памятников в Днестровско-Прутском междуречье. — Кишинев, 1985. — С. 137-140.
137. Тентюк И. С. К вопросу о варианте культуры Рэдукенень на территории Молдавии // Археология, этнография и искусствоведение Молдавии: итоги и перспективы. — Кишинев, 1989. — С. 25-27.
138. Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. — М., 1884. — Т. 1. — 326 с.
139. Тимошук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V-IX ст. — К., 1976. — 176 с.
140. Ткачук М. Е. Археология свободы. Опыт критической теории. — Кишинев, 1996. — 198 с.
141. Ткачук М. Е. Контактная зона и этнокультурная идентичность // Культурные взаимодействия в условиях контактных зон. — СПб., 1997. — С. 6-12.
142. Тойнби А. Дж. Постигание истории. — М., 1991. — 736 с.
143. Успенский Ф. И. Образование Второго Болгарского царства. — Одесса, 1879. — С. 35-94.
144. Фізична географія УРСР. — К., 1982. — 208 с.

145. Федоров Г. Б. Работы Прутско-Днестровской экспедиции в 1959 году // КСИА. — 1961 — 86. — С. 80–85.
146. Федоров Г. Б., Полевой Л. Л. Археология Румынии. — М., 1973. — 412 с.
147. Федоров Г. Б., Чеботаренко Г. Ф. Памятники древних славян (VI–XIII вв.) // АКМ. — Вып. 6. — Кишинев, 1976. — 136 с.
148. Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. — М., 1966. — 275 с.
149. Федоров-Давыдов Г. А. Общественный строй Золотой Орды. — М., 1973. — 170 с.
150. Фрейденберг М. М. Труд Иоанна Киннама как исторический источник // ВВ. — 1959. — Т. 16. — С. 26–35.
151. Хавлюк П. І. Давньоруські городища на Південному Бузі // Слов'янсько-руські старожитності. — К., 1969. — С. 156–174.
152. Хазанов А. М. Социальная история скифов. — М., 1975. — 344 с.
153. Чеботаренко Г. Ф. Население центральной части Днестровско-Прутского междуречья в XXII вв. — Кишинев, 1982. — 76 с.
154. Черепанова Е. Н., Щепинский А. А. Погребения поздних кочевников в степном Крыму // Археологические исследования Степного Крыма. — К., 1967. — С. 133–202.
155. Чмихов М. О., Кравченко Н. М., Черняков І. Т. Археологія та стародавня історія України. Курс лекцій. — К., 1992. — 368 с.
156. Швецов М. Д. Степи Восточной Европы во взаимосвязи Востока и Запада в Средневековье // Международный научный семинар. — Донецк : Ашина, 1992. — С. 93–96.
157. Шевалье П. Історія війни козаків проти Польщі. 1663 р. — К., 1960. — 196 с.
158. Шнирельман В. А. Происхождение скотоводства. — М., 1980. — 334 с.
159. Шушарин В. П. Русско-венгерские отношения в XI в. // Международные связи России до XVII в. — М., 1961. — С. 36–42.
160. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Т. 2. — Львів, 1991. — 528 с.
161. Banescu N. La domination Bisantine sur les regions du Bas-Danube // Academie Roumain / Bulletin de la Section Historique. — Т. XIII. — P. 10–22.
162. Cherniavski M. «Khan or Basileus»: An Aspect of Russian Medieval Political Theory // Journal of the History of Ideas. — 20 (1959). — P. 456–484.
163. Decei A. L'invasion des Tatars de 1241–1242 dans nos regions // Revue Roumaine d'Histoire. — XII. — 1973. — P. 101–121.
164. Dethlefsen E., Deets J. Deathe's heads, cherubs and willow trees: experimental archaeology in colonial cemeteries // American Antiquity. — 1966. — Vol. 31. — P. 502–520.
165. Diaconu P. Les Petchenegues au Bas-Danube. — Bibliotheca Historica Romaniae. — 1970. — 27. — 158 p.

166. Diaconu P. Les Coumans au Bas-Danube. — *Bibliotheca Historica Romaniae*. — 1978. — 42. — 168 p.
167. Fisher A. W. The Crimean Tatars. — Stanford, 1976. — P. 363-381.
168. Gellen J. E. Archaeological Approaches to the Present. Models of Reconstructing the Past. — Academic Press, 1977. — 260 p.
169. Golden P. B. Question of the Rus' Quaganate // *Archivum Eurasiae Medii Aevi*. — II. — 1982. — Part 1. — P. 296-309.
170. Halperin C. J. Russia and Golden Horde. — Bloomington: Indiana University Press, 1985. — 180 p.
171. Halperin C. J. The Tatar Yoke. — Columbus, Ohio, 1986. — 240 p.
172. Hodder J. (ed.). Symbolic and structural archaeology. — Cambridge: University Press, 1982. — 382 p.
173. Iliescu O., Simion G. Le grand Tresor de monnaies et lingots de XIII et XIV siecles // *Revue des etudes sud-est europeenne*. — Vol. II. — 1964. — № 1-2. — P. 217-228.
174. Khazanov A. M. Nomads and the outside world. — Cambridge, 1994. — 372 p.
175. Kleindienst M. R., Watson P. J. Action archaeology: the archaeological inventory of the living community // *Anthropology Tomorrow*. — Vol. 5. — 1956. — P. 75-88.
176. Megaw J. V. Archaeology from down under: a personal view. — Leichester, 1973. — 232 p.
177. Moravcsik G. *Bizantinoturcica*. — T. II. — Berlin: Akademie-Verlag, 1958. — T. I — 609 s., T. II — 376 s.
178. Parkhomenko V. A. Киевская Русь и Хазария // *Slavia*. — T. 6. — 1927. — P. 380-387.
179. Pritsak O. Pecenigi // *Ukrainskij istorik*. — VII. — 1970. — 1-3 (25-27). — P. 95-101.
180. Pritsak O. Polovzi // *Ukrainskij istorik*. — X. — 1-2 (37-38). — 1973. — P. 112-118.
181. Roux J.-P. *Histoire de l'Empire Mongol*. — Paris, 1993. — 508 p.
182. Spinei V. Realitati etnice si politice in Moldova Meridionala in secolele X-XIII. Romani si Turanici. — Iasi : Editura Junimea, 1985. — 238 p.
183. Spinei V. Moldavia in the 11-th — 14-th centuries. — Bucuresti: Editura Academiei RSR, 1986. — 276 p.
184. Spinei V. La genese des villes du sud-est de la Moldavie et les rapports commerciaux des XIII-XIV siecles // *Balkan Studies*. — 35. — 1994. — 2. — P. 197-268.
185. Spinei V. Ultimele valuri migratoare la Nordul Marii Negre si al Dunarii de Jos. — Iasi : Editura Helios, 1996. — 328 p.
186. Zaharia N., Petrescu-Dimbovita M., Zaharia Em. Acezariu din Moldova de la paleolitic pina in sec. XVIII. — Bucuresti: Editura Academiei RSR, 1970. — P. 113-142.

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

- АИМ – Археологические исследования в Молдавии. Кишинев: Штиинца
- АКМ – Археологическая карта Молдавской ССР. Кишинев: Штиинца
- Акты ЗР – Акты, относящиеся к истории Западной Руси
- АО – Археологические открытия. Москва: Наука
- АП – Археологічні пам'ятки УРСР. Київ
- Архив ЮЗР – Архив Юго-Западной России.
- БАН – Българската Академия на науките
- ВВ – Византийский Временник. Москва: Наука
- ВДИ – Вестник древней истории. Москва: Наука
- ВИ – Вопросы истории. Москва
- ВОКК при УАН – Вісник Одеської комісії краєзнавства при Українській Академії наук. Одеса
- ДАК – Дела Археологической комиссии. СПб.
- ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения
- ЗГУ – Запорожский государственный университет
- ЗІФВ УАН – Записки історико-філологічного відділення Української Академії наук
- ЗНУ – Записки Новороссийского университета
- ЗОО – Записки Одесского археологического общества
- ЗООИД – Записки Одесского общества истории и древностей
- ЗРАО – Записки Русского археологического общества
- ЗРАН – Записки Российской Академии наук
- ІА НАНУ – Інститут археології Національної Академії наук України
- ІГАИМК – Известия Государственной Академии истории

матеріальної культури

ИАДИ АНМ – Институт археологии и древней истории Академии наук Молдовы

ИСН – Исторические связи народов СССР и Румынии в XV-XVIII вв.: Документы и материалы в 3-х томах

ИТУАК – Известия Таврической ученой архивной комиссии

К. – Київ

Л. – Ленинград

ЛГУ – Ленинградский государственный университет

М. – Москва

МАСП – Материалы по археологии Северного Причерноморья. Одесса

Мемуары ЮР – Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси

МГУ – Московский государственный университет

ОАМ – Одесский археологический музей

ООГА – Одесский областной государственный архив

ПВЛ – Повесть временных лет

ПГМ – Проблемы географии Молдавии

ПСРЛ – Полное собрание русских летописей

РИБ – Русская историческая библиотека

РИО – Сборник Русского императорского исторического общества

СА – Советская археология. Москва

САИ – Свод археологических источников. Москва

СПб. – Санкт-Петербург

СЭ – Советская этнография. Москва

ХЕМ – Херсонский музей

ХІАМ – Херсонський історико-археологічний музей

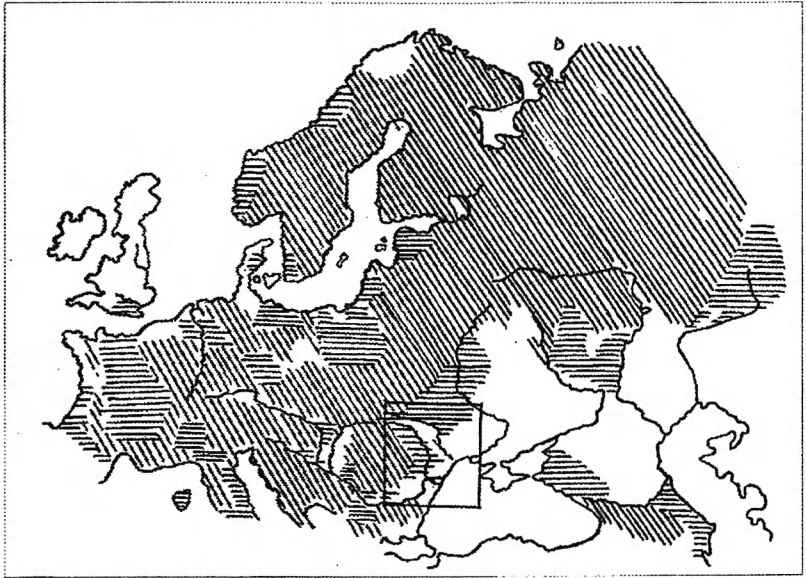
Academia RSR – Academia Republicii Socialiste Romania

MSJAR – Memoriile Sectiunii Istoria. Academia Romana

SCIV – Studii si cercetari de istorie veche. Bucuresti

SK – Seminarium Kondakovianum. Praga

ДОДАТКИ ДО РОЗДЛУ І

Місце контактного регіону степів Північно-Західного Причорномор'я та їх ландшафтнo-історичного оточення як маргінальної географічної області (розповсюдженість лісів у Європі)

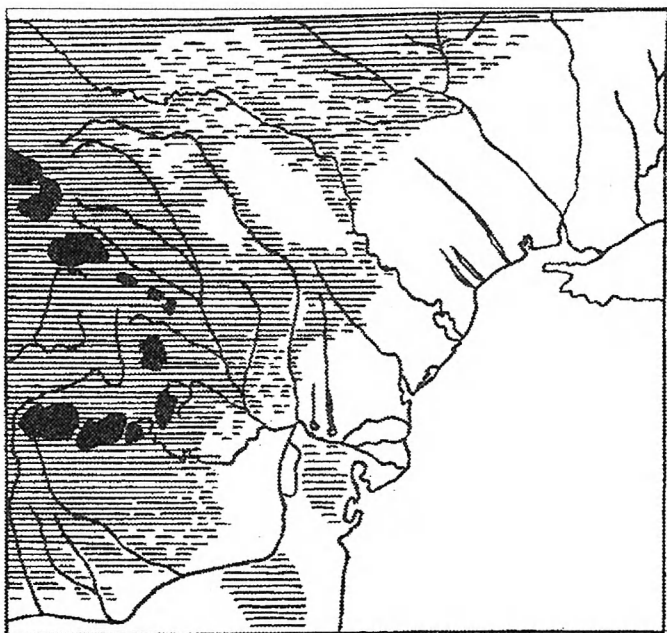
- лісами зайнято більш 20% території

- від 10 до 20%

- менше 10%

Ландшафтно-рослинна характеристика контактного регіону.
Основна рослинність у Середньовіччя, що утворює
маргінальний ландшафт.

- альпійські луки

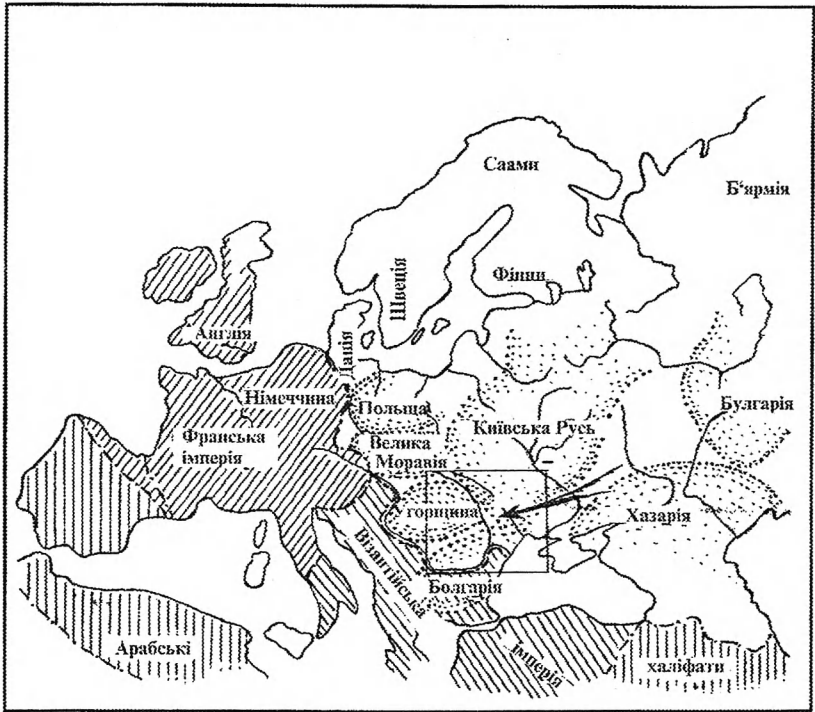

- ліси і лісостеги

- різнотравні стеги

ДОДАТКИ ДО РОЗДІЛУ II

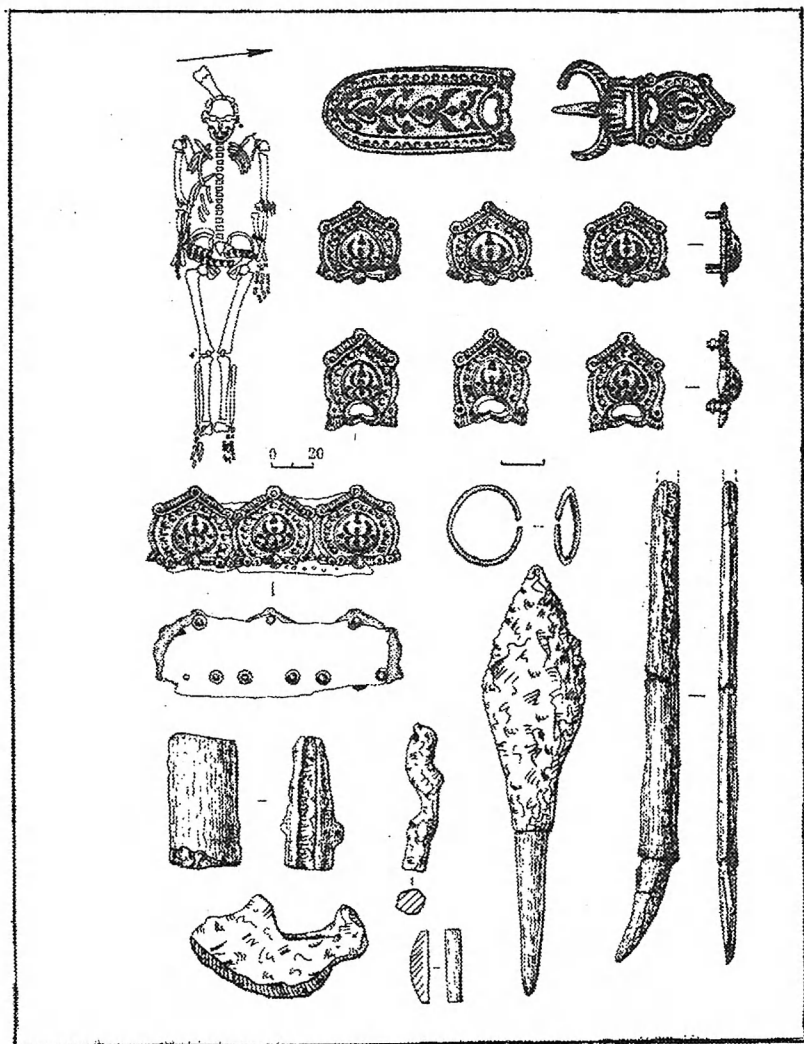
Європа в IX–XI ст. Загальна культурно-історична ситуація

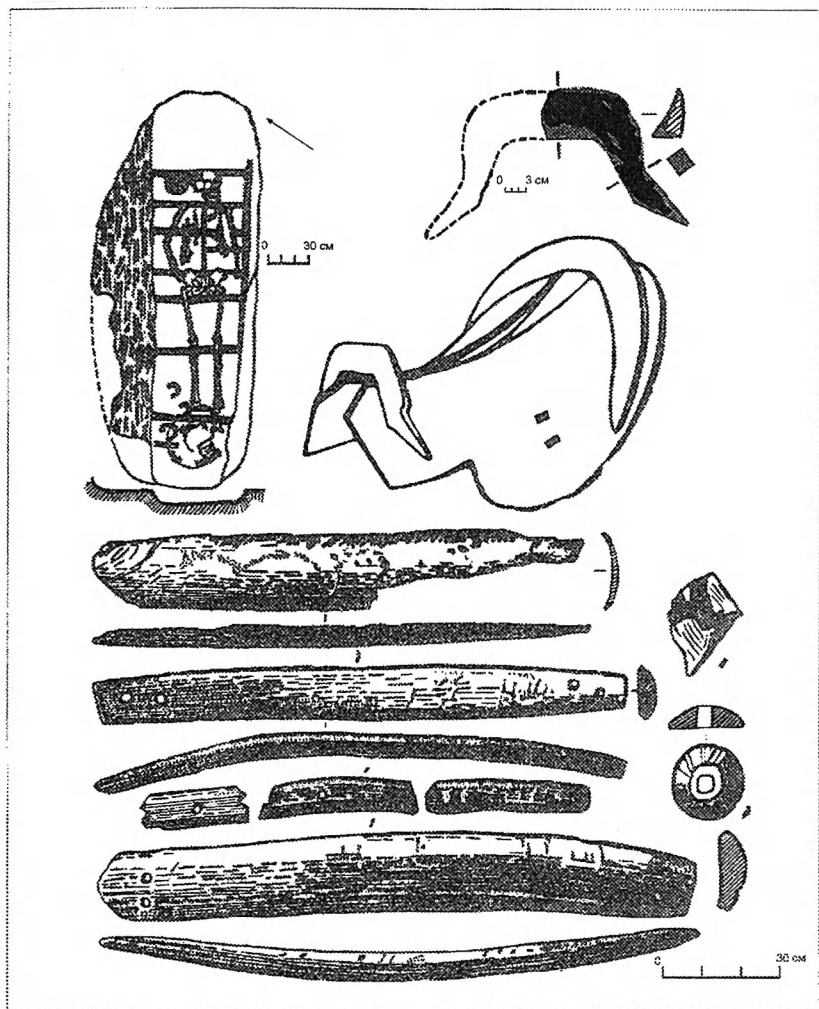
- умовні межі контактної зони на заході степового Причорномор'я

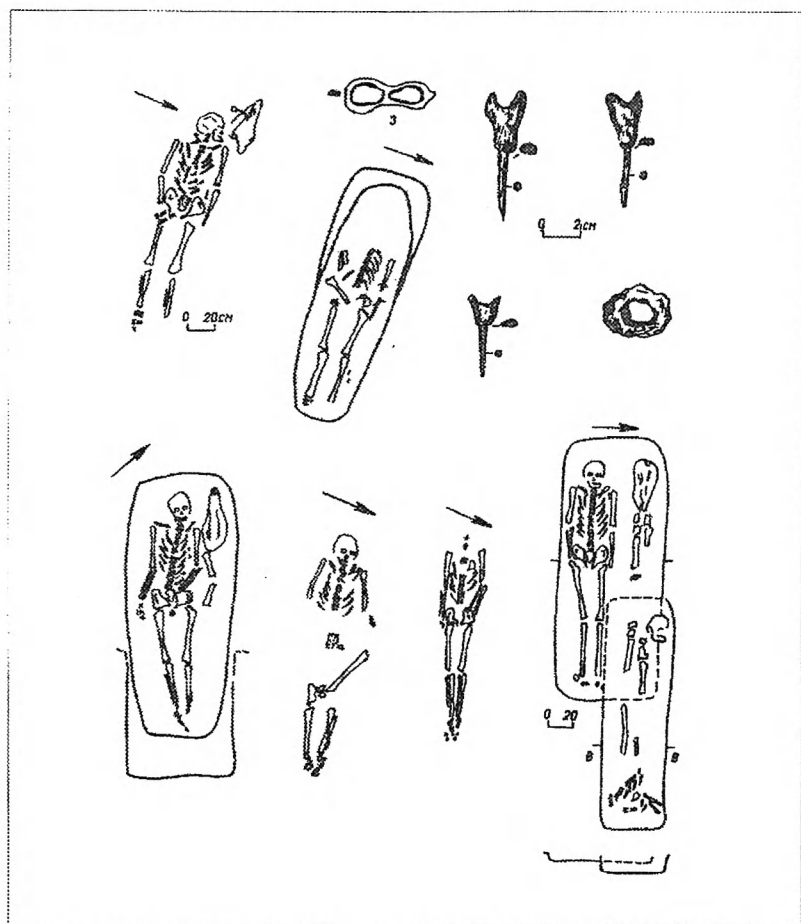
- основний напрямок вторгнення кочовиків

Типове поховання визначного кочовика-печеніга X-XI ст.
(долина Пруту)

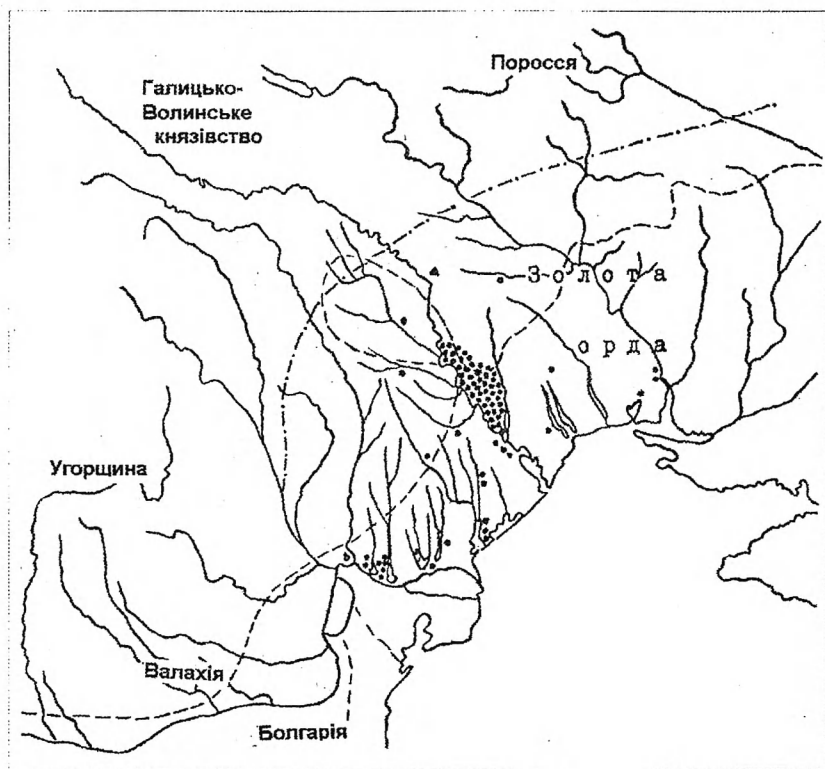

Типове поховання визначного кочовика XII–XIII ст.
(долина Південного Бугу)

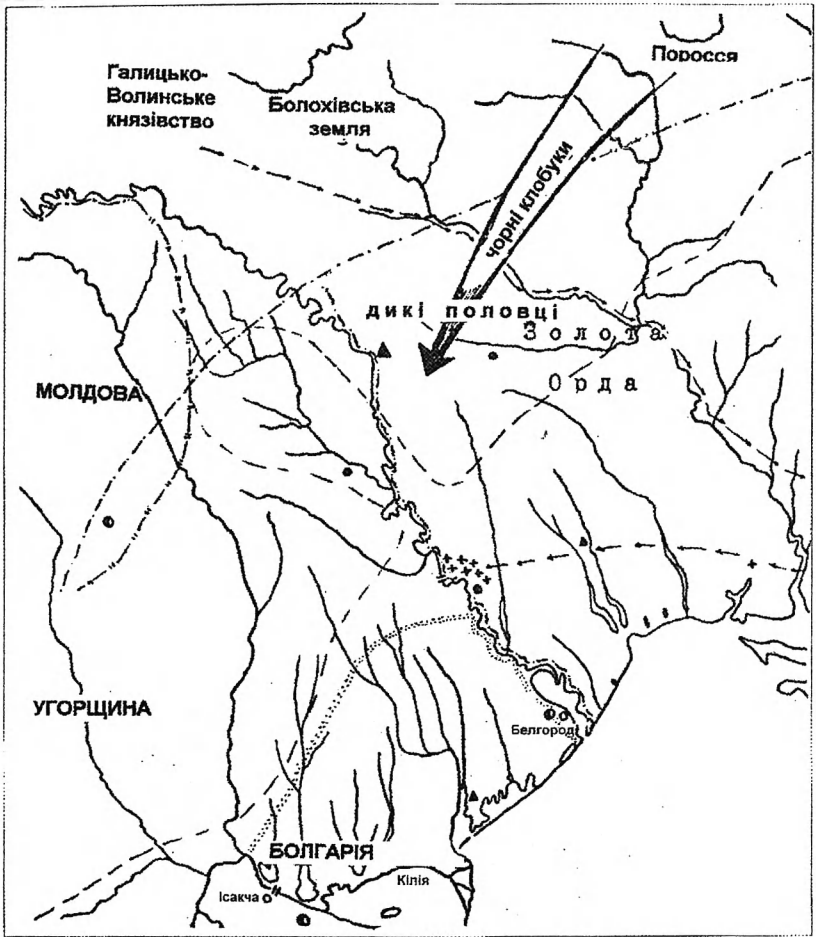
Типи інвентарю та поховань печенізько-торкських кочовиків
X-XI ст. у Північно-Західному Причорномор'ї

ДОДАТКИ ДО РОЗДІЛУ III

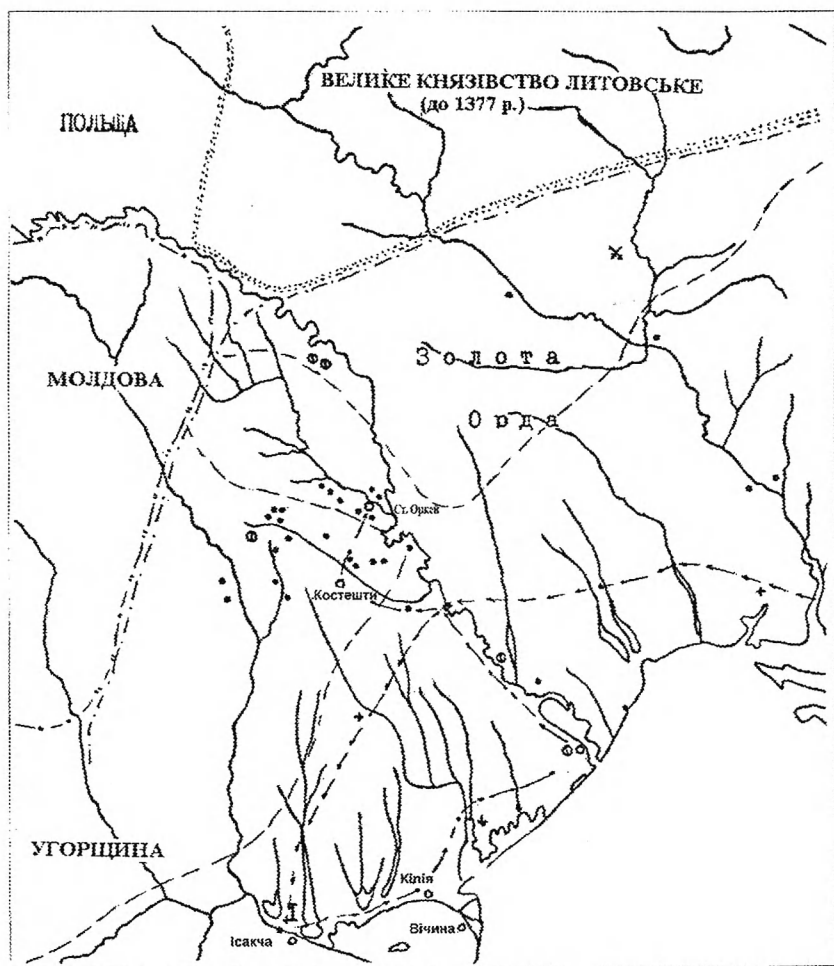

Західні терени Золотої Орди в період утворення улусу Ногай.
Поховальні пам'ятки кочовиків другої половини XIII – XIV ст.

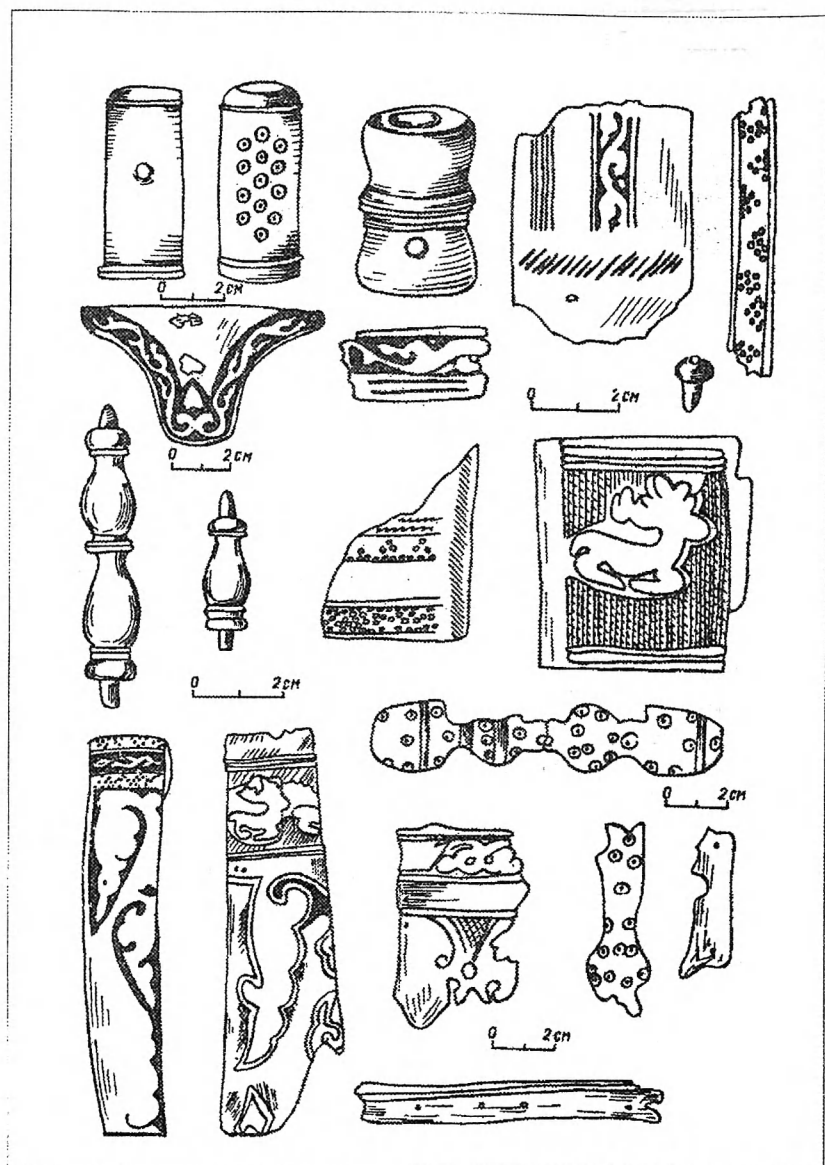
- - поховальні пам'ятки
- ▲ - Кам'янський могильник
- - межі степу і лісостепу
- - - - - кордони Золотої Орди при Ногаї

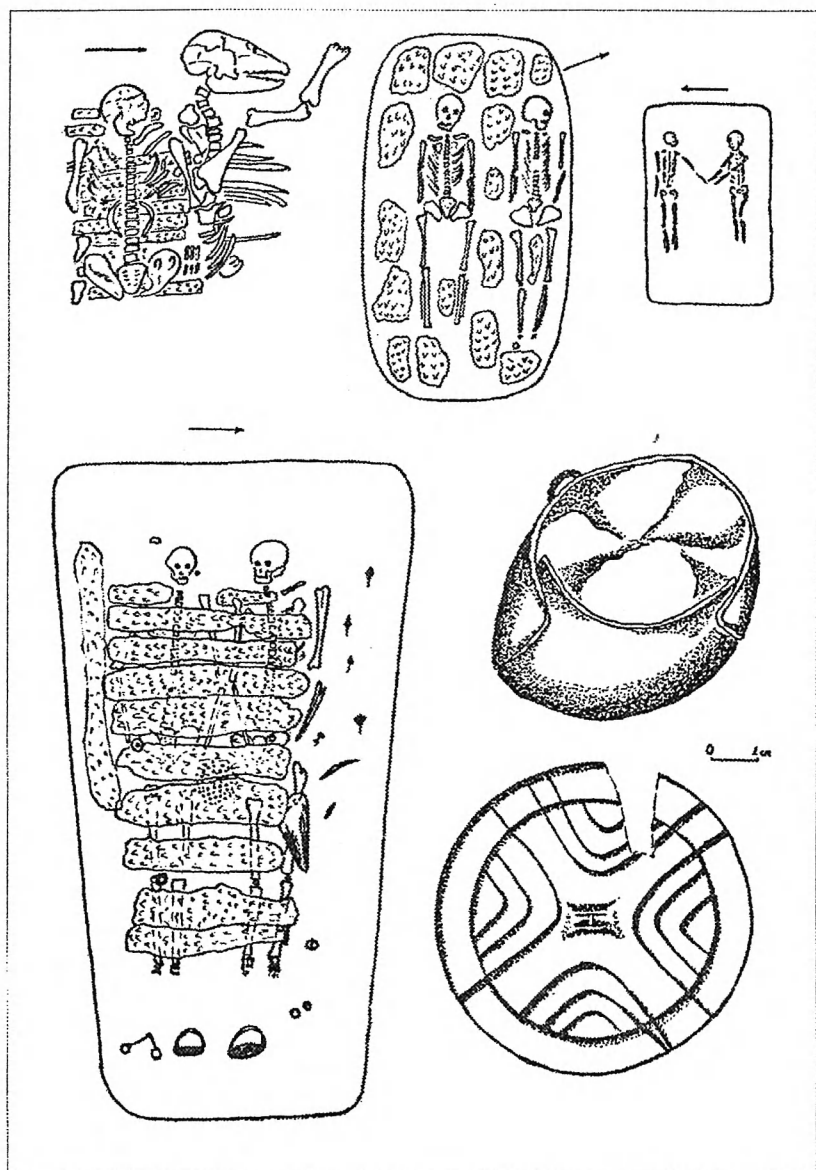
Історико-політична ситуація на заході Золотої Орди у другій половині XIII- першій чверті XIV ст. Топографія скарбів джичудських монет та «маркуючих» поховальних пам'яток

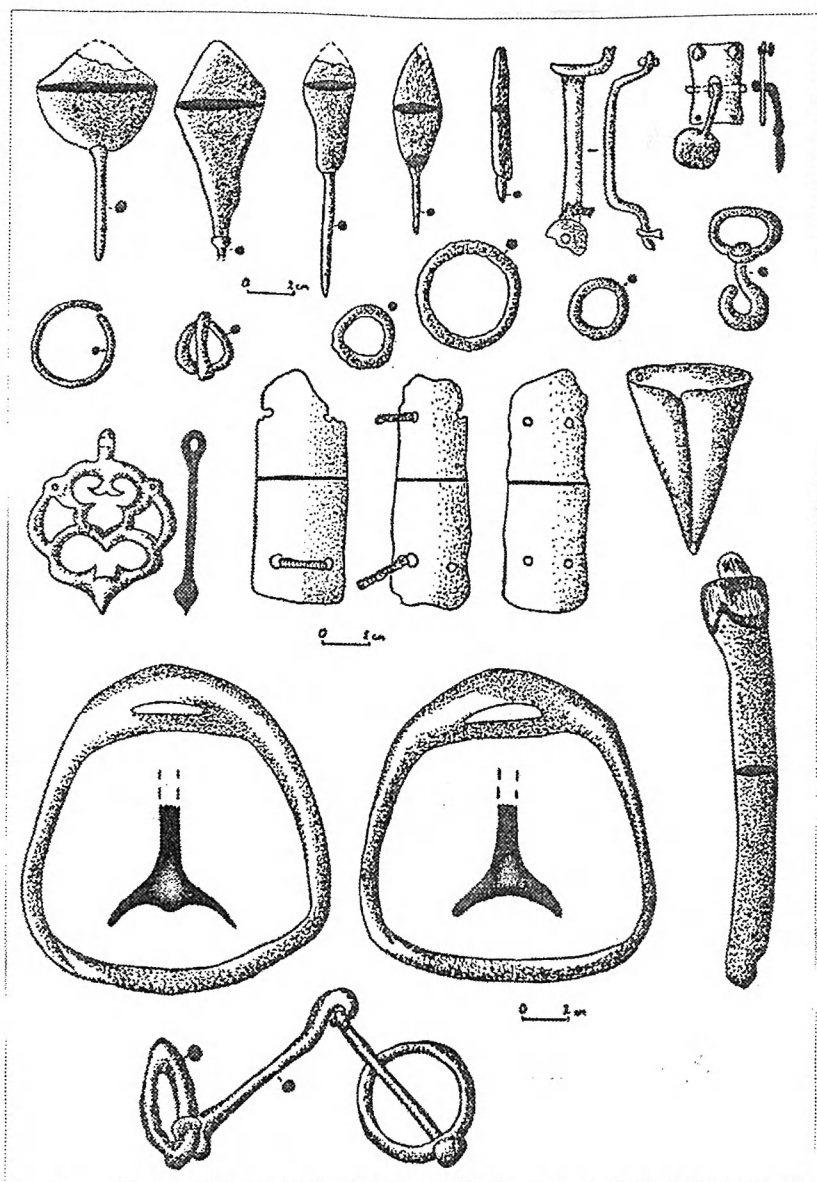
Історико-політична ситуація на заході Золотої Орди у другій чверті XIV ст. до битви біля Синіх Вод. Топографія скарбів джичудських монет, «маркіруючих» поховань та населених пунктів

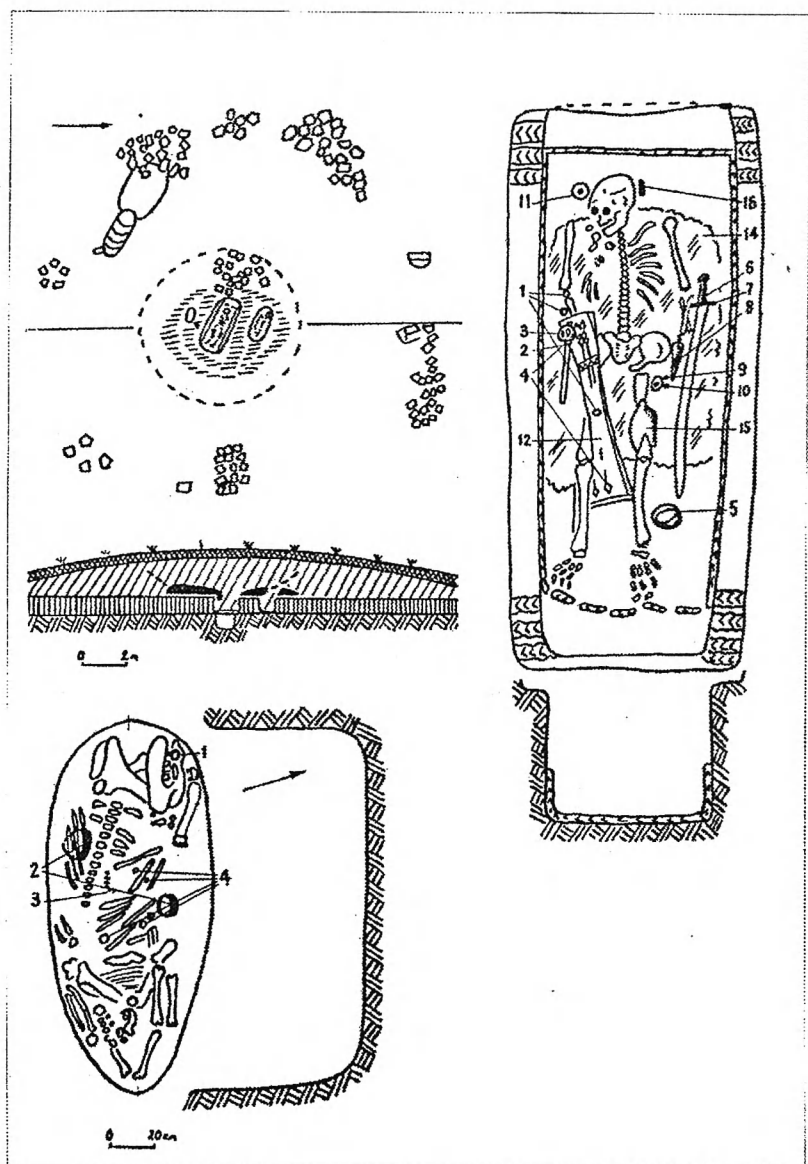
Типи інвентарю з поховань кочовиків золотоординського часу

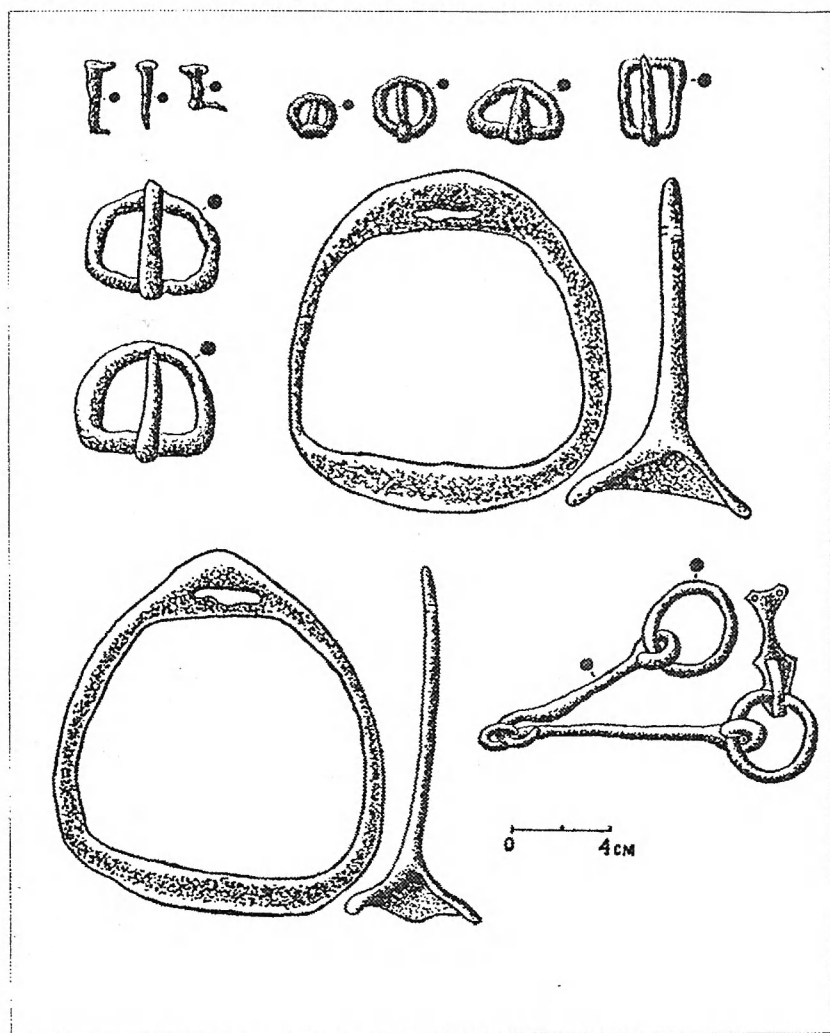
Типи парних поховань та інвентарю золотоординського часу

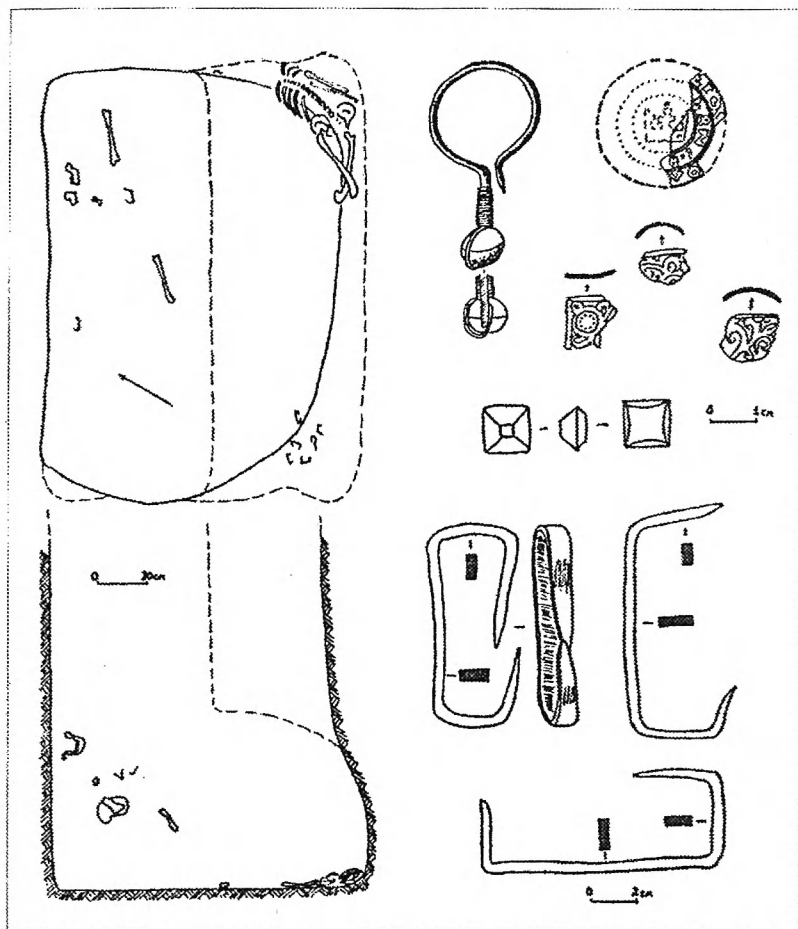
Інвентар з поховання біля с. Гольма

Плани і розрізи кургану та поховань на Березанському лимані

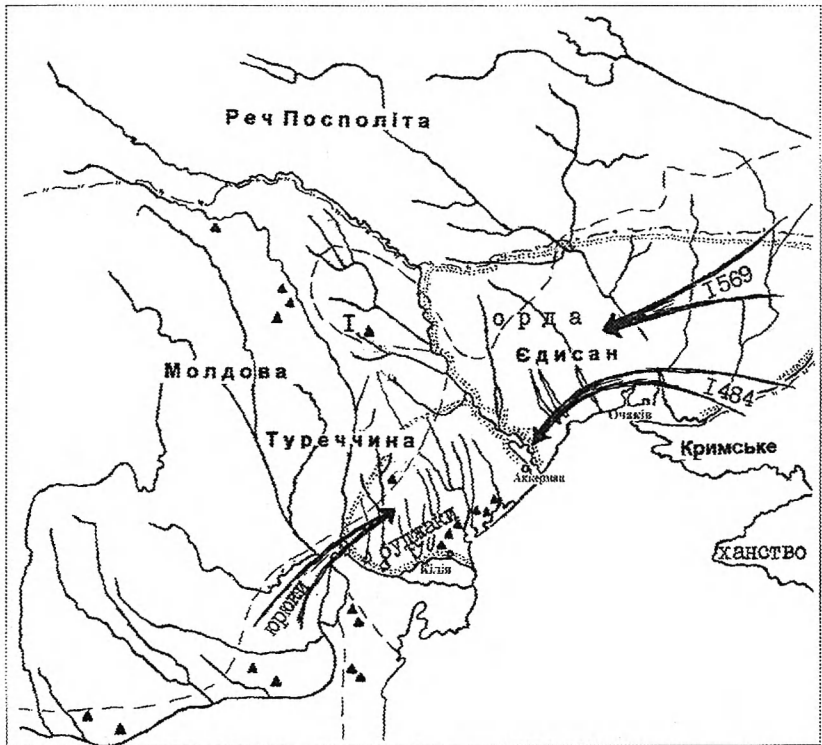

Інвентар із кінського поховання на Березанському лимані

План поховання та Градежка й інвентар із нього

ДОДАТКИ ДО РОЗДІЛУ IV

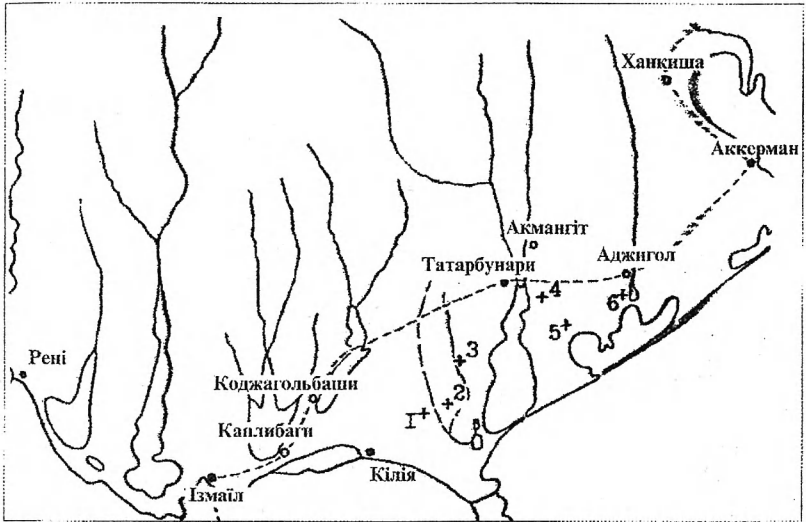
Проникнення ногайських кочовиків у Північно-Західне Причорномор'я у XV–XVI ст. Загальна історико-політична ситуація

— — — — — кордони держав у другій половині XVI ст.

← — — — — напрямки переміщень кочовиків-ногайців

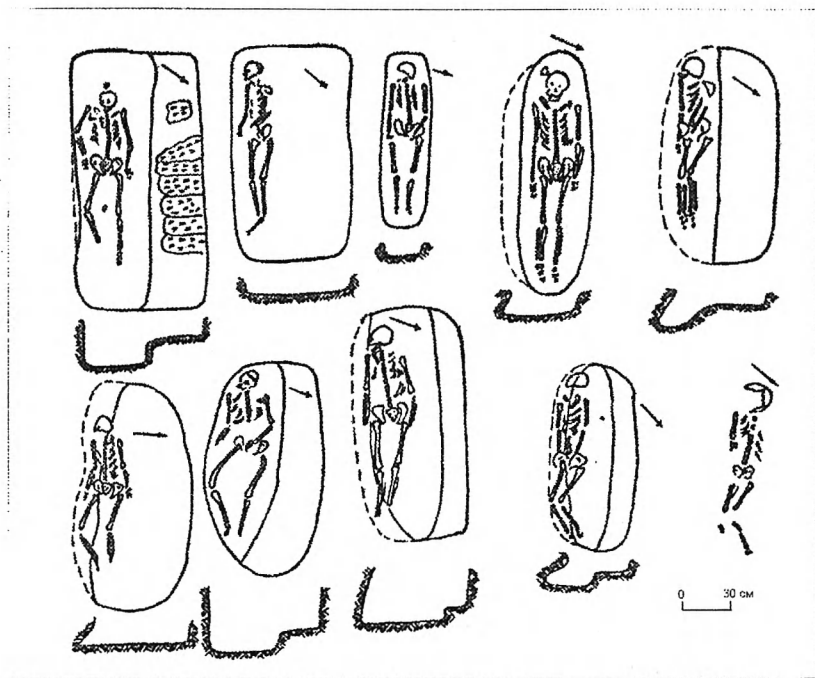
▲ — — — — могильники ногайців XVI–XVII ст.

○ — — — — приблизні межі пасовищ буджаків та єдисанців

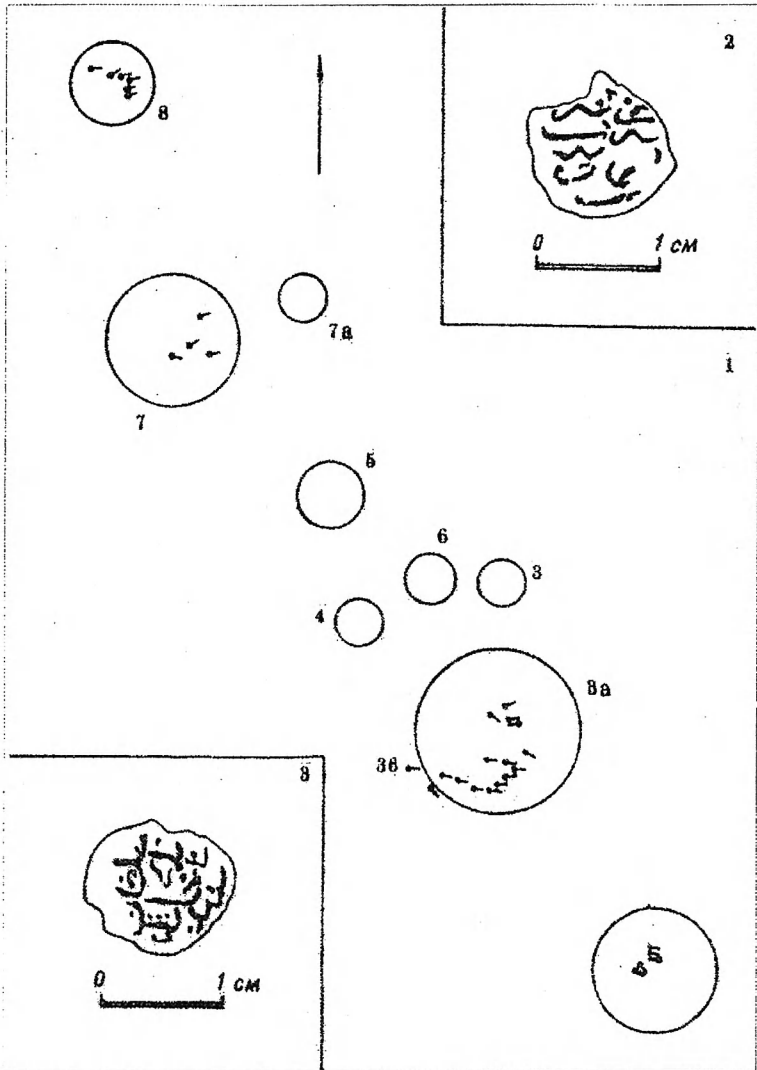

Буджацька орда в XVI-XVII ст. Могильники буджацьких ногайців у межиріччі Дністра і Дунаю

- + - могильники буджацьких ногайців: 1 - Дракуля, 2 - Мирне, 3 - Нерушай, 4 - Новоселиця, 5 - Кочковате, 6 - Лиман
- - міста-фортеці і центри райїв
- - селища буджаків, що згадуються Евлією Челебі
- - приблизний маршрут Евлії Челебі через землі буджаків

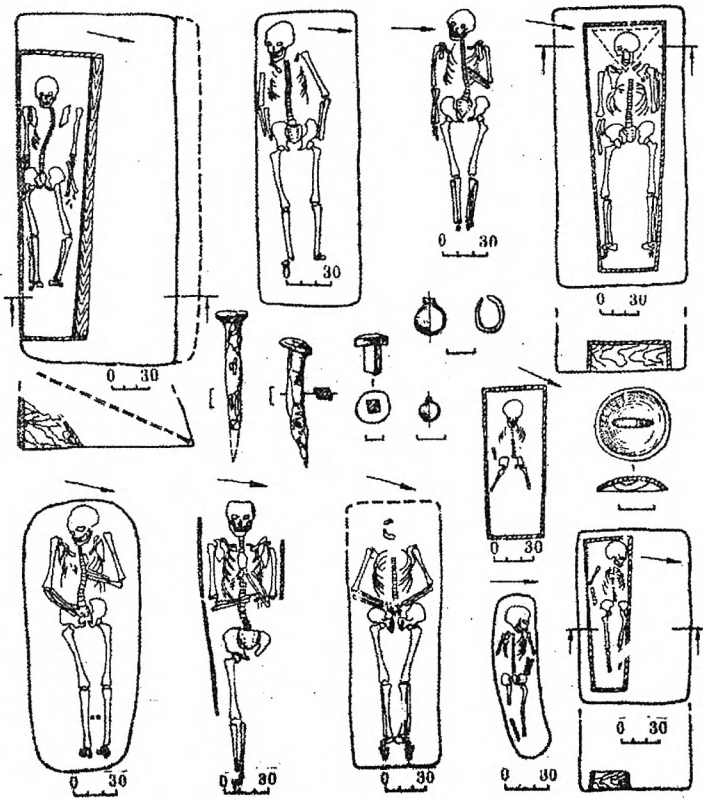

Типи поховань буджацьких ногайців XV–XVII ст.

Могильник Лиман 1 – план могильника та розміщення в ньому поховань ногайців XVI-XVII ст.

2, 3 – монети з поховання 36 кургану 3-а

Могильник Лиман. Типи поховань та інвентарю

АНОТАЦІЇ

Добролюбский А. О., Смирнов И. А. КОЧЕВНИКИ ЮГО-ЗАПАДНОЙ УКРАИНЫ В X–XVII ВЕКАХ

В монографии целостно исследуется исторический феномен номадизма на юго-западе Украины во II тыс. по Р.Х. на основе комплексного анализа археологических и письменных источников. Рассматриваются теоретические проблемы кочевниковедения и вопросы региональной истории в современной историографии, роль кочевников как существенного фактора в системе контактной зоны между оседло-земледельческим и кочевым мирами. Также впервые делается попытка тематического изучения кочевников II тыс. по Р.Х. на юго-западе Украины как особого исторического явления. В монографии изучены периодизационные закономерности и особенности исторического развития кочевников конца IX – середины XVII в. – от печенегов до ногайцев, их место и роль в истории Украины в эпоху средневековья.

Кочевая культура изучается диахронно, с помощью сменяющихся синхронно-пространственных «срезов», которые охватывают участок степной зоны между Ингульцом, Прутом и Дунаем. Эта территория рассматривается и как особый регион, и как контактная историко-географическая область. Западная часть причерноморских степей рассматривается как своеобразный «демографический котел», который с конца IX до середины XVII в. с разной интенсивностью заполнялся кочевниками в зависимости от общей ситуации в степной зоне Евразии. Волны кочевников, теснившие друг друга с востока, разбивались и размывали оседло-земледельческий барьер по линии

Нижнего Дуная, Карпатских гор и границ степи и лесостепи в междуречье Днестра и Днепра.

Самым критическим участком взаимодействия двух миров был Нижний Дунай. Прорвав этот «замок», кочевники почти беспрепятственно попадали в его долины, а также на Балканы, Южное Прикарпатье и в Паннонию. Другим критическим участком было междуречье Прута, Днестра и Южного Буга, куда кочевники стремились в случаях достаточно мощного «замка» на Дунае и обходили Карпаты с севера. Степень демографического напряжения кочевников в степях от Ингульца до Дуная определялась силой их давления с востока, из-за Днепра. Она зависела и от способа ведения кочевого хозяйства – таборного или полукочевого, а также от силы обратного давления оседло-земледельческого мира на восток. Такое давление определялось внутренним положением государств и народов Карпатско-Дунайского региона, их взаимоотношениями как компонентами системы государств всей Европы. Мера демографического напряжения в степной зоне выражалась во внешнеполитической активности кочевников и их внутренних усобицах.

Юго-запад Украины – регион, рассматриваемый с помощью диахронно-синхронной методики, является одним из важнейших контактных участков взаимодействия двух миров – оседло-земледельческого и кочевого, общеевропейского и азиатского – с разными общими и внутрiformационными закономерностями, устройством политической и социальной жизни, идеологией, с разными общественно-экономическими укладами. Основные особенности и закономерности этого взаимодействия с конца IX до середины XVII в. выявляются и исследуются в представленной работе. В ней устанавливается, что особенности и этапы исторического существования кочевников на западе степного Причерноморья определялись преимущественно демографическими процессами; кочевой способ производства достаточно очевидно регулировался механизмом «вынужденной эмиграции».

Общий уровень развития земледельческих обществ во II тыс., с которыми вступали в контакт кочевники от печенегов до ногайцев, неуклонно возрастал по сравнению с древностью. Структура же кочевых орд и образований оставалась однотип-

ной вплоть до нового времени в Европе. В степях Северо-Западного Причерноморья хозяйственно-культурный тип кочевников по всем выделяемым существенным признакам просуществовал до самой своей гибели. Модификации не изменяли его сути, и инновациям подвергались лишь второстепенные детали.

В «доногайское» время любые разновидности кочевых культур обычно адаптировались к одной местности сходным образом. Напротив, в турецко-крымскую эпоху такая адаптация стимулировалась искусственно – политически и административно: кочевой образ жизни ногайских орд сохранялся и использовался в качестве военно-политического фактора. Утрата этой «защитной оболочки» в новых исторических условиях обрекала кочевые орды на гибель. Ретроспективное изучение истории кочевников во II тыс. на юго-западе Украины подтвердило застойный и тупиковый, в целом, характер их развития, обусловленный особенностями экстенсивного хозяйства, отсутствием достаточных возможностей для саморазвития, а также обратимостью социальных процессов.

Dobrolubskij A. O., Smyrnov I. A.

NOMADS IN THE SOUTH-WEST UKRAINE REGION IN X-th – XVII-th CENTURIES

In the monograph is wholenessly investigated the historical phenomenon of the nomadism in a South-West of Ukraine in second thousand AD on the basis of the complex analysis archaeological and written sources. There are considered the theoretical problems of the nomadism and the questions of a regional history in modern historiography, the role of the nomads as essential factor in system of a contact zone between agricultural and nomadic worlds. There are studied the periodical laws and features of historical development of the nomads in the end of the IX- middle XVII c. – from petchenegs up to nogays, their place and role in a history of Ukraine in epoch of a middle ages.

Наукове видання

ДОБРОЛЮБСЬКИЙ

Андрій Олегович

СМИРНОВ

Ігор Олександрович

**КОЧОВИКИ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ
УКРАЇНИ В X–XVII СТОЛІТТЯХ**
Монографія

Головний редактор В.Є. Кобзар

Редактор О.М. Шагун

Верстка В.А. Клець

Формат 60x84^{1/16}. Умовн друк. арк. 10. Тираж 300 пр. Зам. № 534056

В И Д А В Е Ц Ь

Товариство з обмеженою відповідальністю фірма "Гліон".

54001, м. Миколаїв, вул. Садова, 1

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1506 від 25 09 2003 р.

E-mail primus@mksat.net

В И Г О Т О В Л Ю В А Ч

Поліграфічне підприємство СПД Румянцева Г. В.

54001, м. Миколаїв, вул. Садова, 1.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи МК № 11 від 26 01 2007 р

ДОБРОЛЮБСЬКИЙ Андрій Олегович.
Доктор історичних наук, професор
Південноукраїнського національного
університету ім. К. Д. Ушинського,
академік Академії наук вищої школи
України. Народився у 1949 році
в місті Одесі. Закінчив історичний
факультет Одеського державного
університету ім. І. І. Мечникова.
Фахівець у галузі середньовічної
номадистики Східної Європи
й античної історії та археології
Північно-Західного Причорномор'я.
Автор і співавтор п'ятнадцяти
монографій та близько двохсот
наукових і науково-популярних статей.

СМИРНОВ Ігор Олександрович.
Кандидат історичних наук, доцент
Миколаївського національного
університету ім. В. О. Сухомлинського,
лауреат премії ім. М. Аркаса.
Народився у 1946 році в місті
Санкт-Петербурзі. Закінчив історичний
факультет Одеського державного
університету ім. І. І. Мечникова.
Фахівець у галузі середньовічної
європейської номадистики. Автор
і співавтор двох монографій
та близько ста наукових статей
і навчально-методичних посібників.

ISBN 978-617-534-056-1

9 786175 340561